Parasara Samhita

Vol. -1, Part - 1

1892

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका ।

इति प्रथमाध्यायस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥ श्रीः ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

आचारकाण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका ।)

*वागीशाद्याः सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

[1]सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्
मज्जन् सज्जनतीर्थसङ्गनिपुणः सद्वृत्ततीर्थं श्रयन् ।
[2]लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥

---

*प्रणम्य मातरं भागीरथीं भागीरथीमिव ।
पितरं गुरुमूर्तिं च हरिं नत्वा पुनः पुनः ॥
पराशरस्मृतेर्व्याख्यां माधवीयां सुविस्तृताम् ।
व्याख्यास्ये बालबोधार्थं सङ्क्षेपेण यथामति ॥*

पराशरसंहितां व्याचिख्यासुस्तत्रभवान् माधवामात्यः निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थं शिष्यशिक्षार्थं च गजाननमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरति । वागीशाद्या इति । सर्वार्थानां सर्वेषां कार्याणां उपक्रमे आरम्भे । कृतकृत्याः कृतकार्याः । कार्यारम्भे गजाननस्मरणं शास्त्रप्रतिपादितम् ।

[1]सोऽहमिति । सोऽहं माधवाचार्यनामा । विवेको वेदवाक्यार्थविचारः

---

1. gives सज्जनसङ्गतीर्थ° as a reading from the Kálamádhviya. २. D. reads बद्धा for लब्धा.

*सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्त्र्यर्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वंसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यद्दशप्रत्ययः
स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ ३ ॥

'तस्य तीर्थं शास्त्रं मीमांसाशास्त्रम्। मीमांसाया विचारशास्त्राभिधानं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे स्पष्टम् । तदेव पदवी मार्ग इत्यर्थः । तां प्राप्य । आम्नायरूपे तीर्थे निपाने परं अत्यर्थं मज्जन् । मीमांसाशास्त्रज्ञानमन्तरा वेदार्थाकलनस्यासम्भवात् । कीदृशोऽहम् । सज्जनानां विदुषां राज्ञ एव तीर्थः मन्त्रिस्तस्य सङ्गेन निपुणः विद्वत्सहवासेन निपुणबुद्धिरित्यर्थः । पुनश्च सतां साधूनां यत् वृत्तं वर्तनं तदेव तीर्थं क्षेत्रं श्रयन् भगवद्भजनार्थं पवित्रक्षेत्राश्रयणीमपेक्षितमेव । पुनश्च श्रीमान् योयं भारतीतीर्थः भारती सरस्वती तस्याः तीर्थो ऽवतारः शङ्कराचार्यः तस्मात् लब्धां प्रभावलहरीं आकलयन् सम्यक् धारयन्नित्यर्थः । भारतीतीर्थ इति शङ्करभगवत एवाभिधानं पञ्चदशीटीकादिषु स्पष्टम् । पुनश्च विद्यातीर्थं विद्यागुरुं उपाश्रयन्सन् अव्याहतं निरन्तरं श्रीकण्ठं शिवं भजे सेवां करोमीति योजना । अत्र सर्वत्र तीर्थशब्दपर्यायेषु—

'तीर्थं शास्त्राध्वर-क्षेत्र-पात्रोपाध्याय-मन्त्रिषु ।
अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजस्सु च विश्रुतम्' ॥

इति विश्वकोशप्रामाण्यमनुसन्धेयम् ।

* धर्मपालकं स्वाश्रयं राजानं स्तौति । सत्येति । सत्यमेव यदेकं मुख्यं व्रतं तस्य पालकः । द्वौ गुणौ वार्ता-दण्डनीतिविद्यारूपौ यस्यां तादृशी बुद्धिर्यस्य । यदाह कामन्दकः । 'वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यवस्थितिः' इति । त्रीन् धर्मार्थकामानर्थयते ऽसौ त्र्यर्थी । यदुक्तम्—

'न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ।
त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा' ॥

I. gives कृता for कला. २. D. and I. read विजयताम् for विजयते. ३. H. reads 'बुक्कण' and thus makes it a separate word out of the compound बुक्कणक्ष्मापतिः which is the reading of all other MSS.

*इन्द्रस्याङ्गिरसोऽनलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४१॥

इति। तेषां चतुर्णां राजवृत्तानां वेदिता ज्ञाता। यथोक्तम्—

'न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा।
सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्'॥

इति। पञ्चसु सहायादिषु स्कन्धेषु अङ्गेषु कुशलः। तथा चोक्तं कामन्दकीये—

'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग उच्यते'॥

इति। षण्णां सन्ध्यादिगुणानामन्वयेन प्रज्ञया दृढः। यथाहामरसिंहः—

'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः। षड्गुणाः'

इति। सप्तभिः स्वाम्यादिभिरङ्गैः सुसम्पन्नैः सर्वं शत्रुकृतोपद्रवादिकं सहते तेन न व्याकुलो भवतीत्यर्थः। सप्ताङ्गानि यथा—

'स्वाम्यमात्यं च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत्।
एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयम्'॥

इति। अष्टौ व्यक्ता रूपाणि यस्य शिवस्य तस्य लोकपालानां वा कलाधरः। जलाद्याः शिवस्याष्टौ मूर्तयः प्रसिद्धाः। नवनिधिः नवसंख्याका निधयो यस्य। महापद्मादयो नव निधयः प्रसिद्धाः। पुष्यत् वर्धमानं दशानां इन्द्रियाणां प्रत्ययः अधीनत्वं यस्य। 'प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वास-हेतुषु' इत्यमरः। स्मार्तोच्छ्रायस्य धुरन्धरः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते।

* स्वस्य महत्त्वं वर्णयति। इन्द्रस्येति। आङ्गिरसो बृहस्पतिः। वैन्यनृपतिः पृथुः, तस्य। प्रतीची विप्रकृष्ट-व्यवहितादिप्रतिबन्धरहिता दृष्टि-

१. For गौतमिः D. and I. read गौतमः This latter appears to be a mistake, because according to the Rámáyana of Valmiki the family priest of निमि was Shatánand, the son of गौतम and not गौतम himself.

*प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपघ्निका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः।
शक्त्या कोरकिता यशस्सुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥ ५॥

†श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धिसहोदरौ ॥ ६ ॥

‡यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

¶स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः।

यस्य। अरुन्धत्याः सहचरो वसिष्ठः कुलगुरुः कुलपुरोहितः। अनेन पूज्यत्वं सूचितम्। आङ्गिरसादयः सप्त यथा इन्द्रादीनां कुलपुरोहिता मन्त्रिणश्चासन् तथा माधवोऽपि वीरबुक्कणभूपतेरासीदिति भावः।

* अधुना स्वस्य नीतिशास्त्रप्रावीण्यं वर्णयति। प्रज्ञामूलेति। प्रज्ञैव मूलं तदाधारभूता मही च यस्याः। बलं सैन्यादिबलं तदेव उपघ्निका अन्तिकाश्रयः यस्याः। 'स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः। शक्त्या प्रभुशक्त्या कोरकिता मुकुलिता। सर्वोत्तरं सर्वातिशायिमम्।

† सम्प्रति स्वकुलं वर्णयति। श्रीमतीति। श्रीमती श्रीमतीनाम्नी। मनोबुद्धिसदृशौ सहोदरौ। यथा मनोबुद्ध्योरेकमेवास्पदं तथेत्यर्थः।

‡ स्वस्य गोत्रादिकमाह। यस्येति। याजुषी यजुर्वेदसम्बन्धिनी। कुलं गोत्रमित्यर्थः।

¶ एवं श्लोकसप्तकेन स्वस्याधिकारं प्रयोजनं चाभिधाय अधुना

१. D. and I. have सर्वोत्तमम् for सर्वोत्तरम्. २. D. and I. read सुमती ३. A. has यस्य जननी for जननी यस्य. ४. I. reads मनोबुद्धी for मनोबुद्धि and D. and G. read बुद्धि सहोदरौ. ५ A. has this verse first and the verse ६ afterwards. ६. A. and D. read भारद्वाजकुलं for भारद्वाजं कुलं.

परावरस्मृतजगदीहिताप्तये
प्राशरस्मृतिविवृत्तौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

*पराशरस्मृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धृभिः ।
मया[१]तो माधवार्येण तद्व्याख्यायां प्रयत्यते[३] ॥ ९ ॥

ननु—नेयं स्मृतिर्व्याख्यानमर्हति । †तत्प्रामाण्यस्य दुर्निरूप्यत्वात्[४] । यत्तु वेदप्रामाण्यकारणं जैमिनिना सूत्रितं—'तत् प्रमाणं बादरायणस्यान्यानपेक्षत्वात्' (पू० मी० १. १. ५) इति । न तत् पौरुषेयेषु‡ मूलप्रमाणसापेक्षेषु ग्रन्थेषु[५] यो-

---

व्याख्यानप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । सेति । पुराणसंहिताः । माम्नायाः तासां पठन-पाठन-व्याख्यानादिद्वारेण प्रवर्तकः । स्मृतीनां या सुषमा परमा शोभा 'सुषमा परमा शोभा' इत्यमरः । तस्याः व्याख्यानादिद्वारा पराशरः संशय-विपर्यासादिपराकरणपूर्वकं प्रसारकः । परावरं ऐहिकपारलौकिकं यत् स्मृतं स्मृत्युक्तं जगतः ईहितं तस्य तदर्थज्ञान-तदुक्तानुष्ठानादिद्वारा प्राप्तये । पराशरस्मृतिविवरणे प्रवर्तते प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः ।

* अस्या एव स्मृतेर्व्याख्यानप्रवृत्तौ कारणमाह । पराशरेति । पूर्वैः मेधातिथ्यादिभिः ।

† अत्र तच्छब्देन व्याख्यास्यमाणायाः स्मृतेः परामर्शः ।

‡ पौरुषेयाः पुरुषैः मनु-पराशरादिभिः कृताः ग्रन्थाः मूलप्रमाणसापेक्षाः । अतः जैमिनिप्रोक्तं वेदप्रमाणकारणं तेषु योजयितुं न शक्यते । अयं भावः—ग्रन्थास्तावत् द्विविधाः स्वतःप्रमाणाः परतःप्रमाणाश्चेति । अपौरुषेयाणामत एव स्वतःप्रमाणानां वेदानां न प्रमाणान्तरसापेक्षत्वम् । कुतः, अन्यानपेक्षत्वात् । तदितराणां पौरुषेयाणामत एव परतःप्रमाणानां स्मृति-पुराणादीनां मूलप्रमाणसापेक्षत्वम् । कुतः, जैमिनिप्रोक्तस्य अन्यानपेक्षत्वरूपस्य प्रामाण्यहेतोः तत्र अभावात् ।

---

१. A. reads जगती for जगदी. २. D. and I. have अथातो for मयातो. ३. A. alone has व्याख्येयं प्रवर्त्यते. while B. C. and F. have व्याख्यायां प्रवर्त्यते. ४. All copies except B. C. and F. have पत्वात्. ५. I. omits ग्रन्थेषु.

जयितुं शक्यते । तर्ह्यस्तु* मूलप्रमाणमुपजीव्य प्रामाण्यम् । तन्न । मूलस्य दुर्भणत्वात्[२] । न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । तस्या[३]तीन्द्रियत्वात् । †नाप्यनुमानम् । तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात् । नापि‡ पुरुषान्तरवाक्यम्[४] । विप्रलम्भकस्य पुंसो यथादृष्टार्थ[५]वादित्वाभावात् ।

अविप्रलम्भकस्यापि संशय-विपर्ययसम्भवात् । नापि चोदना । तस्या अनुपलब्धेः । न[६] खलु स्मर्यमाणानां शौचाद्याचाराणां[७]

---

* एवं मूलप्रमाणसापेक्षत्वात् अप्रामाण्यं प्रसाध्य पक्षान्तरमुत्थापयति । तर्ह्यस्त्विति । अस्याः स्मृतेः धर्मप्रतिपादकत्वात् मूलप्रमाणं धर्मः । स च प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः दुर्भणः । तद्यथा —मूलप्रमाणभूतो धर्मः न तावत्प्रत्यक्षः । 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं अव्यपदेशि अव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षं' (गौ० सू० १ । १ । ४) भवितुमर्हति । धर्मस्य अतीन्द्रियत्वात् । तत्र इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाभावः ।

† अनुमानमपि निराकरोति । नापीति । अनुमानं हि प्रत्यक्षसापेक्षम् । 'अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च (गौ० सू० १ । १ । ५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षासिद्धौ अनुमानस्याप्यसिद्धिः । एवं 'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनं उपमानं' (गौ० सू० १ । १ । ६) अपि न । प्रसिद्धस्यान्यस्याभावात् । उपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावाच्च ।

‡ शब्दप्रमाणं निवारयति । नापि पुरुषान्तरवाक्यमिति विप्रलम्भकः विशेषेण प्रलम्भनं निरुद्धं सम्यग्वेदनं करोति यः । एवमेव चोदनापि न । 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः' (पू० मी० १ । १ । २) इति शबरस्वामी । तच्च वचनं स्वतःप्रमाणं वैदिकमेव । न मूलप्रमाणसापेक्षं पौरुषम् ।

---

१. न । तन्मू &c. is the reading of B. C. and D. read न । एतन्मूल &c. २. I. reads दुर्लभत्वात्. ३. All the copies except A. have धर्मस्य for तस्य. We have adopted A. for धर्मस्य does not agree with the contest. ४. D. adds आप्त before विप्रलंभ. ५. D. has यथार्थदृष्टार्थ. ६. D. E. G. H. and I. read नो for न. ७. D. reads only शौचाचाराणां.

मूलभूतां काञ्चिच्चोदनां प्रत्यक्षत उपलभामहे । नाप्यनुमातुं[1] शक्यते । *शाक्यादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिष्वतिप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत[2]—मन्वादिस्मृतीनां[3] शाक्यादिस्मृतीनां चास्ति महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्षवेदेनैव[4] साक्षान्मन्वादिप्रामाण्याङ्गीकारात् ।

'†यद्वै किंच[5] मनुरवदत्तद्भेषजम्' (तै. सं. २, २, १०, २)

इति ह्याम्नायते । न त्वेवं ‡शाक्यादिस्मृत्यनुग्राहकं किञ्चिद्वै-

---

* अतिप्रसङ्गं दर्शयति । शाक्येति । शाकेऽभिजनो अस्य स शाक्यः । यद्वा—

'शाकप्रतिच्छन्नं वासं यस्माच्च चक्रिरे ।
तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' ॥

इत्यागमात् । शाके भवाः शाक्याः इक्ष्वाकुवंशीया राजानः । तद्वंशीयत्वात् बुद्धमुनिरपि शाक्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । 'चैत्यमायतने बुद्धबिम्बेऽप्युद्देश्यपादपे' इति रुद्रः । यद्यपि आश्वलायनोक्तचैत्ययज्ञे (आ. गृ. सू. १ । १२ । १) चित्ते भवाश्चैत्या इति व्युत्पत्त्या शिव-विष्ण्वादिप्रतिमाः चैत्यशब्देनोक्ताः तथापि अत्र शाक्यादिप्रणीतचैत्यस्यैव ग्रहणम् ।

† यद्वै इति । मनुः स्वायम्भुवः । यद्वै किञ्च यत्किमपि उक्तवान् तत्सर्वमपि भेषजम् । भेषं रोगं जयतीति भेषजम् । जि क्षये, भ्वादिः । तथा चोदाहृतं मनुवाक्यं वाचस्पतिमिश्रैः—

'यः कश्चित् कस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः' ॥

(यो. भा. टी. पा. १ सू. ६)

सर्वज्ञत्वात् मनोः वाक्यं भेषजवद्धितकारी तस्मात्सेव्यमित्यर्थः ।

‡ शाक्यादीति । आदिपदात् चार्वाकादीनां सर्वेषामपि नास्तिकानां ग्रहणम् । शाक्यादिवचनानि केवलं वैदिकवचनाननुगृहीतान्येवेति

---

१. D. has अनुष्ठातुं for अनुमातुं. २. A. and D. have अथोच्यते for अथोच्येत. ३. A. D. have ग्रन्थानाम् for स्मृतीनां. ४. G. alone has प्रस्तुत for प्रत्यक्ष. D. omits the sentence ending with beginning with यद्वै किंचित् &c. अतो नोक्तातिप्रसंग. ५. E. reads यत्किञ्चित् for यद्वै किंच.

दिकं वचोऽस्ति । अतो नोक्तातिप्रसङ्गः—इति । तन्न । 'यद्वै किंच' इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात् ॥

'मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यात्' (तै. सं. २, २, ६, २)

इति विधाय तद्विधिस्तावकत्वेन 'यद्वै किंच' इत्यादेः पठितत्वात् । तस्य च विधेरयमर्थः—इष्टिविकृतिरूपे सोमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ धाय्यासंज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ तौ मानवौ कर्तव्यौ—इति । तत्र मानवत्वमुक्तेनार्थवादेन शस्यते । अतो न स्मृतिप्रामाण्यं वेदेनोक्तं—इति शाक्यादिस्मृतिवदप्रमाणभूता एव मन्वादिस्मृतयः ।

तथा चोक्तम्—

'प्रायेणानृतवादित्वात् पुंसां भ्रान्त्यादिसम्भवात् ।
चोदनाऽनुपलब्धेश्च* श्रद्धामात्रात् प्रमाणता' ॥

इति । अस्तु वा कथञ्चित् मनुस्मृतेः प्रामाण्यं तथापि प्रकृतायाः पराशरस्मृतेः किमायातम् ? । नहि मनोरिव परा-

---

न । अपि तु वेदविरुद्धान्येव तानि । यथोक्तं भट्टकुमारिलश्रीचरणैः—'शाक्यादिवचनानि तु कतिपयदम-दानादिवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि । त्रयीबाह्येभ्यः चतुर्थवर्णनिरवासितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन सम्भाव्यन्ते' (तं. वा. १ । ३ । ४)

* भट्टकुमारिलश्रीचरणैस्तु तन्त्रवार्तिके—

'भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।
दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वात् चोदनैव लघीयसी ॥'

इत्युक्तम् । चोदना प्रमाणभूतं वेदवाक्यम् । तस्याः कल्पनैव लघीयसी ।

---

१. I. reads विधानात. २. G. and H. omit च. ३. In the place of चरौ G. has चरु निर्वपतीति. ४. I. reads मानववचनमुक्तार्थवादेन शस्यते. ५. D. reads वेदेनोक्तमिति for वेदेनोक्तमिति.

शरस्य महिमानं कश्चिद्विदः प्रख्यापयति। तस्मात् तदीय-स्मृतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति[1]।

अत्रोच्यते। प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणा-भावाच्च स्मृतयः प्रमाणम्। यत्तु[2],—अप्रामाण्यसाधकमनृतवादि-त्वादिहेतुत्रयमुपन्यस्तम्, तदसिद्धम्। आजन्मसिद्धेषु मनु-पराशरादिषु अनृतवदन-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्धेः। नच आजन्मसिद्धावेव विवदितव्यम्[3]। पराश-रादिसद्भावावबोधकानामेव[4] मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां तदीय-सिद्धिबोधकत्वात्। मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराशराद्यसद्भावेनाश्र-[5] यासिद्धिः केन वार्येत?। मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां मन्त्रादीनां[6] स्वार्थे[7] प्रामाण्यमुत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे*-

---

* देवताधिकरणं उत्तरमीमांसायां प्रथमेऽध्याये तृतीयपादे षड्विंशं सूत्रमारभ्य त्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रपर्यन्तमष्टभिः सूत्रैः। 'तत्र मन्त्रा अपि श्रुत्या-दिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमि-त्याचक्षते' इति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—'तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। यत्र प्रमाणा-न्तरविरुद्धः तत्र गुणवादेन। यत्र तदुभयं नास्ति तत्र प्रतीतिशरणैः वि-द्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। उक्तं च—

१. All copies except A. and I. We adopt the latter have दुर्निरूपं प्रामाण्यम्. २. A. reads च for तु. ३. All others except A. read सिद्धौ विवदितव्यम्. ४. We read अवबोधकानां with A. instead of बोधिनाम् which is the reading of all others. ५. A. reads द्यभावे for द्यसद्भावेन, that of all others. ६. For अननुवादिनां मन्त्रादीनां. A. alone has मन्त्रादि-स्मृतीनाम्; D. reads अनुवादादीनां for अननुवादिनाम् and omits मन्त्रादीनां. ७. A. D. G. and H. read स्वार्थप्रामाण्यम् for स्वार्थे प्रा० &c.

(उ० मी० १.३. अधि०९) व्यवस्थापितम्[१]। अर्थवादाधिकरणे तु (पु० मी० १.२. अधि० १) स्वार्थप्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशम्। अतः–'यद्वै किंच'–इत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थेऽपि[२] तात्पर्यमस्ति–इति न शाक्यादिप्रतिबन्दी युक्ता। एतदेवाभिप्रेत्य[३] चतुर्विंशतिमते शाक्यादिवाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम्।

'अर्हच्चार्वाकवाक्यानि[४] बौद्धादिपठितानि तु।
विप्रलम्भकवाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्[५]' ॥

इति। नैच पराशरमहिम्नोऽश्रोतत्वम्।

'स होवाच व्यासः पाराशर्यः' (तै. आ. १, १, ३, ३७)

इति श्रुतौ पराशरपुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्य स्तुतत्वात्। यदा सर्व[६]सम्प्रतिपन्नमहिम्नो वेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशरपुत्रत्वमुपजीव्यते तदा किमु वक्तव्यमचिन्त्यमहिमा पराशर इति। किञ्च वाजसनेयिशाखायां वंशब्राह्मणे वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तकगुरुशिष्यपरम्परायां पराशरस्य पुत्रपौत्रौ श्रूयेते।

'घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्यो जातूकर्ण्यात्'।

'विरोधे गुणवादः स्यात् अनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानात् अर्थवादस्त्रिधा मतः' ॥ इति।

---

१. D. reads व्यवस्थितम् for व्यवस्थापितम्. २. In A. अपि follows विधिस्तावकस्य instead of अर्थे. ३. B. C. D. E. F. and G. read तदेव for एतदेव. ४. A. reads अत्र for अर्हत्; though अत्र is not incorrect does not give the sense of अर्हत् which is quite suitable here. ५. H. reads वर्तयेत् for वर्जयेत्. ६. C. omits सर्व.

इति । तस्मात् पराशरोऽपि मनुसमान एव ।

एष एव न्यायो वसिष्ठात्रि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः । तत्तद्विषयश्रुतीनामुपलम्भात् । 'ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् । तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत्' (तै० सं० ३, ५, २, ५)

'अग्निरददादौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय' (तै० सं० ७, १, ८, १)

'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः' ।

इत्याद्याः श्रुतयः । न चैवं सति मन्वादिस्मृतौ कुतो ऽनादरः?—इति शङ्कनीयम् । मन्वादिस्मृतेर्मेधातिथ्यादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।

या च मूलभूतचोदनाऽनुपलब्धिरुपन्यस्ता*, साऽप्यसिद्धा । 'पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठन्ते—देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः' (तै० आ० २, १०, ७)

इत्यादीनां स्मार्त्तधर्ममूलभूतचोदनानामुपलम्भात्[१] ।'सतति'

---

* सर्वेषां स्मृतिप्रतिपादितानां धर्माणां मूलभूताः चोदनाः कुतो नोपलभ्यन्ते ? इति चेत् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

'शाखानां विप्रकीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते' ॥

'पुरुषाणां' अर्वाचीनानां स्मृतिपाठकानां न तु मन्वादीनां स्मर्तॄणाम् । स्मृतेः मूलभूतं श्रुतिवाक्यं कस्यां शाखायां कुत्र कस्मिन् प्रकरणे वर्तते इति न दृश्यते तथापि तत् कुत्रापि वर्तत्येव । अतो न निर्मूलत्वं स्मृतेः ।

† अस्तु वा अदृष्टार्थानां पञ्चमहायज्ञादिप्रतिपादिकानां स्मृतीनां कथंचित् वेदमूलत्वं तथापि—गुर्वनुगमादीनां दृष्टार्थप्रतिपादिकानां स्म-

---

१. B. C. D. E. and F. read स्वधांशो for स्वधातो. २. ह is omitted by B. C. E. F. G. and H. ३. D. have गोत्रमा for चास्मा.

सततं नित्यमित्यर्थः । यत्रापि शौचादौ* चोदना नोपलभ्यते तत्रापि सा सम्भाव्यते । तथा चोक्तं भट्टाचार्यैः—

'वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदार्ढ्यतः ।
सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता' ॥

इति । मनुनाऽप्येतदेवोक्तम्—

'श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।
तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितं भुवि ॥

तीनां कुतो वेदमूलत्वं? इति चेत् । न । गुर्वनुगमादिकं न केवलं दृष्टार्थम् । यथोक्तम्—'धर्मं प्रति यतोऽत्रेदं प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः । तस्मात्कृष्यादिवत्तेषामुपन्यासो न युज्यते' ॥ इति 'तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान् पश्चादन्वेति' इत्यस्यां स्मृतौ 'श्रेयांसं' इत्यभिधानात् अदृष्टार्थत्वमस्येव । अत्र भाष्यकृद्भिः श्रीशबरस्वामिचरणैः 'दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यं' इति यदुक्तं तत्पूर्वपक्षवादातिशयार्थम् । एतदुक्तं भवति—यास्तावददृष्टविषयाः स्मृतयः ताः कथञ्चित् कोऽपि अप्रमाणीकुर्यात् । कथं पुनरिमाः दृष्टविषयाः गुर्वनुगमनादिविषयाः अप्रमाणं भविष्यन्ति—इति ।

* शौचादावपि कचित् चोदना उपलभ्यते । यथा—'मलवद्वाससा सह न संवदेत् । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत्' इत्याद्याः ।

१. C. only omits नित्यम. २. चोदना is omitted by all except A.

३. These two are according to the author quoted from Manu; but the MSS. and published editions of Manu which we have examined give the following in the place of the first:—

'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ' ॥

As, however, the spirit of both is one and the same, and as the one can replace the other without affecting the contest of the preceding and succeeding texts, we think that the verse quoted by Madhava is simply a reading of the verse we have given above from Manu.

४. For प्रमितं D. has प्रथितं; and I. आपितम्.

योऽवमन्येत ते तूभे *हेतुशास्त्राश्रयान्नरः।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः' ॥
[म. २। ११]

इति। आनुशासनिकेऽपि—

'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः।
द्वितीयं धर्मशास्त्रं† तु तृतीयं लोकसंग्रहः'‡ ॥

इति। तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशरस्मृतिरिति सिद्धम्।

* हेतुशास्त्रं बौद्धादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिशास्त्रं वैदिकप्रमाणरहितम्। तस्य आश्रयात् नास्तिकवादावलम्बनेनेत्यर्थः। यथोक्तं वार्तिके—

'शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम्।
हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥
न च तैर्वेदमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत्।
हेतवश्चाभिधीयन्ते, ये धर्माद्दूरतः स्थिताः॥
एत एव च ते येषां 'वाङ्मात्रेणापि नार्चनम्।
पाखण्डिनो विकर्मस्था हैतुकाश्चैत एव हि' ॥

† धर्मशास्त्रं मन्वादिस्मृतयः। तत्र धर्मोपदेश एव प्रधानः। इतिवृत्ताख्यानं त्वानुषङ्गिकम्। यद्यपि पुराणादिष्वपि धर्मोपदेशो वर्तते तथापि तत्र इतिवृत्ताख्यानमेव प्रधानम्। धर्मोपदेशस्त्वानुषङ्गिकः। अतः पुराणादिकं न धर्मशास्त्रम्।

‡ लोकस्य सङ्ग्रहः लोकाचारः शिष्टाचार इति यावत्।

१. In this verse it is found in the original with slight differences of readings, &c. मूले is found in the place of तूभे. But it is not quite clear which of the two is the reading of *Medhátithi*, *Sarvajñanárayeṇa* *Kúllookbhatta* *Rághawánanda*, and *Nandana*, which *Rámchandra* and *Govindrája*, distinctly adopt the reading तूभे for the original मूले.
२. द्विजः is the reading for नरः as found in the original and adopted by all the commentaries. ३. We read प्रथमं with A. but all others read परमं. We cannot find the whole verse in *Máhábhárata* *Ánushásanik Purva*, but the first half of the same is the latter half of the *Manusmriti* 2,13; and the commentaries of Manu read परमं.

पराशरस्मृतावस्यां ग्रन्थकृद्भिर्विविच्यते ।
द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टोनषट्शतम् ॥
आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।
इष्टप्राप्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः क्रमात् ॥
'एते सर्वे पुण्यलोका भवन्ती'ति श्रुतिर्जगौ—।
विहितादाश्रमाचारादिष्टाप्तिं पारलौकिकीम्[1] ॥
प्रसक्तो नरको ऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः ।
तन्निवृत्तिः स्फुटा[2] शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ॥
परलोकप्रधानस्य* धर्मस्यैषा द्वयी गतिः—।
प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः श्रौते धर्मे[4] तथेक्षणात् ॥
श्रौतो धर्मो[5]ऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।
अयथा[6]विध्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतम् ॥
कल्पसूत्रकृतः† श्रौते[7] प्रायश्चित्तमनुष्ठितिम् ।

---

* भगवता महर्षिणा पराशरेण काण्डद्वयमेवोक्तं तत्र हेतुमाह । परलोकेति । धर्मो द्विधा । परलोकप्रधान एतल्लोकप्रधानश्च । तत्र तावत् श्रौतो धर्मः परलोकप्रधानः एतल्लोकोपसर्जनः । तस्यैव विवक्षितत्वात् आचारः प्रायश्चित्तं चेति काण्डद्वयमेवोक्तम् । न व्यवहारः ।

† कल्पसूत्राणि बौधायनीय-आश्वलायनीय-द्राह्यायणीयादिनामभिः प्रसिद्धाः कर्मप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्थाः । तेषां कर्तारः तत्तन्नामका ऋषयः । कल्पसूत्रलक्षणमुक्तं भट्टपादैः—

---

१. A. reads इष्टाप्तिः; and २. पारलौकिकी for पारलौकिकीम्. ३. A. has स्फुटं for स्फुटा. ४. All but A. G. and I. read श्रौतधर्मे for श्रौते धर्मे. ५. D. and I read श्रौतधर्मो for श्रौतो धर्मो. ६. B. C. have अन्यथा for अयथा. ७. A. alone reads सूत्रे for श्रौते.

असूत्रयन्नुभे एव व्यवहारं* तु नाब्रुवन्[१] ॥
तद्वदेवायमाचार्यः परलोकप्रधानकम्[२] ।
स्मार्त्तं धर्मं विवक्षुः सन् काण्डद्वयमवोचत ॥
ननु[†]—चोदनया गम्ये व्यवहारेऽपि धर्मता—
अस्तीति चेदस्तु[४], सा तु लोकेऽस्मिन्नुपयुज्यते[‡] ॥
कारीर्यादिश्रौतधर्मौ दृष्टैकफलकौ यथा ।
लाभ-पूजा-ख्यातिमात्रफला व्यवहृतिस्तथा ॥
जेतुर्लाभादिकं तद्वत् पराजेतुश्च दण्डनम्[५] ।
तावेव स्वर्ग-नरकौ विहित-प्रतिषिद्धजौ ॥

'सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ।
ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते ॥
कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनम् ।
सूत्रं तु सूचनात्तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम्' ॥ इति ।

* व्यवहारशब्दस्य निरुक्तिर्यथा—

'वि–नानार्थे, अव–सन्देहे, हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः' ॥

सोऽयं व्यवहारः चतुष्पात् अग्रे तृतीयकाण्डे विस्तरेणाभिधास्यते ।

† अत्र शङ्कते । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १ । १ । २) इत्युक्तत्वात् चोदनया व्यवहारोऽपि गम्यते । तस्मात् तस्यापि धर्मत्वं वर्तते । अतो व्यवहारोऽपि वक्तुमुचित एव ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम व्यवहारस्य धर्मता । सा अस्मिन्नेव लोके उपयुज्यते । दृष्टैकफलत्वात् । अयमभिसन्धिः-व्यवहाररूपो धर्मः एतल्लोकप्रधानः । परलोकस्तु उपसर्जनीभूतः । परलोकप्रधानस्यैव धर्मस्य विवक्षितत्वादाचार्येण व्यवहारोऽत्र नोक्तः ।

---

१. H. and I. have असूचयन् for असूत्रयन्. २. H. and I. read प्रसाधनम् for प्रधानकम्. ३. A. substitutes न तत्र for ननु. ४. For अस्तु सा तु B. C. E. F. G. H. and I. read अनुष्ठातुः ; अनुष्ठातुः is correct; but it is not idiomatic. ५. H. has खण्डनम् for दण्डनम्.

ननु*—राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ॥
प्रत्यवायात् व्यवहृतिः परलोकप्रयोजना ।
'अदण्ड्यान्† दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चापि गच्छति ।
[अ. ८. श्लो. १२८]

सभा वा न प्रवेष्टव्या[१] वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो[२] भवति किल्बिषी ।
[अ. ८. श्लो. १३]

साक्ष्ये ऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ॥
विवशः शतमाजातीः[३] तस्मात् साक्षी वदेदृतम्'।
[अ. ८. श्लो. ८२]

राजादेः प्रत्यवायो ऽस्तु व्यवहारे किमागतम्? ॥
व्यवहारो‡ न राजादेरर्थि-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।
प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वा ऽत्र प्रत्यवायो नहि स्मृतः ॥
पराजयनिमित्तेन[४] प्रायश्चित्तं च न स्मृतम् ॥

---

* व्यवहारस्यैतल्लोकप्रधानत्वमाशङ्कते । नन्विति । राजादीनामन्यायेन व्यवहारनिरीक्षणे प्रत्यवायोक्तेः । तदपाकरणे प्रायश्चित्तानुष्ठानमपेक्षितम् । तथा सति व्यवहारस्यापि परलोकप्रधानत्वं सिद्धम् ।

† राजादीनां प्रत्यवायविषये मनुवाक्यानि पठति । अदण्ड्यानिति ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम राजादीनां प्रत्यवायः । व्यवहारो न राजादिकृतः । अर्थिप्रत्यर्थिनोरेव व्यवहारः । तयोस्तु जयापजयरूपे इष्टानिष्टे ऐहिके एव फले । न प्रायश्चित्तादिकम् ।

---

१. This verse is omitted by B. C. and F. Kúllookabhat and Rághwanand prefer सभां वा न प्रविष्टव्यम्. २. MSS. read नरः, we adopt the original. ३. A. reads वर्षाणि for आजातीः ४. D. has निमित्ते तु for निमित्तेन.

ऋणाद्यैर्नरकोक्तिर्या* सा ऽप्याचारनिबन्धना[1] ।
अस्तु† वा नरकः शास्त्रविरुद्धव्यवहारिणः ॥
परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ।
एतल्लोकप्रधानो ऽयः परलोकोपसर्जनः ॥
स धर्मो व्यवहारः स्यादाचारस्तु विपर्यये ।
प्राधान्ये‡ ऽप्यस्य लोकस्य स्यादेवाम्नायमूलता ॥
गान्धर्वाद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात् ।
'जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतिमेव§ च ॥

---

* यातु ऋणापाकरणादिना नरकप्राप्तिरुक्ता सापि आचारनिबन्धना लोकव्यवहारमूलभूता । नरकोक्त्या निन्द्यत्वमेवाभिहितमिति भावः ।

† ननु—'ऋणानां चानपक्रिया' (अ.११. श्लो. ६५) इत्यत्र मनुना ऋणानपाकरणस्योपपातकमध्ये परिगणितत्वात् प्रत्यवाय एव गम्यते । तत्कथमुच्यते आचारनिबन्धनेति ? । एवमेव व्यवहारनिर्णयस्य राजादीनामनुष्ठेयत्वात् अन्यथाकरणे तेषामपि प्रत्यवायः स्यादेव । उभयथापि व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनकत्वं दुर्निवारमित्यत आह । अस्त्विति । व्यवहारस्य परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते न उपसर्जनत्वम् । अतो न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ।

‡ एतल्लोकप्रधानत्वेऽपि व्यवहारस्याम्नायमूलत्वं स्यादेव । कुतः, तादृशेषु व्यवहारसदृशेष्वेव गान्धर्वादिषु वेदमूलत्वदर्शनात् ।

§ गान्धर्वोपवेदस्य आम्नायमूलत्वप्रदर्शनार्थं भरतोक्तिमवतारयति । जग्राहेति । प्रकारान्तरेणाप्यस्य ऋतुत्वं प्रतिपादितं भरतेन । यथा—

---

१. A. and D. read ऋणादौ for ऋणाद्यैः; and G. has for the same ऋणाद्यैः. २. D. reads निबंधिनी for निबंधना. ३. A. substitutes पाक्यम् for पाठ्यम्; and I. reads वाक्यम्.

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि' ।
किं बहूक्त्या ऽयमाचार्यः परलोकैकदृष्टिमान् ॥
व्यवहारं तु नावोचत् किन्तु सूचितवानमुम्[1] ।
राजधर्मप्रसङ्गेन 'क्षितिं धर्मेण पालयन्[2]' ॥
इति ब्रुवन् राजदृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।
साक्षादिष्टानिष्टहेतुत्वादाचारः* पूर्वमीर्यते[3] ॥
आचारस्यान्यथात्वे तु प्रायश्चित्तगवेषणम् ।
इत्याचारे त्रयो ऽध्यायाः प्रायश्चित्ते नवेरिताः[4] ॥
आचारतश्चतुर्वर्णधर्मौ साधारणेतरौ† ।
शिष्टाचारान्वितस्तत्र धर्मः साधारणः स्मृतः ॥

' प्रयोगं यश्च कुर्वीत प्रेक्षते वा विधानवान् ।
या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञयाजिनाम्
या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयान्नरः ' ॥
इत्यर्थवादेन क्रतुत्वं भवति ।

* आचारस्यैव प्रथममुक्तौ हेतुमाह । साक्षादिति । प्रत्यक्षत्वेन इष्टानिष्टहेतुत्वमाचारस्य परलोकप्रधानत्वेन ।

† साधारणः तदितरः असाधारणः । आचारकाण्डे वर्णचतुष्टयस्य साधारणो ऽसाधारणश्च द्विविधो ऽपि धर्म उक्त इति भावः ।

१. सूचितवानमुम् is replaced by सूचितवानतम in D. and G. २ A. reads पालयेत् for पालयन्. ३. A. alone has इष्यते for ईर्यते. ४. A. and I. read नवोदिताः for नवेरिताः. ५. For आचारतः H. substitutes अवतारः. ६. All except A. and I. have the following:—शिष्टाचाराद्विके तत्र धर्मौ साधारणौ मतौ for the text; this appears to be a mistake when we take into consideration what has been said in the previous line.

षट्कर्म-क्षितिरक्षाद्याः वर्णोऽसाधारणाः* स्मृताः।
आचारे प्रथमाध्याये त एते ऽर्थाः प्रकीर्तिताः॥
कृष्यादिजीवनोपाया द्वितीये ऽध्याय ईरिताः।
चतुराश्रमधर्माश्च सूचिता आश्रमोक्तितः॥
उक्तौ तृतीय आशौचविस्तार-श्राद्धसङ्ग्रहौ।
अध्यायत्रयगा अर्थाः प्रोक्ता आचारकाण्डगाः॥
तुर्ये† प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम्।
प्रसङ्गात् पुत्रभेदादि प्रोक्तं च परिवेदनम्‡॥

* वर्णानां असाधारणाः विशिष्टा इत्यर्थः। तथा हि। षट्कर्माणि ब्राह्मणस्यैव, क्षितिरक्षा क्षत्रियस्यैव, एवं वैश्य-शूद्रयोरपि वाणिज्य-सेवादयः असाधारणा धर्माः प्रतिपादिताः।

† ननु—आचारानन्तरं व्यवहारः कुतो नोक्त? इति चेत्। आचारस्य अन्यथात्वे प्रायश्चित्तगवेषणं कर्तव्यम्। अतः क्रमप्राप्तत्वेन प्रायश्चित्तस्यैव वक्तव्यत्वात् व्यवहारस्य नावकाशः। तुर्ये इति। 'यदनुक्तं तत्प्रकीर्णम्' इत्युक्तलक्षणस्य महापातकाद्यन्यतमत्वेन नोक्तस्य प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं चतुर्थे ऽध्याये ऽभिहितमित्यर्थः।

‡ पुत्रभेदादिकस्य परिवेदनस्य च विषयान्तरत्वे ऽपि प्रसङ्गात् तदुक्तमित्याह। प्रसङ्गादिति। प्रसङ्गस्तु 'द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु' इत्यादिप्रायश्चित्तकथनरूपः। परिवेदनं तु ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदाराग्निहोत्रसंयोगे कनिष्ठस्य तत्करणम्। एतच्चाग्रे मूल एव स्पष्टम्।

१. All but D. reads वर्णसा- for वर्णासा-; H. substitutes धर्माः for वर्णाः, which in the original is corrected in the margin to धर्माः.
२. All except A. and I. have for the text the following: कृष्यादिजीविनोपाया द्वितीयेऽध्याय ईरिता।

प्रकीर्णशेषः संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
मलावहे* च सङ्कीर्णे तथा चैवोपपातके ॥
प्रायश्चित्तं षष्ठ उक्तं शुद्धिश्चान्ने रसेऽपि च ।
अत्र[१]शिष्टद्रव्यशुद्धिः सप्तमाध्याय ईरिता ॥
प्रायश्चित्तं गोवधे च[२] सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।
शोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ॥
अगम्यागमने प्रायश्चित्तं दशम ईरितम् ।
अभोज्यभोजनादौ तदेकादश उदीरितम् ॥
द्वादशः[३] परिशेषः† स्यात् काण्डयो[४]रुभयोस्तयोः[५] ।
अत्रा[६]न्येषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यताम् ॥

---

* मलावहं मलो दोषः तं आवहति । मलावहलक्षणं यथा—
'कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैधः-कुसुमस्तेयं अधैर्यं च मलावहम्' ॥
[मनुस्मृ० ११. ७०]

इत्युक्तलक्षणं पापं मलावहमित्यर्थः । सङ्कीर्णे सङ्करीकरणम् । तदपि यथा—

'खराश्वोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहि-महिषस्य च' ॥
[मनुस्मृ० ११. ६८]

इत्युक्तलक्षणम् । उपपातकं तु अनेकविधं मन्वादिभिरभिहितम् ।

† द्वादशेऽध्याये काण्डद्वयस्यापि परिशेष उक्तः । अनुक्तः परिशेषः । अनुक्तानामप्यन्येषां प्रायश्चित्तानामुपलक्षणं ईक्ष्यताम् ।

---

१. A. reads अवशिष्टा for अवशिष्ट.– २. A. and D. read गोवधस्य for गोवधे च. ३. D. and H. read द्वादशो for द्वादशः. ४. G. substitutes खण्डयोः for काण्डयोः. ५. A. and I. have तयोः, while all others have-द्वयोः, which seems to be a mistake. ६. A. has स च्चा- for अत्रा– ; for the same D. E. and G have यस्या–, and H. and I. read स्यात्–.

अनुपातकमुख्येषु* प्रायश्चित्तं क्वचित् क्वचित्।
नोक्तं तथा रहस्यं च प्रायश्चित्तं च वर्णितम्॥
सौम्य-पर्णादिकृच्छ्राणि नोदितान्यत्र कानिचित्।
नोक्तः कर्मविपाकश्च† तत्सर्वमुपलक्षितम्॥
इत्थं नवभिरध्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम्।
कलिं‡ प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्॥
कलौ हि पापबाहुल्यं दृश्यते स्मर्यतेऽपि च।
नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्यास्तेषामनुजिघृक्षया॥
समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं व्रतानि च।
'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः'॥
(प. स्मृ. १. ३३; ११. ५१)

---

* येषामुपलक्षणं वर्तते तान्याह। अनुपातकेति।

† कर्मविपाकः कृतस्य कर्मणः जन्मान्तरे व्याध्यादिरूपेण परिणामः। स च शातातपसंहितायां विस्तरेणोक्तः—

'प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम्।
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम्'॥

इत्यादिना। विस्तरस्तत्रैवानुसन्धेयः।

‡ नवभिरध्यायैः विस्तरेण प्रायश्चित्तकथने हेतुमाह। कलिमिति। भगवता पराशरेण कलिं प्रकृत्यैव धर्मा उक्ताः। कलौ च पापबाहुल्यमतः विस्तरेण प्रायश्चित्तकथनमपेक्षितमिति भावः।

---

१. All but A. and I. read अनुपातकयुक्तेषु for अनुपातकमुख्येषु. The former is not a good reading. २. D. and G. read प्रपञ्च्यते for प्रपञ्चितम्. ३. A. and I. read प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् for प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्; while H. omits the whole of the first line, vital, कलिं प्रति प्रवृत्तत्वात्प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्. ४. C. reads समकोचयदाचारं प्रायुक्तैषा कृपालुता, thus omitting the whole:—प्रायश्चित्तं व्रतानि च। तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः। इत्युक्तिमाद्यावन्ते च.

इत्युक्तिमादावन्ते च प्रायुंक्तेषाऽकृपालुता ।
वेदैकदेशाध्ययनं कृत्या विप्रादिजीवनम् ॥
इत्यादिवचसाऽऽचारे सङ्कोचो भासते स्फुटम् ।
प्राजापत्यं गोवधे स्यात् ब्रह्मघ्ने सेतुदर्शनम् ॥
इति मुख्यव्रतत्वोक्तेः सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते ।
स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ॥
कल्पनीया—इति चेत् ब्रूहि* सर्वज्ञंमन्य साधकम् ।
यावन्त्यः स्मृतयस्तासां सर्वासामनुसारतः ॥
साकल्यात्—वेदस्मदादेस्तत्र† शक्तिर्न विद्यते ।
स्वेन दृष्टास्तु यावन्त्यस्तासां—इत्यप्ययुक्तिमत् ॥

---

* यदुक्तं 'सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते' इति तन्न । गोवधे प्राजापत्यं ब्राह्मणवधे सेतुदर्शनं च न मुख्यव्रतम् । येन सङ्कोचः सिद्ध्येत् । अतः—
'यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥
तस्मात् कृत्स्नतथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत ' ॥
इत्यादिस्मृत्यन्तरदर्शनात् गोवधादौ त्रैमासिकादिव्रतविधायकस्मृत्यन्तरसद्भावाच्च शक्त्यादितारतम्येन स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः कार्या—इति चेत् हे सर्वज्ञंमन्य तस्य साधकं ब्रूहि । सर्वज्ञं विना सर्वासां स्मृतीनां ज्ञातुमशक्यत्वात् । स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः सर्वज्ञं विना न भवेदित्यर्थः ।

† तदेव विकल्प्य परिहरति । यावत्य इति । साकल्येन सर्वाः स्मृतयो

---

१. D. H. and I. have इत्युक्तमाद्य- for इत्युक्तिमाद्य-. २. I. reads प्रयुक्तेषा for प्रायुंक्तेषा. ३. D. E. G. and I. ब्रह्मघ्नः for ब्रह्मघ्ने. ४. I. reads सार्वज्ञ्यं- for सर्वज्ञं-. ५ We take our reading from A. while all other read मन्यसे कथम; this reading does not give good sense to the sentence. ६. D. reads यावन्त्यः for यावत्यः. ७. Again D. has यावन्त्यः for यावत्यः.

क्वचित् कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितेः[1] ।
अल्पिका[2] मानुषी* बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ॥
अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता ।
हन्तैवं† खण्डने शास्त्रं भवेद्दत्तजलाञ्जलि- ॥
न खण्डये वारये[3] तु पण्डितंमन्यतां तव ।
शृणु‡ निर्णयमत्र त्वं स्वतःप्रामाण्यवादिनः ॥
प्रतीतेऽर्थे[4] ऽखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना ।
न पराशरवाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरं क्वचित्

दृष्ट्वा तदनुसारतः विषयव्यवस्था कर्तव्या-इति चेत् अस्मदादेस्तत्र शक्तिर्न विद्यते । स्मृतीनामानन्त्यात् । स्वेन यावत्यो दृष्टाः तासामनुसारत एव व्यवस्था कर्तव्येति चेत् तदपि अयुक्तिमत् । क्वचित् देशे कदाचित् काले अन्यस्मृतिदर्शने तद्विरोधे च अव्यवस्थापत्तेः । अतो न स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्भवति ।

* यतो मनुष्यस्य बुद्धिरल्पा अतः सा एकस्मिन्विषये न व्यवस्थिता भवति । अत एव च निबन्धेषु अपरार्कादिषु एकवाक्यता न दृश्यते । यदि निबन्धकर्तृणां साकल्येन सर्वस्मृत्यवलोकने सामर्थ्यं भवेत्, तर्हि तेषामेकवाक्यता स्यात् । तत्तु न भवति ।

† पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । एवं रीत्या मत्कृतपूर्वपक्षस्य खण्डने कृते सति विषयव्यवस्थाभावेन परस्परविरोधात् शास्त्रं दत्तजलाञ्जलि भवेत् । परस्परविरोधपरिहाराभावात् अग्राह्यं स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ती समाधत्ते । न खण्डये इति । अहं त्वन्मतं न खण्डये अपि तु तव पण्डितंमन्यतां वारये ।

‡ निर्णयमाह । शृण्विति । स्वतःप्रामाण्यवादिनः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्ववादिनः, बाधो न चेत् प्रतीतेऽर्थे अखिलमपि शास्त्रं प्रमाणं भवति । निराबाधत्वात् कारणान्तरापेक्षाविरहः ।

---

१. A. alone has व्यवस्थितिः for व्यवस्थितेः. २. D. reads कल्पिता for अल्पिका. ३. A. has वारयितुम् for वारये तु. ४. D. reads खिले शास्त्रे for खिलं शास्त्रं.

व्रतान्तरोपदेशश्च न बाधो* ऽस्यानिवारणात् ।
प्रियङ्गु-कोद्रव-व्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ॥
साधनानि यथैकस्यास्तृप्तेर्दृष्टान्यबाधया ।
यथा च स्वर्ग एकस्मिन् विश्वजिच्चाग्निहोत्रकम् ॥
अग्निष्टोमश्च दर्शाद्या हेतवो बहवः श्रुताः[१] ।
यथा वा ब्रह्मलोकस्य ह्येकस्य प्राप्तिहेतवः ॥
उपास्तयो विकल्प्यन्ते[२] †शाण्डिल्य-दहरादयः ।
तथैवैकस्य‡ पापस्य निवृत्तौ बहवः स्मृताः ॥

---

*अस्य पराशरवाक्यस्य यतो निवारणं न भवति अतः व्रतान्तरोपदेशे न बाधः । स्मृत्यन्तरेषूपलब्धेन व्रतान्तरोपदेशेन पराशरोक्तस्य बाधो न भवतीत्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह । प्रियङ्ग्विति ।

अधुना वैदिकं दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा एकस्यैव स्वर्गस्य प्राप्तिः विश्वजिदादयो बहवो हेतवः वेदे उपदिष्टाः सन्ति तथापि ते न परस्परस्य बाधका भवन्ति तथेत्यर्थः ।

† शाण्डिल्योपास्तिः छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशे खण्डे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'ऽवाक्यनादर' इत्यन्तेन मन्त्रजातेनोक्ता तत्रैवानुसन्धेया । दहरोपासनापि तत्रैव अष्टमे ऽध्याये प्रथमखण्डे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्यत्रोक्ता । आदि शब्देन अन्या अपि वैश्वानराद्युपासना अनुसन्धेयाः । औपनिषदोऽयं दृष्टान्तः ।

‡ स्वसिद्धान्तनिष्कर्षमाह । तथेति । उक्तदृष्टान्तत्रये यथा एकस्य प्राप्तिहेतवो बहव उपाया न विरुद्ध्यन्ते तथैव एकस्य पापस्य निवृत्तौ पराशरोक्तं स्मृत्यन्तरोक्तं च प्रायश्चित्तं मुख्यत्वेनैव तन्निवर्तकं भविष्यति। अतस्तयोर्विकल्प एव । न बाधः ।

१. All others except A. read स्मृताः for श्रुताः, the latter is better.
२. C. D. F. G. and H. have विकल्पन्ते for विकल्प्यन्ते.

व्रतभेदा विकल्प्यन्तां श्रद्धाजाड्यं नु ते[1] वृथा ।
ननु-क[2]* पञ्चगव्यादिः कुत्र वा मरणान्तिकम् ॥
तयोः समविकल्पत्वं वदतस्ते ऽतिसाहसम् ।
क† विश्वजित् काग्निहोत्रं स्वर्गं साधयतोस्तयोः[3] ॥
विकल्पं वदतस्ते वा कुतो नैवातिसाहसम् ।
कर्माधिक्यात्फलाधिक्यमिति‡ न्यायसमाश्रयात् ॥

* पूर्वपक्षी शङ्कते । नन्विति । समानयोः विकल्पः स्यात् न पुनरल्प-महतोः । यद्येकेन मुनिना कस्यचित् पापस्य निवृत्त्यर्थं पञ्चगव्यादि लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तस्यैव निवृत्तावन्येन ऋषिणा प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमुक्तं चेत् तयोरल्प-महतोः समविकल्पत्वं वदतस्ते अतिसाहसं भवेत् ।

† समाधत्ते । एवं चेत् स्वर्गसाधकयोः विश्वजिदग्निहोत्रयोः अल्पत्वं महत्त्वं च वर्तते । विश्वजयपूर्वकमनुष्ठानव्यो यागः क । क चाल्पकमग्निहोत्रम् । स्वर्गसाधने तयोः समविकल्पत्वं वदतः ते ऽपि अतिसाहसं कुतो न भवति ? ।

‡ पूर्वपक्षी विकल्पमेवोपपादयति । कर्माधिक्यादिति । अयमाशयः—अल्पायास-महायाससाध्यानां कर्मणां यत्र विकल्पः कर्तव्यः तत्र महायाससाध्यानां कर्मणां अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत । कः खलु अनुन्मत्तो ऽल्पायाससाध्यं फलमुत्पादयितुं महायाससाध्यं कर्मानुष्ठीत ? । तस्मात् सत्यपि समफलत्वे महायासात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यम् । तावता उभयोः समानत्वेनानुष्ठानयोग्यत्वात् विकल्पोपपत्तेः । अन्यथा तु एकस्यैवाल्पायाससाध्यस्य नियमेन अनुष्ठानप्रसङ्गात् । फलाधिक्यकल्पने तु नैवं भवेत् । यावान् क्लेशः तावत् फलं इति उभयत्र साम्यात् । अत एवोक्तम्—

'यत्र स्यात् क्लेशभूयस्त्वं श्रेयसो ऽपि मनीषिणः ।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते' ॥

१. A. reads तथा for वृथा. २. D. ननूक्त—for ननु क. ३. D. has स्वर्गसाधनयोः for स्वर्गं साधयतोः.

साहसं परिहर्त्तव्यमित्येतदुभयोः समम्[1] ।
न्यायाश्रये* त्वस्मदुक्ता[2] व्यवस्था द्विष्यते कुतः? ॥—
इति चेदव्यवस्थोक्ता त्वयाऽतो द्वेष्मि ते वचः ।
देशभेदात्[†] कालभेदात् पुंभेदादन्यथाऽन्यथा ॥
विपर्यस्यति[3] शास्त्रार्थ इति पूर्वमवादिषम् ।
अतो[4] ऽपास्यार्थवादांशं[5] विधिवाक्येषु यद्यथा ॥

इति । तथा सति प्रधानफलस्य स्वर्गमात्रस्य विश्वजिदग्निहोत्रयोः समानत्वेऽपि उक्तरीत्या महायाससाध्यस्य विश्वजितः अल्पायाससाध्यस्य अग्निहोत्रस्य च अवान्तरफलं न्यूनमधिकं च स्यात्। एवं च उभयत्रापि प्रवृत्तिर्भवेत्। अतो विश्वजिदग्निहोत्रयोः विकल्पो नानुपपन्न इति पूर्वपक्षवादिनो ऽभिप्रायः ।

सिद्धान्ती वदति । एतदुभयोः समानमेव । विश्वजिदग्निहोत्रवदेव पञ्चगव्यस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्य च उक्तपापनिवृत्तिरूपप्रधानफलसाम्येन अवान्तरफलस्य न्यूनाधिकभावेन च समविकल्पत्वं भवेत् ।

* पूर्वपक्षी पृच्छति । ननु—यदि उक्तन्यायाश्रयणं तवाप्यभिमतं तर्हि 'स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः कार्या' इति अस्मदुक्ता व्यवस्था कुतो द्विष्यते? ।

आह सिद्धान्ती । त्वया अव्यवस्थोक्ता अतः ते वचः द्वेष्मि ।

† तदेवाह । देशभेदादिति । देशभेदादिना शास्त्रार्थविपर्यासो भवति । अतः अर्थवादांशमपास्य विधिवाक्येषु वाचनिकं बाधं विना यत्र यत्प्रतीतं तत् तत्रैव ग्राह्यम् ।

१. D. reads—हर्त्तव्यं मन्ये तदुभयोः for हर्तव्यमित्येतदुभयोः. २. For त्वस्मदुक्ता— H. and I. read त्वस्मदुक्त—; A. has the following:— त्वस्मदुक्तया ऽव्यवस्था दृश्यते कुतः? । इति भेदव्यवस्थोक्ता त्वयातो द्वेषितं वचः । ३. A. and I. have पर्यवस्यति for विपर्यस्यति. ४. A. and G. read अथो for अतो. ५. I. reads वास्यार्थ°-for ऽपास्यार्थ°.

प्रतीतं तत्तथा ग्राह्यं बाधं वाचनिकं विना* ।
स्मृतिव्याख्यातृभिः सर्वै[1]र्वचनानां व्यवस्थितिम् ॥
ब्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम् ।
[2]अन्यथा ऽल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके ।
[3]न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः ।
अथा ऽल्पं† महता नश्येन्नाल्पेनान्यत्तदा[4] वद ॥
इदमल्पं महच्चेदमिति ते किं नियामकम् ? ।
[5]अल्पायास-महायासौ‡ यद्यल्पत्व-महत्त्वयोः — ॥

* ननु—यदि स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्न भवति तर्हि प्राचीनैः निबन्धृभिः कुतः तथाविधा व्यवस्था कृतेत्याशङ्क्याह । स्मृतीति । स्मृतिषु आपाततो विरुद्धवचनदर्शनात् मन्दमतयो मा मुह्येरन् इति तत्प्रबोधाय तैस्तादृशी व्यवस्था कृता । येन केनचिदल्पेन महता वानुष्ठितेन कर्मणा फलनिष्पत्तिर्भूयादिति तेषामाशयः । अन्यथा द्वादशवार्षिकेण महता प्रायश्चित्तेन अल्पस्य पापस्य निवृत्तिः न स्यात् । महापापनिवृत्तिरेव तस्य हेतुत्वेन व्यवस्थितेति भावः ।

† अल्पं पातकं महता प्रायश्चित्तेन न नश्येत् महत् च अल्पेन प्रायश्चित्तेन न नश्येच्चेत् अल्पत्व-महत्त्वनिश्चये तव किं नियामकमस्ति ? न किमपीत्यर्थः ।

‡ ननु — नियामकं कुतो नास्ति । अल्पायास-महायासावेव तयोः नियामकौ—इति चेत् । हन्त तर्हि महायाससाध्यां कृषिमनुतिष्ठन्तो कृषिकाः महाव्रता भवेयुः । कथमेनमतिप्रसङ्गं भवान् वारयेत् ? ।

---

१. B. and F. have-भिश्चैवं for -भिः सर्वैः. २. C. omits the two lines:— अन्यथा ऽल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके । न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः ।. ३. D. reads तस्यानिवृत्ति-for न स्यान्निवृत्ति-; and for the same G. has तस्याऽनिवृत्ति-. ४. A. reads तथा for तदा. ५. A. D. E. G. and I. substitute अनायास-for अल्पायास-.

हेतुं, महाव्रतास्तर्हि भवेयुः कृषिकादयः ।
सिंह-व्याघ्रादिमूत्रादौ प्रयासेबहुलत्वतः ॥
पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं व्रताङ्गत्वं च ते भवेत् ।
इतिकर्त्तव्यबाहुल्यं* महत्त्वं-चेत् तदाऽल्पता ॥
जलाग्न्यादिप्रवेशस्य प्रसज्येत व्रतान्तरात् ।
तस्माच्छास्त्रेण† यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम् ॥
अस्तु‡ वा चैव दुःखस्य बहुलत्वान्महाव्रतम् ।
यथाऽल्पनाशो महता महन्नाशस्तथा ऽल्पतः ॥

* ननु—इतिकर्तव्यस्य बाहुल्यं महत्वनियामकं भवतु—इति चेत् शास्त्रोक्तस्य जलप्रवेशस्य अग्निप्रवेशस्य च इतिकर्तव्याल्पत्वेन अल्पत्वं प्रसज्येत । एवं सिंह–व्याघ्रादिमूत्रस्यापि पञ्चगव्यात् प्रशस्तत्वं स्यात् । तत्तु तव नेष्टम् ।

† उपसंहरति । तस्मादिति । शास्त्रेण यस्य प्रशंसा उक्ता तदेव महाव्रतमिति निर्णयः । एवं सति पञ्चगव्यस्य अल्पायाससाध्यत्वेन अल्पत्वे भासमाने ऽपि गुरुपापनाशकतया विधानमुखेन प्रशंसायाः शास्त्रोक्तत्वात् तदपि महाव्रतमेवेति पर्यवसितो ऽर्थः ।

‡ ननु—वैधक्लेशाधिक्यमेव महाव्रतत्वे हेतुः । अतो न कृषकादिष्वतिप्रसङ्गः—इति चेत् अस्तु नाम । तथापि यथा अल्पस्य महता नाशः अभ्युपेयते तथा अल्पेनापि महन्नाशः कुतो न भवेत्? । दृष्टान्तमाह अल्पकेन विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्दह्यते इति प्रसिद्धमेव ।

१. G. and I. have हेतुर्म-for हेतू म–. २. For प्रयासबहुलत्वतः A. has प्रयासो बहुलः श्रुतः. ३. For पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं. A. reads पञ्चगव्या ऽप्रशस्तत्वात्. ४. Here our reading coincides with that of A. while all other MSS. read व्रतागत्वे च ते भवेत् for व्रतांगत्वं च ते भवेत्. ५. B. and H. have तर्ह्यम्यादिप्र– which is corrected to यथाम्यादिप्र- on the margin of B. for जलाम्यादिप्र–; E. and G. have for the same अथाम्यादिप्र– while D. and F. अस्त्वम्यादिप्र–. ६. A. reads वाचेन and I. reads वा वैध– for वा चैव; and the whole line is omitted by D.

किं नु स्यात्? विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यते[१] ।
विस्फुलिङ्गो* वर्द्धमानो दहत्येवं न तु व्रतम्— ॥
वर्धते, ऽतो महानाशो[२] निःशेषो न भवेद्यदि[३] ।
तर्ह्येकदेशनाशोऽस्तु, तच्छेषस्तूपभुज्यताम्[४] ॥
अमूर्त्तस्यापि† पापस्य सन्ति भागा यथोचितम्[५] ।
अन्यथैकेन पापेन दुःखं बहुविधं कुतः ॥
तथा‡ महाव्रतस्यापि भागेनाल्पे विनाशिते[६] ।
व्रतशेषविपाकेन स्मर्यते बहुलं सुखम् ॥

* यदुक्तं 'विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यत' इति तत्पूर्वपक्षो दूषयति। विस्फुलिंग इति। विस्फुलिङ्ग एव तृणराशिं न दहति। अपि तु दाह्यसंयोगेन महानग्निर्भूत्वा दहति। व्रतं तु नैवं वर्द्धते अतो नैतत्साधकम्।

सिद्धान्ती आह। अत इति। अस्मात् कारणात् अल्पेन व्रतेन महतः पापस्य निःशेषनाशो न भवेच्चेत् न भवतु नाम। एकदेशनाशस्तु स्यादेव। अवशिष्टपापं उपभुज्यताम्।

† ननु—स्यादेव, अमूर्त्तस्य पापस्य यदि विभागाः स्युः—इति चेत् आह। अमूर्त्तस्येति। पापस्य विभागाभावे एकेन पापेन बहुविधं दुःखं न भवेत् तत्तु भवति अतः सन्ति पापस्य विभागाः।

‡ एवं यथा अल्पेन व्रतेन महतः पापस्यैकदेशो नश्यति अवशिष्टं पापं कर्त्रा भुज्यते तथा महाव्रतस्यैकेन भागेन अल्पस्य पापस्य समूलं नाशो भवेत् अवशिष्टभागानां विपाकेन बहुलं सुखं भवेत्।

१. A. reads तृणराशिर्विदह्यते for तृणराशिर्हि दह्यते. २. B. C. F. and G. have महत्तापो, while E. alone has महत्पाप-, D and I. read महन्नाशो for महानाशो. ३. A omits the following —निःशेषो न भवेद्यदि। तर्ह्येकदेशनाशोऽस्तु and thus reads for the two lines वर्धतेऽतो महन्नाशस्तच्छेषः कोपभुज्यताम्. ४. Our reading is that of the most of the MSS., while A. only has कोपभुज्यताम् for-स्तूपभुज्यताम्; and D. reads भुज्यते for भुज्यताम्. ५. For-सन्ति भागा यथोचितम D. reads संविभागा यथोचितम. ६. A. D. E. G. and I. read भागेनाल्पविनाशने for-भागेनाल्पे विनाशिते.

अतोऽल्पं[1]* वा महद्वापि[2] व्रतं पापनिवर्त्तकम् ।
स्मर्तॄणामखिलानां च वाक्यमेवं समञ्जसम् ॥
न† महाव्रतवैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।
अल्पेनाशेऽर्ध्वभाविन्यां[3] सुखाप्तौ चोपयोगतः[4] ॥
एवं‡ चैकस्य पापस्य व्रतेषूक्तेष्वयं पुमान् ।
प्रवर्तयति विस्रम्भात्[5] यस्मिन्कस्मिंश्चिदिच्छया ॥

---

* फलितमाह । अत इति । व्रतं अल्पं महद्वा भवतु । सर्वमपि व्रतं सकलपापनिवर्तकं भवति । तस्मात् स्मर्तॄणां मन्वादीनां तद्वाक्यव्यवस्थापकानां निबन्धकर्तॄणां पण्डितानां च वाक्यं उक्तरीत्या समञ्जसं भवति ॥

अत्र—

'कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्' ।

इत्याद्यभिधाय—

'एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं चैकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
योज्याः पापनिवृत्त्यर्थं'—

इत्यादीनि विश्वामित्रादिवचनान्यनुसन्धेयानि ।

† अल्पपापनाशार्थं महाव्रतकरणे तस्य वैयर्थ्यं भवेदिति चेन्न । पापनाशानन्तरं अवशिष्टव्रतपुण्येन सुखाप्तौ तस्योपयोगात् ।

‡ फलमाह । एवमिति । एवं चैकस्य पापस्य नाशार्थं बहुषु व्रतेषूक्तेषु सत्सु अयं पुमान् यस्मिन्कस्मिन्नपि व्रते स्वेच्छया विश्वासं प्रवर्तयेत् । अन्यथा विषयस्य व्यवस्थितिं जानतो ऽजानतो वापि स्मृत्यन्तरे वचनान्तरं स्यान्न वेति शङ्कया कस्मिन्नपि व्रते तस्य विस्रम्भो न भवेत् अतो युक्तमेव व्रतबाहुल्यकथनमिति भावः ।

---

१. B. C. D. F. and G. read महच्चापि for महद्वापि. २. For अल्प- D. has अर्ध-; In the present case अल्प has its superiority over अर्ध. ३. B. C. and F. read नाशे तु for नाशोर्ध्व-. ४. D. reads चोपभोगतः for चोपयोगतः. ५. A. and I. read प्रवर्ततेऽतिविस्रंभं for प्रवर्तयति विस्रंभात्.

अन्यथा नास्य विस्रम्भो विषयस्य व्यवस्थितिम्[१]।
अजानतो जानतोऽपि वचनान्तरशङ्कया॥
सम्भावितेषु* सर्वेषु व्रतेषु महति व्रते।
प्रवर्त्तमानः पुरुषः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम्॥
कलौ† पराशरोक्तानां व्रतानामेव मुख्यता।
तैरल्पैरपि[२] तत्पापं निःशेषं विनिवर्त्तते॥
एतदेव‡ विवक्षित्वा प्रतिजज्ञे विशेषतः।
पराशरेण यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम्॥
§मुन्यन्तरप्रणीतानां स्वल्पानां महतामपि।
व्रतानामुपयोगः स्यात् कलौ पूर्वोक्तनीतितः[३]॥

* ननु—अल्पेषु सत्सु महति व्रते प्रवर्तमानस्य को विशेषः?-इति चेदाह। सम्भावितेष्विति। निर्धारणे सप्तमी। श्रेयः प्राप्तिरूपविशेषलाभो भवेदित्यर्थः।

† पराशरस्मृतिविषये विशेषमाह। कलाविति। पराशरोक्तानामेव व्रतानां कलौ मुख्यत्वात् तदुक्तेनाल्पेनापि व्रतेन महतोऽपि पापस्य समग्रत्वेन नाशः। नैकदेशस्य।

‡ ननु—पराशरोक्तानां कलौ मुख्यत्वं कुतोऽवगतं?-इति चेदाह। एतदेवेति।

§ ननु—एवं सति मुन्यन्तरप्रोक्तानां व्रतानां कोपयोगः?-इति चेदाह। मुन्यन्तरेति। पूर्वोक्तनीतितः पूर्वोक्तन्यायेन। अल्पस्य पापस्य नाशार्थं महाव्रतानुष्ठाने तत्पापनिवृत्तिपूर्वकमवशिष्टभागेन सुखादिश्रेयःप्राप्तिरिति महतः पापस्य निवृत्तावल्पव्रतानुष्ठाने पापैकदेशस्य निवृत्तिः अवशिष्टस्य पापस्य भोग इति पूर्वोक्तो न्यायः।

१. For विषयस्य व्यवस्थितिम्. B. C. E. F. G. and H. read विषयस्याव्यवस्थितेः while D. have विषयस्य व्यवस्थितेः for the same. २. All but A. and G. read नैरन्यैरपि for तैरल्पैरपि. ३. A. has पूर्वोक्तरीतितः for पूर्वोक्तनीतितः.

मुनिनैकेन यत् प्रोक्तं तदन्यो, न निषेधति ।
प्रत्युतोदाहरेत्, तस्मात् सर्वोक्तिः सर्वसम्मता ॥
हन्तैवं* सति मीमांसा निष्फला ते प्रसज्यते ।
शास्त्रान्तरप्रगीतानां गुणानामप्यसंहृतेः ॥
शृणु† मीमांसकंमन्य मुनिवाक्येषु किं बलात् ।
उत्पाद्यापि विरोधं तु पाण्डित्यं व्यज्यते त्वया ॥
व्रतान्तरोक्तिमात्रेण न विरोधः प्रसज्यते ।
समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ? ॥
स्नानं दानं जपो होम इति नैमित्तिका यथा ।
उपरागे समुच्चेयास्तथा व्रतसमुच्चयः ॥

कुत एतदिति चेदाह । मुनिनेति । एकेनोक्तमन्यो न खण्डयेत् प्रत्युत उदाहरेत् तस्मात् सर्वेषां मुनीनामुक्तिः सर्वेषां सम्मता भवतीति सिद्धम् ।

* पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । हन्तेति विपर्यये । एवं सति येन केन चित् व्रतेन यस्य कस्यचित् पापस्य नाशे सति । मीमांसा निष्फला इत्यत्र उत्तरार्द्धं हेतुः । पूर्वोत्तरमीमांसयोः गुणोपसंहारस्य सिद्धान्तितत्वात् तव मते तदव्यवस्थापनात् मीमांसा व्यर्थेति भावः ।

† समाधत्ते । शृण्विति । मीमांसकंमन्येति पारिहासगर्भं सम्बोधनम् । मुनिवाक्येषु विरोधे सति त्वदुक्तो गुणोपसंहारः क्रियेत । विरोधाभावात्स न कर्तुं शक्यते । ननु—व्रतान्तरोक्तौ सत्यां विरोधो नेति कथमुच्यते—इति चेत् । न । तत्र समुच्चयस्य विकल्पस्य च सम्भवात् न कोऽपि विरोधः । दृष्टान्तमाह । स्नानमिति ।

१. For सर्वोक्तिः सर्वसम्मता A. reads सर्वोक्तं सर्वसंमतम्, for the same पूर्वोक्तं सर्वसंमतं is also found in I. २. Except A. and D. all have निःफला for निष्फला. ३. We take our reading from A. though all others read संहृतिः—for संहृतेः. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read उत्पाद्यापि—for उत्पाद्यापि. ५. D. and F. have व्यज्यतां तव for व्यज्यते त्वया, For the same B. C. E. F. and G. read वाक्यतां तव; this seems to be a graphical mistake. ६. In the place of जपो B. C. E. F. and G. insert तपो.

एकेन* नाशिते पापे द्वितीयं चेन्निरर्थकम्।
न, तपोरूपतस्तस्य स्वर्गहेतुत्वसम्भवात्॥
चान्द्रायणादावस्त्वेवं† तपस्त्वेन नदीक्षणात्।
भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्यात् कथं नष्टपाप्मनः?॥
एवं‡ तर्हीदृशे स्थाने विकल्पोऽस्तु निजेच्छया।
न्यूनाधिकत्वसन्देहे दत्तमेवोत्तरं पुरा॥

* समुच्चयपक्षमाक्षिपति पूर्वपक्षी। एकेनेति। व्रतेनेति शेषः। अतो न समुच्चयो भवतीति चेन्नेत्याह सिद्धान्ती। एकेन व्रतेन पापे नाशिते सति अन्यत् तपोरूपत्वेन स्वर्गप्रापकं भवेत् अतो न निरर्थकत्वं तस्य।

†आह पूर्वपक्षी। चान्द्रायणादीनां तपस्त्वेनाभिधानात् भवदुक्तः समुच्चयो न। अपि तु एकस्य पापनाशकत्वमन्यस्य स्वर्गप्रापकत्वमस्तु। भिक्षाटनं ब्रह्मकपालधारणं च यदुक्तं तस्य तपस्त्वानभिधानात् एकेन आचरितव्रतेन नष्टपाप्मनो भिक्षाटनादिकं निरर्थकमेव भविष्यति। एवं सति तत्र त्वदुक्तः समुच्चयः कथं स्यात्?।

‡ समाधत्ते। एवमिति। यत्र स्वर्गादिहेतुत्वं शास्त्रादवगम्यते तत्र नानामुनिभिरुक्तानां व्रतानां समुच्चयः। एकेनैव पापनाशेऽप्यन्येषां स्वर्गहेतुत्वसम्भवात्। यत्र तु स्वर्गसाधनत्वं शास्त्रान्नावगम्यते तत्र नानाव्रतानां कर्तुरिच्छया विकल्प एव भवतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः।
ननु—'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति गौतमोक्तत्वात् न्यूनाधिकबलानां व्रतानां कथमिच्छया विकल्पः स्यात्? इत्याशंक्याह। न्यूनाधिकत्वेति। 'तस्माच्छास्त्रेण यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम्' इत्यादिग्रन्थेन पूर्वमेवास्योत्तरं दत्तम्।

१. B. C. and F. read तपस्त्वे च for तपस्त्वेन, for the sake D. and G. have तपस्त्वेव, and E. and H. have तपस्त्वेन. All these three readings are equally bad in point of good sense. २. I. reads नदीरणात् for नदीक्षणात्

सर्वथाऽपि* त्वया[1] प्रोक्तां निर्मूलां बुद्धिकल्पिताम् ।
कामाकामादिभेदेन नाङ्गीकुर्मो व्यवस्थितिम् ॥
वचनेष्वेव† कामादिव्यवस्था लभ्यते यदि ।
सुखेनाभ्युपगच्छामो[2] वाक्यैकशरणा वयम् ॥
‡'कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा?।'
इति न्यायः प्रसज्येत बुद्धिमात्रव्यवस्थितौ ॥
मीमांसकत्वमेतत्§ स्याद्वाक्यानुसरणेन यत्- ।
व्यवस्थापनमन्यत्तु पाण्डित्यख्यापनं परम् ॥
'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।'
(म. स्मृ. ११. ८९)
इत्यकामकृते पापे नाशो निःशेष उच्यते ॥

* उपसंहरति । सर्वथा ऽपीति । कामाकामादिभेदेन नानामुन्युक्तानां वचनानां व्यवस्था । बुद्धिकल्पितामिति निर्मूलत्वे हेतुः । बुद्धिकल्पितव्यवस्थायां—एकेन क्वचित् एका विषयव्यवस्था कल्पिता, तदन्येन च तद्विपरीता चेत् तत्र कस्या व्यवस्थायाः प्रामाण्यं कस्या वा अप्रामाण्यम्? उभयोः प्रामाण्ये सैव स्फुटा ऽनवस्था । तस्मान्न बुद्धिमात्रकल्पिता व्यवस्था युक्ता । पुरुषस्य सर्वज्ञत्वाभावात् बुद्धेरप्रतिष्ठानाच्चेति भावः ।

† ननु- यदि वचनेष्वेव कामाकामादिव्यवस्था उपलभ्येत चेत्?- अभ्युपगच्छाम इत्याह । वचनेति । वाक्यैकशरणत्वं मीमांसकत्वद्योतनाय ।

‡ ननु-वचनोपलब्धायाः कामाकामादिव्यवस्थायाः स्वीकारे मदुक्ता एव किं न स्वीक्रियते?-इति चेत्तत्राह । कपिल इति । बुद्धिमात्रकल्पितव्यवस्थास्वीकारे उक्तन्यायः प्रसज्येत । तथा सति 'उभौ च यदि सर्वज्ञौ व्याख्याभेदः कथं कृतः?' इत्यापतेत् । तस्मान्न सा गृह्यते इत्यर्थः ।

§ मीमांसाया वाक्यार्थविचारशास्त्रत्वात् वाक्यानुसरणेन यत् विषयस्य व्यवस्थापनं तदेव मीमांसकत्वम् । अन्यत्तु पाण्डित्यस्य ख्यापनम् ।

---

१. A. reads तथा for त्वया. २. Here our reading is that of A. and H.; while all others read सुखेनाभ्युपगच्छामो for सुखेनाभ्युपगच्छामो. the latter of which is more idiomatic.

न तु कामकृते शुद्धेरकिञ्चित्करतोच्यते ॥[1]
स्मृत्यन्तरेषु तच्छुद्धेः[2] सामान्येनाभिधानतः ॥
विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्यदर्शनम्।
मानमेवान्यथा ते स्यात् सर्वज्ञत्वे ऽधिकारिता ॥
गुणोपसंहृतिश्चैवं[3] यथादर्शनमिष्यताम्।
अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चित्करतैव[4][5] ते ॥
यद्यावत्[6] दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्य[7] यावती।

ननु— वाक्यानुसरणे कृते सति 'इयं विशुद्धिः' इत्यत्र 'अकामतः' इत्युक्तत्वात् अकामकृतस्यैव पापस्य विशुद्धिः तत्राभिहिता; कामकृतस्य तु पापस्य शुद्धिर्न भवेत्तेन व्रतेन—इति चेन्मैवम्। अन्यस्मृतिषु कामकृतस्यापि पापस्य शुद्धेरभिधानात् अकिञ्चित्करत्वं नोच्यते। अयमर्थः— 'इयं विशुद्धि'रित्यादिना अकामकृतस्य पापस्य निःशेषनाशः। कामकृतस्य तु अंशतो नाशो ऽभिहितः। न तु सर्वथैवानाशः। स्मृत्यन्तरेषु सामान्येनाभिधानात् इति तत्र प्रमाणमित्याशंक्य विशेषादर्शनपर्यन्तं सामान्यदर्शनमेव प्रमाणमिति परिहरति। विशेषेति।

*नन्वेवं सति गुणोपसंहारो न भवेत् इत्याशंक्याह। गुणेति। यथा यत् दृश्यते तथैव तस्य गुणानुपसंहृत्य अनुष्ठानं कर्तव्यम्। अदृष्टाशक्यगुणानामनुपसंहारे तु न कोऽपि दोषः। गुणोपसंहारो नाम विभिन्नेषु ग्रन्थेषु प्रतिपादितानां एकजातीयकानां कर्मणां नाम- रूप- धर्मविशेष- पुनरुक्ति- निन्दा- ऽशक्ति- समाप्तिवचन- प्रायश्चित्तान्यार्थ- दर्शने ऽपि अभेदः। स च पूर्वमीमांसायां। (अ. २ पा. ४ सू. ८–३२) उत्तरमीमांसायां च (अ. ३ पा. ३ सू. १-१३) विस्तरेणोक्तः।

१. D. reads -रकिञ्चित्त्वमतोच्यते for -रकिञ्चित्करतोच्यते. २. G. reads तत्सिद्धेः for तच्छुद्धेः. ३. D. and H. have -श्चैव for -श्चैवं. ४. D. has स दृष्टानुपसंहारो न for अदृष्टानुपसंहारेण॰; while B. in its correction has स दृष्टानुपसंहारेणा- for the same ५. For -णाकिञ्चित्करतैव ते A. reads न किञ्चित्करता व्रते; All others except I. read नाकिञ्चित्करता व्रते ६. A. and I. read यथा च for यद्यावत्. ७. -श्चैवास्य is the reading of A. and I., and D. has -श्चास्यात्र for -श्चात्रास्य

तावत् कार्यं नतूपेक्षा युक्ता वैगुण्यशङ्कया ॥
प्रायश्चित्ते* तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम् ।
दृष्टवांस्तान्युदाहृत्य संहरिष्ये गुणांस्ततः ॥
विषयस्य व्यवस्थां च मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये- ।
प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वे निबन्धनकृतस्तथा ॥
यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्र तस्य प्रशस्तता-।
विवक्षिता, नेतरस्य निषेधोऽत्र विवक्ष्यते ॥
तद्विवेकाय कुर्वेऽहं व्याख्यां पाराशरस्मृतेः ।

(इति टीकाकारोपक्रमणिका)

प्रारीप्सितग्रन्थे† श्रोतृबुद्धि-मनःसमाधानाय सम्बन्धाधिकारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयमादौ श्लोकद्वयेनोपनिबध्नाति-

---

* स्वकर्तव्यं प्रतिजानीते । प्रायश्चित्त इति । मया यावन्ति स्मृत्यन्तराणि दृष्टानि तेभ्यो गुणोपसंहारं कृत्वा विषयस्य व्यवस्थां करिष्यामि । मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वस्मृतिभ्यः गुणोपसंहाराभावे ऽपि न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः ।

स्वसिद्धान्तमुपसंहरति । यदिति । तद्विवेकाय कुत्र कस्य प्रशस्तत्वमित्येतद्विवेचनाय ।

† उपोद्धातत्वेनागतं विवेचनं समाप्य ग्रन्थं व्याख्यास्यमाण आदाववतरणमारचयति । प्रारीप्सितेति । प्रारब्धुमिष्टः प्रारीप्सितः । अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः । अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्टयपरम् । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो ऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् ग्रन्थप्रवृत्तौ प्रयोजनमपेक्षि-

---

१. For वैगुण्यशंकया D. वै गुणशंकया. २. D. संग्रहिष्ये for संहरिष्ये. ३. D. व्यवस्थेयं for व्यवस्थां च. ४. F. has पूर्वनिबन्धन- for पूर्वे निबन्धन-. ५. A. reads ततः for तथा. ६. A. omits मनः. ७. A. reads -नोपबध्नाति for -नोपनिबध्नाति.

[1]अथातो हिमशैलाग्रे देववारुवनालये[2]।
व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा॥ १॥
मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे।
शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत॥ २॥

अथेति। अथ शब्द आनन्तर्यार्थः। अनन्तरमपृच्छन् इत्यन्वेतुं योग्यत्वात्। आरम्भार्थतायाम्, *आरभ्य ते अपृच्छन् इत्यनन्वयः स्यात्। प्रश्नार्थत्वे[3] ऽपि स एव दोषः। पृच्छयते अपृच्छन्-इति पुनरुक्तिश्च। कार्त्स्न्यार्थतायां, कृत्स्नमपृच्छन्-इति सत्यप्यन्वये सम्बन्धो न सूचितः स्यात्। आनन्तर्यार्थतायां तु तत्प्रतियोगिनः पूर्ववृत्तस्य उत्तरकालीन[4]प्रश्नस्य च हेतुहेतुमद्भावः†सूचितो भवति।

तम्। एवं तत्प्रतिपाद्यो विषयो ऽपि प्रवृत्तौ प्रयोजकः। विषयलालसया प्रवृत्तिसम्भवात्। उक्तोभयाश्रितत्वात् सम्बन्धो ऽप्यपेक्षितः। एवमधिकार्यपि। तदभावे कस्य प्रवृत्तिः स्यात्? तस्मादनुबन्धचतुष्टयमप्यपेक्षितं शास्त्रादौ। एतच्च मीमांसायां (१. १. १) वार्तिके च द्रष्टव्यं विस्तरेण।

*'मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्न-कार्त्स्न्येष्वथो अथ' इति कोशोक्तेष्वथशब्दार्थेषु सर्वेषु प्राप्तेषु आरम्भादीनामर्थानामसम्भवं प्रतिपादयति। आरम्भार्थतायामित्यादिना।

† आनन्तर्यं हि पूर्वापररूपप्रतियोगिद्वयनिरूप्यम्। हेतोः पूर्ववर्तित्वनियमात्। तयोर्मध्ये पूर्वस्य हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुमत्त्वं गम्यते।

---

१ अत्र I. संज्ञितपुस्तके पाठान्तरेषु 'सदाशिवसुतं वन्दे विदारितविपत्त्रयम्। मुदे जगत्त्रयामोदकारणं वारणाननम्'॥ इति मङ्गलाचरणश्लोको वर्तते। अस्य नवीनत्वमसङ्गतत्वं च व्यक्तमेव। २. D. reads -द्रुमालये for -वनालये. ३. B.C. D. and G. read पृच्छार्थत्वेऽपि for प्रश्नार्थत्वेऽपि. ४ A. reads -कालिक- for -कालीन-

ननु- 'हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ* जिह्वाया अथ वक्षसः' (तै.सं. ६.३.११) इत्यत्र सत्यप्यानन्तर्ये हेतुहेतुमद्भावो नास्ति—इति चेत्। नायं दोषः। तत्रापेक्षितस्यानुष्ठानक्रममात्रस्याभिधानात्। प्रकृते तु सामग्री-तत्कार्ययोर्यः क्रमविशेषः स एव परिगृह्यते। मुख्यत्वात्। विलम्ब-व्यभिचारयोरभावेन हि मुख्यत्वम्। न खलु सत्यां सामग्र्यां कार्यं विलम्बते व्यभिचरति वा। एतच्च 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' (शा. सू १. १. .१) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रपञ्चितम्। सामग्री च प्रश्नस्य, प्रष्टव्यविषयं सामा-न्यज्ञानम्[1]†। अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण[2] ज्ञाते वा प्रश्नादर्शनात्। धर्मविषयन्तु सामान्यज्ञानं 'धर्मेण पापमपनुदति' (म. ना. उ. २२. १)। 'धर्मं चर'[3] (तै. उ. १. ११. १) इत्यादिवेदवाक्या-ध्ययनादुपजायते। तस्मादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थः‡। अथवा 'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति विशेषणात् युगान्तरधर्मज्ञानान-न्तर्यमस्तु।

---

* यज्ञे आलभनीयस्य पशोरवदानत्रयं विहितम्। त्रयस्यापि युगपद्ग्र-हितुमशक्यत्वात् क्रमो ऽवश्यमपेक्षितः। स च हृदयस्याग्रे अनन्तरं जिह्वा-या अथ वक्षसः इति श्रुत्या दर्शितः।

† निर्देशस्यास्य सावधारणत्वात् प्रष्टव्यविषयसामान्यज्ञानं विशेषज्ञा-नाभावश्च प्रश्नहेतुरित्यवगम्यते।

‡ नन्दपण्डितस्तु—'अथ उपनयनानन्तरं' इत्याह। धरणीधरो ऽपि—'अथ शब्द उपनयनानन्तर्यार्थे इत्याह। तन्न युक्तमिति प्रतिभाति। उपनय-नानन्तर्यं स्वाध्यायस्य वक्तुमुचितम्। विशेषधर्मविषयकस्य प्रश्नस्य तु अध्ययनानन्तर्यमेव भवितुं युक्तमिति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु।

---

1. D. and G. add अपेक्षते to -ज्ञानम्, thus making -ज्ञानमपेक्षते. 2. A prefixes तत to विशेषेण, and thus reads तद्विशेषेण. 3. E. reads वद for चर.

ननु—ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वात् माङ्ग-ल्यं अथशब्देन कुतो नाभिधीयते? । मृदङ्गादिध्वनिवदथश-ब्दश्रवणमात्रेण माङ्गल्यसिद्धिरिति ब्रूमः । अत एवोक्तम्—

'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणो मुखात् ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' ॥

इति । एवं तर्हि ॐकारोऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न । तस्य श्रुतिमात्रविषयत्वात् । अत एवाचार्यैः प्रपञ्चसारेऽभिहितम् ।

'अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ' इति । ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारि-पर्यालोचनेनापि ॐकाराथशब्दयोरुक्तविषयव्यवस्था सिद्ध्य-ति । त्रैवर्णिकमात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा । ॐकारश्च तथाविधः । 'सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री-शूद्राय नेच्छन्ति*'

* सावित्रीम् गायत्रीम् । प्रणवं ओङ्कारम् । यजुः यजुर्वेदः तम् । यजुर्लक्ष-णमुक्तं पूर्वमीमांसायाम् । तथा च-'यत्र पादकृता व्यवस्था सा ऋक् । विशि-ष्टा काचित् गीतिः साम'-इत्यभिधाय 'शेषे यजुःशब्दः (जै.सू२.१.३७)' इत्यस्मिन् सूत्रे 'या न गीतिः न च पादबद्धं तत् प्रश्लिष्टपठितं यजुः' इत्युक्तम् । लक्ष्मीः श्रीबीजम् । 'स्त्री-शूद्रौ नाधीयेताम्' इति श्रुत्या सर्वेषा-मपि वेदानामध्ययननिषेधे सति अत्र यजुरध्ययननिषेधो दोषाधिक्यसूच-नायेति केचित् ।

१. B. C. E. F. and H. read मंगलं for मांगल्यम्. २. B. C. and F. retain मंगल in the place of मांगल्य- here also. ३. B. C. F. and I. substitute -सिद्धेरिति for -सिद्धिरिति. ४. D. omits ब्रूमः. ५. A. omits इति. ६. All except A. omit मात्र. ७. B. C. and F. omit the whole of the following :—'अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ' इति । ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते. ८. A. omits च. ९. A. has -शूद्राणां and I. has शूद्रयोः for शूद्राय.

(नृसिंहपू. ता. १.३) इति श्रुतेः। अथशब्दस्य पौरुषेयग्रन्थानां *च सर्ववर्णविषयत्वात् स एव तेषु योग्यः ।

अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेकशाखाध्यायिनो नाशेष-धर्मज्ञानं यस्माच्च युगान्तरधर्मावगत्या न कलिधर्मावगतिः[1] तस्मात्, [†]इति हेतुर्द्रष्टव्यः ।

अशेषधर्ममूलभूतानां विप्रकीर्णानन्तवेदवाक्यानां योगि-दृष्ट्यैव ग्राह्यत्वात्, तस्याश्च दृष्टेर्योगावस्थायां[2] सम्भवात् तदवस्थायोग्यं[4] देशविशेषं पदद्वयेन निर्दिशति । हिमशैलाग्रे देवदारुवनालये[5] इति । तत्र हिमशैलाग्र इत्यनेन सर्वप्राणि-दुर्गमत्वेन विविक्तनामाह । तथा च कैवल्योपनिषदि श्रूयते—

'विविक्तदेशे च सुखासनस्थः ।'

(कै. उ. ४)

---

*पौरुषेयाः पुरुषकृता ग्रन्थाः मन्वत्र्यादिप्रणीताःस्मृतयः, रामायणादीनि काव्यानि, भारतादय इतिहासाः, मात्स्यादीनि पुराणानि च पौरुषेय-ग्रन्थाः । नात्र कालिदासादिकृतानां संग्रहः । पौरुषेयशब्देन तेषामपि ग्रहणे कर्तव्ये अपि आर्षत्वाभावान्न तेषु विधिर्निषेधश्च । एतच्च—

' चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥ '

इत्यादीनि बहूनि वचनान्युदाहृत्य कमलाकरभट्टैः शूद्रधर्मतत्त्वे विस्तरेण प्रपञ्चितमित्यत्र संक्षेपः ।

† नन्दपण्डितस्तु—'उपनीय शौचाचारान् शिक्षयेत् इत्यनेन उपनय-नानन्तरं शौचाचाराणां यतो विज्ञेयत्वमुपादिश्यते अतो हेतोः' इति हेतु-माह । धरणीधरो ऽपि तथैव ।

---

१. For न कलिधर्मावगतिः A. reads सकलधर्मावगतिः. २. A. reads-शुक्ला-वस्थायां for -योगावस्थायां. ३. D. has तस्मात् in the place of तत्. ४. A. reads - योग्यदेश - for - योग्यं देश-. ५. For देवदारुवनालये D. and G. read देवदारुद्रुमालये.

इति। क्षुरिकायामपि[1] श्रुतम्[2],—

'निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमुपाश्रितः[3]।'

(क्षु. उ. २)

इति। 'देवदारुवनालये[4]' इत्यनेन मनोऽनुकूलतामाह*।
अत एव श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रुतम्;—

'समे शुचौ शर्करा-वह्नि-वालुका-
विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः[5]।
मनोऽनुकूले न च चक्षुःपीडने†
गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्[6]॥'

(श्वे. उ. २. १०)

इति। चक्षुःपीडनो मशकोपेतो देशः।

ननु—'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' (शा. सू. ४.१.११)

* नन्दपण्डितस्तु —'देवदारुवनालयत्वेन विविक्ते मनोऽनुकूले च विक्षेपकारणाभावत्वेन तत्त्वप्रतिभासयोग्य इति यावत्' इति व्याख्यातवान्।

† शब्दः कलहादिध्वनिः। आश्रयः मण्डपादिः। मनोऽनुकूले प्रतिमाद्यभिमुखेन मनोरमे। चक्षुःपीडनेत्यत्र 'छान्दसो विसर्गलोप' इति तद्भाष्यकारः। शारीरभाष्ये (अ. ४. पा. १ सू. ११) उदाहृतेयं श्रुतिः। तत्र तु 'चक्षुःपीडने' अयमेव पाठो वर्तते। तट्टीकायामपि तथैव। परमात्मनि चित्तं प्रयोजयेदित्यर्थः।

१. Here we read with D. while all others read क्षुरिका-. २. H. reads श्रूयते for श्रुतम्. ३. A. and D. read तत्रासनमथास्थितः; and E. G. and H. तत्रासनमपाश्रितः for तत्रासनमुपाश्रितः. ४. All but A. and D. read देवदारुवन इत्य- for देवदारुवनालये इत्य-, while G. reads देवदारुद्रुमालय इत्य- for the same. ५. B. C. F. read शब्द जलाश्रयादिभिः and E. G. H. and I. वाथ जलाश्रयादिभिः; and in the margin of B. शिवजलाश्रयादिभिः. ६. A. D. and G. have श्रयणे प्रयोजयेत्; C. E. F. and H. श्रयणने योजयेत्; both these are for श्रयणे नियोजयेत्.

इत्यस्मिन् अधिकरणे (शा. भा. ४.१; अ.६) योगाभ्यासस्य दिग्देश-कालनियमो वारितः । बाढम् । अदृष्टहेतुवैधनियमाभावे ऽपि, दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो न निवार्यते* ।

'एकाग्रम्' —इत्यनेन पञ्चविधासु चित्तभूमिषु अतीन्द्रियवस्तुदर्शनयोग्या चतुर्थी-भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि—पतञ्जलिप्रोक्तानां योगसूत्राणां व्याख्याने वैय्यासिकभाष्ये भूमिपञ्चकं प्रदर्शितम् । 'क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः' (यो. भा. १. १)—इति । तत्र प्रतिक्षणं कर्मवायुना नानाविधेषु भोग्यवस्तुषु व्यग्रतया प्रेर्यमाणं चित्तं क्षिप्तम् । निद्रा-तन्द्रायुक्तं मूढम् । कादाचित्कसमाधियुक्तं क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तम् । यम-नियमाद्यष्टाङ्गा†भ्यासपाटवादेकस्मिन्

* आह भगवान् भाष्यकारः । 'अस्त्वेवंजातीयको नियमः । सति त्वेतस्मिंस्तद्गतेषु विशेषेषु अनियम इति सुहृद्भूत्वाचार्य आचष्टे । 'मनो ऽनुकूले' इति चैषा श्रुतिः यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति (शा. भा. ४. १. ११) इति । यत्र मनस एकाग्रता भवेत् तत्रैवोपासीत । अपेक्षिताया एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।

† अष्टाङ्गानि पतञ्जलिनोक्तानि । 'यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयो ऽष्टावङ्गानि वृत्तेः' (यो. सू. २.२९) । चित्तस्य ध्येयाकारपरिणामस्य प्रवाहो ऽविच्छेदः । इयमेव एकाग्रावस्था चतुर्थी भूमिः ।

१. A. omits -वैध-. २. For दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो. A. writes दृष्टश्चित्तैकाग्र्यहेतुर्नियमो. ३. B. C. F. read वैय्यासिकवाक्ये for वैय्यासिकभाष्ये. ४. B. C. E. F. H. and I. read काचित्कसमाधियुक्तम् for कादाचित्कसमाधियुक्तम्.

विषये वृत्तिप्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितमेकाग्रम् । अवृत्तिकं* संस्कारशेषं निरुद्धम् । तत्र क्षिप्त-मूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः । विक्षिप्ते ऽपि चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते ।[१] विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन दहनान्तर्गतबीजवदकिञ्चित्करत्वात् । 'यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखं करोति, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' (यो० भा० १. १) । तत्र संयमविशेषात् नानाविधयोगैश्वर्यमाविर्भवति । धारणा-

* चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वात् गुणानां च परिणामिस्वभावत्वात् चित्तस्य अवृत्तिकत्वासम्भवः । तथापि चित्तं निरुद्धं सत् अवृत्तिकमुच्यते । तत्र हि संस्कारशेषत्वे ऽपि निरोधरूपपरिणामातिरिक्तपरिणामाभावात् कथञ्चिदवृत्तिकत्वं सम्भवति । विस्तरस्तु पातञ्जले तृतीयपादे ऽनुसन्धेयः ।

† य इति समाधिः परामर्शः । भूतं सत्यम् । अनेनारोपितार्थव्यवच्छेदः । आरोपितस्य असत्यत्वात् । सत् शोभनम् । अनेन निद्रावृत्तेर्व्यवच्छेदः । निद्रावृत्तिर्हि स्वावलम्बने तमसि भवत्येकाग्रा । तथापि तदवलम्बनं तमः क्लेशहेतुत्वान्न शोभनम् । द्योतनं तत्त्वज्ञानम् । प्र-शब्देन तस्य साक्षात्कारतामाह । शास्त्रानुमानप्रभवस्य परोक्षतत्त्वज्ञानस्य अपरोक्षमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वम् । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरूपाविद्याविनाशे सुतरां तन्मूलानामस्मितादीनामपि नाश इत्याह । 'क्षिणोति च क्लेशानिति' । 'अविद्या ऽस्मिता-राग-द्वेषादयः क्लेशाः' (यो. सू. २-३) तान् नाशयति । कर्माण्येव बन्धनानि तानि श्लथयति । कर्मपदेन धर्माधर्मयोर्ग्रहणम् । कार्ये कारणोपचारात् । निरोधं असम्प्रज्ञातं निर्बीजसमाधिम् । यत्र न किञ्चित्सम्प्रज्ञायते ऽसौ ऽसम्प्रज्ञातः । विस्तरस्तु पातञ्जले द्रष्टव्यः ।

१. A. reads अतिवृत्तिकम् for अवृत्तिकम् २ समाधिर्न योग १ विक्षेपान्तर्गतत्वेन is the reading of A. for समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन. ३. A. roads -वर्गान्त for -धर्मान्त-. ४ B. D E G. and H read श्लथयति; and C. and F. व्यपनयति for श्लथयति.

ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं* संयम इत्युच्यते । 'शब्दार्थ-प्रत्ययेष्वन्योन्यविभक्तेषु यः संयमः तेनाशेषशब्दादिसाक्षात्कारे सति पक्ष्यादिभाषा ज्ञायन्ते'–इति पतञ्जलिनोक्तम् । तेनैव न्यायेनानेकविधवेदशाखाज्ञानमित्यभिप्रेत्य 'एकाग्रं' इत्युक्तम् ।

ऐकाग्र्याङ्गतामासनस्य मत्वा 'आसीनम्' इत्याह । तथा च व्याससूत्रम् । 'आसीनः सम्भवात्' (शा. सू. ४. १. ७) इति । शयानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्थितस्य देहधारणे चित्तव्यापारात्, गच्छतो धावतो वा विक्षेपबाहुल्यात्, पारिशेष्यादासीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसम्भवात् आसीनो योगमभ्यसितुमुपासीन इत्यर्थः ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रश्नस्यात्रगत्युपायतामभिप्रेत्य 'अपृच्छन्' इत्युक्तम् ।

'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' । (भ. गी. ४. ३४)

---

* अत्र 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' (३. १) -यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य स्थापनं धारणा इति सूत्रार्थः । 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' (३.२)–तस्मिन्देशे ध्येयगोचरप्रवाहो ध्यानम् । 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' (३.३)–ध्यानमेव ध्येयमात्रनिर्भासं समाधिः । 'एवमेकत्र संयमः' (३.४)–धारणा-ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं चेत् संयम इत्युच्यते इत्यनुसन्धेयम् ।

---

१. B. alone reads न्यायेनैकविध– for न्यायेनानेकविध–. २. We take our reading from A. though all others more or less differ from it. B. C. and F. read ऐकाग्र्यमासीनस्य मन्वानः ; D. G. H. and I. read एकाग्रतामासीनस्य मन्वानः; and E. reads ऐकाग्र्यतामासीनस्य. ३. A. reads पारिशेष्येणासने and I. reads परिशेषेणासीनस्यैव- for पारिशेष्यादासीनस्यैव. ४. A. and G. read योगमभ्यस्यन्नुपासीन इत्यर्थः, and D. E. H. and I. read योगमभ्यस्यन्नुपासीतेत्यर्थः for योगमभ्यसितुमुपासीन इत्यर्थः. ५. A. adds गीतायाम् before अन्वय.–

इत्यन्वयः। 'नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्' (म. स्मृ. २.११०)- इति व्यतिरेकः।

'ऋषिशब्दोऽतीन्द्रियार्थदर्शनमाचष्टे*' न ज्ञास्यमानधर्मानुष्ठानोत्तरकालीनमृषित्वम् । यथा भाविन्या संज्ञया 'कटं कुरु'† इति व्यवहारः तद्वत् । अन्यथा अतीन्द्रियार्थं पश्यतां तेषामबुभुत्सुतया प्रश्नो न सङ्गच्छेत् । अथवा स्वयमबुभुत्सूनामपि मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थं‡ आचारशिक्षार्थो वा प्रश्नोऽस्तु ।

अपृच्छन् इत्यनेनैवातीतकालत्वे§ सिद्धे पुरेति शब्दं प्रयुञ्जानः सर्वेष्वपि कल्पेष्वीदृशी धर्मशास्त्रप्रवृत्तिरासीदिति सूचयति । तच्च विश्वासातिशयोत्पादने कारणम् । अन्यान्

* 'ऋषि:' गत्यर्थः । गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वं प्रसिद्धमेव ।

† अत्र भाविनि भूतवदुपचार इत्यर्थः। तत्र 'कटं कुरु' इति दृष्टान्तः। संज्ञिनमन्तरेण संज्ञाया असम्भवात् । उत्तरकालमेव संज्ञाप्रवृत्तिर्भवति । तथापि व्यवहारस्तु संज्ञिन उत्पत्तेः प्रागपि संज्ञया यथा भवति तथेत्यर्थः ।

‡ मन्दबुद्ध्यनुग्रहस्तु — अस्मत्प्रश्नेन आचार्यो धर्मं प्रकाशयिष्यति । तं श्रुत्वा ऽन्ये ऽन्येभ्यो धर्ममुपदेक्ष्यन्ति । इतरे तदाचरणेन फलभाजो भविष्यन्ति इत्यादिरूपः ।

§ 'अपृच्छन्' इत्यत्र लङः अतीतकालत्व एव विधानादिति भावः ।

---

१. B. C. and F. read -दर्शितामाचष्टे ; while E. G. and H. -दर्शिनमाचष्टे for -दर्शनमाचष्टे. २. A. and I. reads कालिकमृषित्वम् for कालीनमृषित्वम्. ३. D. reads सत्राप्य- for तेषाम-४. A. has विश्वासोत्पादनकारणम् for विश्वासातिशयोत्पादने कारणम्.

मुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव पृच्छतामृषीणां—वैदिकधर्मे वेदव्यासः* प्रवीण इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रश्नेन साक्षात् सम्बन्धः विपृच्छिषोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धद्वयमस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते ॥

ननु— 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन† यजेत । राजा राजसूयेन‡ यजेत । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इत्यधिकारिविशेषो§

* व्यासो विस्तारः । पुरा कृतयुगे एकमेव सन्तं वेदं चतुर्धा विभजत् भगवान् पाराशर्यः । भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थं च दर्शितवानतस्तस्य प्रावीण्यम् ।

† बृहस्पतिसवो नाम एकाहो यज्ञः । स च 'आधिपत्यकामो ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसवेन यजेत' (श्रौ. सू. ९ . ५ . ३) इत्याश्वलायनेनोक्तः । ब्रह्मणो वर्चः तेजः ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते । अथवा ब्रह्मशब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्यद्वर्चः तेजः तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामः ब्रह्मवर्चसकामः । एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिश्रेष्ठत्वम् । न राजादिवद्देशाद्याधिपत्यम् । अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैवोक्तत्वात् नान्येषां वर्णानामधिकारः ।

‡ 'स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इत्युक्तः । 'राजा तत्र सूयते तस्माद्राजसूयः राज्ञ वा यज्ञो राजसूयः' इति शबरस्वामी । अस्य चेतिकर्तव्यतादिकं आश्वलायनेन 'अथ राजसूयाः' (श्रौ. सू. ९ . ३ . १) इत्यारभ्योक्तम् । राजानमधिकृत्यैवोक्तत्वात् क्षत्रियस्यैवात्राधिकारो नान्यस्य ।

§ यदुक्तं "अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते' इति तत्र अधिकारिनिर्देशाभावात् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ।

यथा श्रूयते, न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति। तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह। 'मानुषाणाम्' इति। अर्वाचीनानां पश्वादीनामसामर्थ्यात्। उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते। विशेषानिर्णयात्* सर्वेषां मनुष्याणामधिकारोऽस्तु।

ननु—† नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते। 'अग्निर्वा अकामयत। अन्नादो देवानाꣳ स्यामिति। स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्' (तै. ब्रा. ३. १. ४) इति। मैवम्। मनुष्यस्यैव कस्यचित् यजमानस्य भाविनीं संज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात्। अन्यथा युगपदग्निद्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात्।

ननु—यत्र द्वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताऽधिकारः। तथाहि श्रूयते। 'बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवादधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति। स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्। तमाहरत्। तेनायजत। ततो वै तस्मै देवाः श्रद्दधन् अगच्छत्

* 'विशेषानिर्णयात्' ब्राह्मण-क्षत्रियादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः। इदं तु साधारणधर्म एव। विशिष्टधर्मे तु वर्णाश्रमादिप्रयुक्तो ऽधिकारिभेदो वर्तत एव।

† विशेषानिर्णयात् सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः? । नक्षत्रेष्ट्यादाविव देवानामपि कुतो न भवति?—इत्याशङ्क्याह। नन्विति।

१. B. C. E. F. G. and H. read विशिष्टानिर्णये तु for विशेषानिर्णयात्; while D. has विशेषपर्याये तु. २. D. E. and G. read नैवम् for मैवम्. ३. B. C. F. read विद्यमानस्य for यजमानस्य. ४. D. adds यागात् to अन्यथा. ५. We read with A. -यसंसृष्टिप्रसङ्गात्, though all others read -यसृष्टिप्रसंगात्.

पुरोधाम्' (तै. सं. ७. १. १) इति । 'श्रत्' विश्वासम् । 'मे'[1] मयि । 'पुरोधाम्' । पौरोहित्यम् । 'चतुर्विंशतिरात्रम्'—एतन्नामकं सत्रयागमित्यर्थः[2] । मैवम् । अत्रापि भाविसंज्ञाया एवादरणीयत्वात् । अन्यथा बृहस्पतेः कञ्चित् कालं विश्वसनीयत्व-पौरोहित्ययोरभावप्रसङ्गात् । तच्च श्रुत्यन्तरविरुद्धम् । 'बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत्' (तै. सं. ६. ४. ११) इति श्रुत्या पौरोहित्यपुरःसर एव बृहस्पतिसद्भावः प्रकाश्यते ।

अथवा । स्वोपयोगाभावे ऽपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवाः कर्माण्यनुतिष्ठन्तु[3] ।

'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।'

(भ. गी. ३. २१)

इति न्यायात् । अस्तु वा स्वोपयोगो ऽपि । जगन्निर्वाहे ऽधिकृतानां देवानां[4] तद्धेतोः तपसश्चरणीयत्वात्[5][6] । 'वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शरदि वैश्य आदधीत' । (तै. ब्रा. १. १. २)—इति विहितस्याधानस्य देवेष्वप्यत्रैवर्णिकेष्विवासम्भवः[7]—इति चेत् । न । रथकारवदुपपत्तेः । अथ मन्यसे—अस्ति रथकारस्य समन्त्रकाधानविधायकं वचनम्[8]—'ऋभूणां

---

१. All but A. omit the word मे. २. After सत्रयागमित्यर्थः an extra sentence is found in A. which is as follows:—इत्यादौ फलश्रवणात् कर्मानुष्ठाने कथं प्रयोजनाभावः इति । whose propriety we do not see any in this place. ३. D. and H. read कर्माण्यन्वतिष्ठन् for कर्माण्यनुतिष्ठन्तु; while E. G. and I. have कर्माण्यनुष्ठितवन्तः for the same. ४. D. omits देवानां. while I. reads देवादीनां. ५. E. G. and H. omit तपसः. ६. B. C. and F. read स्वयमाचरणीयत्वात् for चरणीयत्वात्. ७. We take our reading from A. All others read देवेष्वत्रैवर्णिकेष्वसंभवः. This reading gives the required sense only when च is added to it. ८. A. alone reads -विधायकमवचनं for -विधायकं वचनं.

त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्य' (तै. ब्रा. ३१. २. १५) इति श्रुतेः । न त्वेवं देवानां विधिरस्ति–इति । एवं तर्हि निषादस्थपतिन्यायो ऽस्तु । यथा निषादस्य अग्न्याधानविध्यश्रवणे ऽपि यागो ऽभ्युपगतः तथा देवानामभ्युपेयताम् ।

'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्–' इत्यस्ति निषादविषयं वचनं–इति चेत् । किं त्वया विस्मृतानि देवविषयाणि पूर्वोदाहृतवचनानि? । तेषामर्थवादत्वे ऽपि मानान्तराविरोधात् अननुवादाच्च स्वार्थे ऽपि तात्पर्यं किं न स्यात् ? ।

अथोच्येत–स्मृतीनां धर्मशास्त्रत्वात् तासु धर्ममीमांसा अनुसर्तव्या । तस्यां च न कस्याप्यर्थवादस्य वाच्यार्थे प्रामाण्यमभ्युपगतं–इति । तदेतद्वचनं स्मृतिनिर्वाहकंमन्यस्य मीमांसकंमन्यस्य चानर्थायैव स्यात् । 'मूषकभयात् स्वगृहं दग्धम्' इति न्यायावतारात् । कस्यचिदर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यं भविष्यति–इति भयेन अर्थवादैकप्रसिद्धानां स्मर्तृणां मन्वादीनां मीमांसासूत्रकर्तो जैमिनेश्च सद्भावस्यैव परित्यक्तव्यत्वात् अशेषेतिहासलोपप्रसङ्गाच्च । तस्मात् प्रमाणमेव भूतार्थवादः । तथा च सति 'तं पूषाऽऽधत्त० । तं त्वष्टाऽऽधत्त० । तं मनुराधत्त० । तं धाताऽऽधत्त०' (तै. सं. १. ६. १. २–३) इत्यर्थवादत्वादाधा-

१. For -विषयं वचनं A. reads -विषयवचनं. २. B. C. E. F. and G. insert वेदे between विस्मृतानि and देव-; and read विस्मृतानि वेदे देवविषयाणि. ३. I. omits च. ४. All but I. omit च. ५. All others except A. read वाक्यार्थ- for वाच्यार्थे. ६. All but A. read -भक्तंमन्यस्य, and I. -भक्तस्य for -निर्वाहकंमन्यस्य. The latter has a decided superiority of sense. ७. A. and I. read -भिया for -भयात्; the latter is more colloquial. ८. All except A. have -सूत्रकृत्-; and I. has -मात्रकृतो for -सूत्रकृतो. ९. All but A. read एवं for एव. १०. A. D. E. G. H. and I. omit च. ११. H. omits the word तस्मात्.

नमपि देवानां किं न स्यात् ?। ब्राह्मण्याद्यभावे[1] तु[2] कामं वस-न्तादिकालविशेषनियमो माभूत् । किमायातमाधानस्य ? । किञ्च अन्तरेणापि आधानं लौकिके ऽग्नौ यागः क्वचिदुपलभ्यते । 'अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्' (पू. मी. ६. ८. २२) इति जैमिनिसूत्रात् । 'यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सो ऽवकीर्णी । स गर्दभं पशुमालभेत' (बौ. स्मृ. २. १. १. ३०-३१) इत्यवकीर्णिपशुः* । यथा उपनयनहोमो लौकिकाग्नौ तथा ऽसौ पशुः इति सूत्रार्थः । एतावता प्रयासेन देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तत्र फलिष्यति[3] ? । तथा मीमांसायां किं छिद्यते[4]? । अभिनिवेशः केवलं शिष्यते । फलं तु जगन्निर्वाहः—इति पूर्वमेवोक्तम् । अशेषाश्च पुराणादयः एवं[5] सति अनुगृहीता भवन्ति । मनुष्यवद्देवानां स्वर्गाय कर्माणि माभूवन् जगन्निर्वाहाय तु[6] भविष्यन्ति । तपसैव तन्निर्वाहः—इति चेत् । न । स्नान-दान-याग-होम-मौन-ध्यानादिव्यतिरिक्तस्य तपसो ऽनुपलम्भात् । अत एव सत्यसङ्कल्पो ऽपि परमेश्वरः राम[7]-कृष्णाद्यवतारेषु लौकिक-वैदिककर्मनटनेनैव जगन्निरव-

---

* अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा व्रतमनेन. इत्यवकीर्णी ।'कॄ' विक्षेपे 'कॄञ्' हिंसायां वा ६ भावे क्तः । इष्टादिभ्यश्च (पा. ५. २. ८८) इतीनिः। खण्डितव्रत इत्यर्थः । तस्य पशुः गर्दभः तदर्थं नाग्न्याधानम् । अपि तु लौकिकाग्नावेव स कर्तव्यः ।

१. A. and D. read ब्राह्मण्याद्यभावे for ब्राह्मण्याद्यभावे. २. H. replaces तु and thus reads किन्त्वन्तरेण for किञ्चान्तरेण. ३. B. alone has फलिष्यते for फलिष्यति. ४. A. reads भिद्यते for छिद्यते. ५. D. inserts च after एवं. ६. A. omits तु. ७. A. and I. omit राम

हत्* । देवा अपि तथा भवन्तु—इति चेत् । एवमपि तदीय-कर्माधिकारो[१] भवता ऽभ्युपगम्यताम् । एवं तर्हि 'मानुषाणां' इति कथमुक्तं?—इति चेत् । पौरुषेयग्रन्थापेक्षया[२]—इति वदामः । न खलु स्वयंप्रभातनिखिलवेदानां देवानां धर्मज्ञानाय पौरुषेयग्रन्थापेक्षा ऽस्ति । मनुष्याणां तु अन्यथाविधत्वात् अस्त्यपेक्षा[३] ।

ननु—पशूनामपि धर्मे ऽधिकारः श्रूयते । 'गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त । ता उदतिष्ठन्नराल्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोदतिष्ठन्नराल्स्मेति' (तै. सं. ७. ५. १. १) इति श्रुत्या तिरश्चां गवां सत्रानुष्ठातृत्वाभिधानात्[४] । 'अराल्स्म'[५] इति कामितार्थसिद्धिं प्राप्ता इत्यर्थः । नायं दोषः । अस्याः श्रुतेरर्थवादत्वात् । 'य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्ति'[६] (तै. सं. ७. ५. १. २) इति ऋद्धिकामस्य संवत्सरसत्त्रं[७] विधातुं प्रथमतः—'गोसत्रं वै संवत्सरः' (तै.

* एतदेवोक्तं भगवता—

'न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥'

इत्यादिना । (भ. गी. ३. २२ – २३)

१. All others except A. and I. read -धर्माधिकारो for -कर्माधिकारो. २. A. reads -वचनापे- for -ग्रन्थापे- ३. A. reads अत्यन्तमपेक्षा for अस्त्यपेक्षा. ४ Here our reading coincides with that of A.; all others read सत्रेऽनु- for सत्रानु-. ५. B. C. and F. read आरात्स्म, D. अरात्म, and E. G. and H. आरात्स for अराल्स्म. ६. Between संवत्सरमुपयन्ति and इति B. C. F., and G. insert एव in addition. Between the same E. and H. have ऋध्नुवन्त्येवेति in addition. ७. A. and I. drop संवत्सर-.

सं. ७. ५. १. १-२) इति प्रशंसा कृता। तां सम्भावयितुं 'गावो वा'-इत्यादि पठितम्। न चैतस्यार्थवादस्य 'यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम्'-इत्यादिवत् स्वार्थे ऽपि तात्पर्यं वर्णयितुं शक्यम्। प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धत्वात्। तिरश्चां हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्षसिद्धः। श्रुत्यन्तरं च-'अथेतरेषां पशूनां अशनायापिपासे वा अभिज्ञानं वदन्ति। न विज्ञातं पश्यन्ति। न विदुः श्वस्तनम्'-इति पशूनां विवेकाभावं दर्शयति। अस्तु वा अस्यार्थवादस्य स्वार्थे तात्पर्यम्। गोशब्देन गवाभिमानिदेवतानां विवक्षितत्वात्। अत एव 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' (शा. सू. २. १. ५) इति सूत्रे भगवान् बादरायणः सर्वेषां मृदादिवस्तूनां श्रुतिमूलत्वेनाभिमानिदेवताः प्रतिपादयामास। तस्मात् सर्वथा मनुष्यमात्राधिकारकं स्मृतिशास्त्रम्।

'हितम्' इत्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते। अभिमतफलसाधनत्वं हि धर्मस्य हितत्वम्। तच्च फलं द्वेधा। ऐहिकमामुष्मिकं च इति। अष्टकादिसाध्यं पुष्ट्यादिकमैहिकम्। आमुष्मिकं द्वेधा। अभ्युदयो निःश्रेयसं च। तत्राभ्युदयस्य साक्षात् साधनत्वम्। निःश्रेयसस्य तु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारेण। तथा च स्मर्यते-

---

१. A. reads श्रुत्यन्तरे च for श्रुत्यन्तरं च. २. A. drops अस्य and reads अस्तु वा अर्थवादस्य. ३. All omit तस्मात्. ४. All but A. and I. omit शब्देन. ५. H. reads धर्मस्य तत्त्वं for धर्मस्य हितत्वं. ६. Here our reading coincides with that of A. and I.; while others read -साध्यपुष्ट्यादिकं for -साध्यं पुष्ट्यादिकं-. ७. We take our reading from A.; though all others read साक्षात्साधनं धर्मः for साक्षात् साधनत्वम्. The former is a correct reading. The word धर्म carries no meaning in it.

'धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते'।

इति। अत्र केचिदाहुः—'नित्यकर्मणां फलमेव नास्ति। अकरणे प्रत्यवायाद्भीतैः केवलमनुष्ठीयन्ते। तत्र कुतोऽभ्युदयहेतुत्वं निःश्रेयसहेतुत्वं च'—इति। अपरे पुनरन्यथाहुः—'अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात् अकरणे प्रत्यवायो न युक्तिसहः।* नापि तत्र प्रमाणमस्ति'—इति। ननु—उपनयनाध्ययनादिविहितानामकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते—

> 'अत †ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
> सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः'॥
>
> (म. स्मृ. २. ३९; वि॰ स्मृ. ९७. २७)

---

* ननु—भाट्टैः अनुपलम्भस्य अभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते। तत्रापि अकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमभिमतम्। तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम्? अभावस्यापि कुतो न स्यात्। उक्तं च—

'भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्'।

इति चेत्। न। अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेणैव कारणत्वं नेष्टम्। किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषांचित् ज्ञानस्य योग्यानुपलम्भस्य अभावप्रमितिहेतुध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वे ऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः। एवमेव तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे ऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् न प्रामाणिकत्वमिति नाभावस्य कारणत्वम्।

† उपलभ्यते चैतद्वचनं मनुसंहितायां विष्णुस्मृतौ अन्यत्र च। यथाकालं यो यस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयने काल उक्तः, षोडशवर्षादिः। आर्यैः शिष्टैः विगर्हिताः व्रात्यसंज्ञा भवन्ति।

---

१. D. reads ऽभिगम्यते for ऽधिगम्यते. २. B. C. E. F. G. and I. read भीतैः for भीतेः, and D. reads भीतैन for the same. ३. A. D. H. and I. have मनुष्ठीयते for मनुष्ठीयन्ते. ४. A. and I. omit अन्यथा. ५. D. reads प्रमाणमिति for प्रमाणमस्ति. ६. All except A. and I. read -विहिताकरणे for -विहितानामकरणे.

'योऽनधीत्य* द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥
(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३.२)
अकुर्वन्† विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' ॥

*अन्यत्र अर्थशास्त्रादौ । स जीवन्नेव सान्वयः पुत्र-पौत्रादिसहितः शूद्रत्वं गच्छति । उशनसा तु—

'योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।
स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः' ॥
(उ. स्मृ. ३. ८१)

इति असम्भाष्यत्वमुक्त्वा—

'योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदान्तं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रकल्पः स पाद्यं न प्रपद्यते' ॥
(उ. स्मृ. ३. ८३)

इति वेदानधीत्यापि वेदान्तविचाराकरणे शूद्रकल्पत्वमुक्तम् । वेदमनधीत्यापि वेदाङ्गस्मृत्याद्यध्ययने न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य शङ्ख-लिखितावाहतुः—'न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्ग-स्मृतिभ्यः' इति ।

† अस्य पूर्वार्धं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
(अ. ३ श्लो. २१९)

इति । उत्तरार्धं मनुस्मृतौ—

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः' ।
(अ. ३ श्लो. ४४)

इति च दृश्यते । तस्मात् पूर्वार्धं मानवं उत्तरार्धं याज्ञवल्कीयमिव प्रतिभाति तथापि आनन्दगिरिस्वामिभिः तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यस्य वार्तिकस्य च टीकायां समग्रस्तैनैव सङ्गृहीतं वर्तते । तत्र तु 'प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु' इति पाठः ।

इति [१]नैवम्। एतानि हि वचनानि नित्यकर्माननुष्ठायिनः आलस्यनिमित्तं पूर्वसञ्चितं दुरितं यत् तत्सद्भावं सूचयन्ति। एतच्च तैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्याने भाष्यकार-वार्त्तिककाराभ्यां* प्रतिपादितम्। यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूचकं उभयथा ऽपि नित्यकर्मानुष्ठानेन [२]प्रत्यवायस्य प्रागभावप्र[३]तिपालनं प्रध्वंसाभावोत्पादनं च सम्पद्यते। दुरितप्रध्वंसित्वं च त्रिसन्ध्यमनुष्ठीयमानेषु—'सूर्यश्च' (म. ना. उ. १४. ४.) 'आपः पुनन्तु' (म. ना. उ. १४. २.) 'अग्निश्च' (म. ना. उ. १४. ३.) इति मन्त्रेषु विस्पष्टमवभासते। एवं च सति उपभो[४]ग्य[५]फलरहितानां नित्यकर्मणां अभ्युदयहेतुत्वं [६]दुरापम्—इति।

* ननु—यथा निषिद्धे ऽर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थितयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहिते ऽप्यर्थवादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थिना कस्मान्न स्यात्?—इति चेत्। नैवम्। नहि सर्वत्र अग्निहोत्रादिषु तादृग्विधा अर्थवादाः सन्ति। न च 'विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति' इतीयं स्मृतिरेव वाक्यशेषस्थानीयेति चतुरस्रम्। नहि वाक्यान्तरप्रमीते कार्ये वाक्यान्तरेणार्थवादः सम्भवति। भवतु वा कथञ्चित् एकवाक्यतया अर्थवादः। तथापि न अभावरूपविहिताकरणं कार्यान्तरं जनयितुं क्षमते।

† भाष्यं करोतीति भाष्यकारः श्रीभारतीतीर्थः। भाष्यलक्षणं यथा—

'सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥

इति। वार्त्तिकं करोतीति वार्त्तिककारः सुरेश्वराचार्यः। वार्त्तिकलक्षणं यथा—

'उक्ता-ऽनुक्त-दुरुक्तार्थव्यतिकारी तु वार्त्तिकम्'।

इति। तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्योपोद्घाते वार्त्तिके च नित्यानां न प्रत्यवाय इति विस्तरेण प्रपञ्चितम्। तत्तु तत्रैवानुसन्धेयम्।

१. A. and I. omit हि. २. प्रत्यवायस्य is omitted by A. ३. A. and I read -परिपालनं; and D. -प्रतिपालनं for प्रतिपालनं. ४. A. reads उपभोज्य- for उपभोग्य. ५. A. and I. insert -फल- between अभ्युदय- and हेतुत्वं. ६. For दुरापम् A. B. C. D. F. and I have दुरापेतम्.

कश्चोच्यते [1] अस्तु [2] वा प्रत्यवायविरोधित्वम् । नैतावता [3] फला-
भावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात् ।
'मयि वर्चो बलमोजो निधत्त'—इति मन्त्रलिङ्गम् । छान्दोग्य-
परक्यं च आश्रमत्रयस्य लोकहेतुतां चतुर्थाश्रमस्य मोक्ष-
हेतुतां दर्शयति । 'त्रयो *धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दान-
मिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृती-
यो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन् । सर्व एते पुण्यलोका
भवन्ति ब्रह्मसंस्थो [4] ऽमृतत्वमेति' (छां. उ. २.२३.१) इति । एतस्य
[5] च वाक्यस्य आश्रमपरत्वं-'परामर्शं जैमिनिः' (शा. सू. ३. ४.१८)
†इत्यादिभिर्व्याससूत्रैः [6] प्रतिपादितम् । स्मृतिवाक्यं चैतत् । 'त-

* ओङ्कारस्य उपासनविध्यर्थं 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यारब्धम् । धर्म-
स्कन्धाः धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । यज्ञः अग्निहोत्रादिः, अध्ययनं नियमपू-
र्वकं वेदाभ्यासः, दानं भिक्षमाणेभ्यो यथाशक्ति द्रव्यसंविभागः, इत्येषः
प्रथमो धर्मस्कन्धः । एतेन गृहस्थाश्रमो ऽभिधीयते । कृच्छ्र-चान्द्रायणा-
दितपकर्ता तापसः वानप्रस्थो वा द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्मचारी सन्
आचार्यकुलवासी -अत्यन्तं गुरुगृहे आत्मानं क्षपयन् नैष्ठिकः तृतीयो
धर्मस्कन्धः । त्रयो ऽप्येते आश्रमिणः पुण्यो लोको येषां ते पुण्यलोका
भवन्ति । अवशिष्टस्तु परिव्राट् ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः अमृतत्वं मोक्षं प्रा-
प्नोति इति श्रुत्यर्थः ।

† 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरेतसाश्रमाणां सद्भा-
वायोदाहृताः न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति । यतः एषु शब्देषु
आश्रमान्तराणां परामर्शं जैमिनिराचार्यो मन्यते । न विधिम् । न ह्यत्र

१. D. omits the whole of the following—अस्तु वा प्रत्यवायविरोधि-
त्वम् । नैतावता फलाभाव । मन्त्रलिंगेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात्.
२. L. omits वा. ३. B, C. and F. read न तावता for नैतावता. ४. I.
adopts सस्थः. ५. A. omits च ६. A has सूत्रै for सूत्रैः.

यथा आम्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्ध इत्यनूद्येते । एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूद्यन्ते'—इति । इदं च वाक्यं नित्यकर्मविषयत्वेन वार्त्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार—

'आम्रे फलार्थ' इत्यादि ह्यापस्तम्बस्मृतेर्वचः ।
'फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम्' ॥
(बृ. उ. भा. वा. १. १. ९७).

इति । तथा च मनुः—

*'वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्' ॥
(म. स्मृ. ४. १४)

लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दो ऽस्ति । यतो धर्मस्कन्धत्वेन त्रीनाश्रमानुदाहृत्य 'सर्व एते' इत्यनेन परामर्शपूर्वकं आश्रमाणामनात्यन्तिकफलत्वं सङ्कीर्त्य आत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते इति सूत्रार्थः ।

* न केवलं वेदोदितमेव वेदोक्तं अपि तु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तमपि वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तम् । परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नित्यकर्मानुष्ठानात् पापक्षये सति निष्पापन्तिःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

' ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः' ।

इति भारते मोक्षधर्मोक्तेः ।

१. We read with A. नित्यकर्मविषयत्वेन for which all others have only नित्यकर्मत्वेन. २. For आम्रे फलार्थे B. C. F. and H. substitute आम्रे निमित्त; while G. E. and the text of Brihadáranyaka vártika read आम्रे निमित्त. ३. A. reads कर्मणामपि for अपि कर्मणाम्.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ॥
गृहस्थो मुच्यते बन्धात् नात्र कार्या विचारणा' ।
(कू. पु. १. २. १९. २८-२९)

इति । ननु—अस्त्वेवम् । अभ्युदयहेतुत्वं तु न सम्भवति । प्रमाणाभावात् ! प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिद्ध्यते—

'न कर्मणा न प्रजया धनेन'—
(म. ना. उ. १०. ५; कै. उ. २)

इति श्रुतिः ।

'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' ।

इति स्मृतिः । मैवम् । परमात्मप्रकरणे निःश्रेयसहेतुवेदनेच्छासाधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन'—इति श्रुतेः । निषेधस्तु साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात् न मुक्तानां[1] अग्न्याधानादिकर्मापेक्षा अस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा विद्यते । एतच्च उभक्तं—*'अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा'(शा. सू. ३

*'पुरुषार्थोऽतःशब्दात्' (शा. सू. ३ । ४ । १) इत्येतत्सूत्रं व्यवहितमपि अत्र परामृश्यते । 'अत एव च' विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् । अग्नीन्धनादीनि आश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नोपक्षितव्यानि इति सूत्रार्थः ।

१. All but A. read मुक्तौ for मुक्तानाम्.

४. २५)*. 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (शा. सू. ३. ४. २६) इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायवीयसंहितायामभिहितम्[1]—

'कर्मातिशयमासाद्य[2] पशोः पाशपरिक्षयः[3] ।
एवं प्रक्षीणपापस्य बहुभिर्जन्मभिः क्रमात् ॥ (६९)
भवेद्विषयवैराग्यं वैराग्याद्भावशोधनम् ।
भावशुद्ध्युपपन्नस्य शिवज्ञानसमन्वयः ॥[4] (७०)
ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य[5] पुंसो योगः प्रवर्त्तते ।
योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम्[6] ॥ (७५)
प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिवसमो भवेत्' । (७६)
(शि. पु. ५. १. २. ६९-७६)

* उक्तसूत्रेण आश्रमकर्मणामत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामुच्यते । सर्वापेक्षेति । विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि अपेक्षते । न अत्यन्तमनपेक्षा । विद्या उत्पन्ना सति फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते तथापि स्वोत्पत्तिं प्रति तु आश्रमकर्मादिकमपेक्षत्येव । एतदेवाह श्रुतिः—

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' ॥
(बृ. उ. ४. ४. २२.)

इति ।

१. A. reads वायुसंहितायाम् for वायवीयसंहितायाम्. २. In the text of Shivapuráṇa धर्मा-. ३. Here we take our reading from A. though all others read पाप- for पाश-. In Shivapuráṇa we find पाप. The former of these is not incorrect in its own way, but this verse comes from the philosophy of the Páshupatas and the words पशु and पाश are technical ones in that philosophy. ४. In Shivapuráṇa we find different reading for this verse as:-साम्बे सर्वेश्वरे भक्तिर्ज्ञानपूर्वा प्रजायते । भावानुगुणमीशस्य प्रसादो व्यतिरिच्यते ॥७०॥. ५. A. and I. read ज्ञानध्याननियु-क्तस्य for ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य. ६. H. alone reads -स्तदनन्तरः for -स्तदनन्तरम्.

इति। ननु—प्रत्यवायपरिहाराय पुण्यलोकप्राप्तये ब्रह्म-वेदनाय च प्रतिदिनं नित्यकर्मणस्त्रिःप्रयोगः प्राप्तः। तन्न। खादिरवत् सकृत्प्रयुक्तस्यैव वचनसंयोगभेदेन फलाऽभेदोपपत्तेः।

'खादिरो यूपो भवति'। (तै. ब्रा. २. ४. २४.) —इति क्रत्वर्थं वचनम्। 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' —इति वचनं पुरुषार्थम्। तदेतत् वचनद्वयं एकस्यैव खादिरस्य प्रयोजनद्वैविध्ये हेतुः। 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' (पू. मी. ४. ४. ३१) इति जैमिनिसूत्रात्। एवमत्रापि पूर्वोदाहृतवचनत्रयबलात् प्रयोजनत्रैविध्येऽपि सकृदेव प्रयोगः। तच्च 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि' (शा. सू. ३. ४. ३२)—इत्यस्मिन्नधिकरणे निर्णीतम्। न च नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-काम्ययोर्भेदाभावः—इति शङ्कनीयम्। करणे फलसाम्येऽपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्भेदात्। न खलु आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे* कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते। एष एव नित्यन्यायो नैमित्तिकेऽप्यवगन्तव्यः। 'स्कन्ने

---

* आयुष्कामेष्टिः आश्वलायनश्रौतसूत्रे 'आयुष्कामेष्ट्यां' (२. १०. २) इत्यत्र द्रष्टव्या। वृष्टिकामेष्टिरपि तत्रैव 'वृष्टिकामेष्टिः करीरी' (२. १३. १) इत्यत्र द्रष्टव्या। 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत' इत्यादिना चास्य क्रत्वर्थत्वम्।

१. H. has -स्त्रिधा प्रयोगः for -स्त्रिः प्रयोगः. २. For तन्न B. C. F. and H. read न simply, and E. omits the whole तन्न; while G. reads न च for it. ३. All except A. omit एव. ४. A. omits the word खादिरं. ५. All but A. and I. read करणे ऽतिशयसाम्येऽपि for करणे फलसाम्ये ऽपि; which is the reading of A. and I. ६. G. reads नित्य-काम्यभेदो for नित्यन्यायो.

जुहोति । 'भिन्ने जुहोति' इत्यादि अनियतवेदवाक्याधिकारिविशेषणोपेतं नैमित्तिकम्* । नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन शुद्धिहेतुत्वात् मोक्षसाधनत्वं—इति चेत्[1] । न । रागप्राधान्यात् । शुद्धिस्तु उपसर्जनत्वेन रागविषयं भोगं[2] सम्पाद्योपक्षीयते[3] । अत एव गीतायां भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलासक्तिर्निषिद्धा—

'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

(भ. गी. २. ४८)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन[4] ।
मा कर्मफलहेतुर्भूः - - - - - - - ॥

(भ. गी. २. ४७)

---

* केचित्तु—'निमित्तं पर्वण्यादिकमनुरुध्य प्रवृत्तं नैमित्तिकं' इत्याहुः । अनियतवेदवाक्याधिकारिविशेषणोपेतत्वे हि चैत्यवन्दनादिकस्यापि नैमित्तिकत्वं भवेदिति तेषामाशयः ।

† 'राग' शब्देनात्र विषयसेवनाभिलाष एव ग्राह्यः । नेच्छामात्रम् । 'सुखानुशयी रागः' (२.७) इति योगसूत्रात् 'सुखाद्रागः' (६.२.१०) इति वैशेषिकसूत्राच्च विषयगोचराभिलाषस्यैव रागत्वाभिधानात् ।

---

1. For -वेदवाक्याधिकारि- A. and I. read -भेदनाधिकार्य-; B. C. E. and F. read वेदवाद्यधिकारि-. 2. A. and I. read रागविषयभोगं for रागविषयं भोगं. 3. For सम्पाद्योपक्षीयते E. and G. read सम्पाद्योपजायते. 4. All but A. read कथञ्चन for कदाचन.

इत्यादिना। नित्यकर्मणि तु बुद्धिशुद्धिः प्रधानम्। फलमुपसर्जनम्। अत एव भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-सातिशयत्वदोषदर्शनरूपो विवेको न प्रतिबध्यते। तदुक्तं वार्तिककारेण—

'नित्येषु* शुद्धेः प्राधान्यात् भोगो ऽप्यनतिबन्धनः।
भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्ध्यनुरोधतः' ॥
(बृ. उ. भा. वा. १. १. ६०८)

इति। नित्यं च कर्म द्विविधम्। संस्कारकं विविदिषाजनकञ्च। विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम्। तथा च स्मर्यते। 'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां गच्छति' इति। ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं विविदिषाजनकम्। तच्च भगवता दर्शितम्—

'यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्' ॥
(भ. गी. ९. २७)

* नित्येषु कर्मसु चित्तशुद्धेः प्रधानफलत्वात् उपसर्जनत्वेन भविष्यतोऽपि भोगस्य तदनुष्ठातॄणां नापेक्षेति भावः। यतस्ते हि बुद्धिशुद्ध्यनुरोधेन भोगं भङ्गुरं क्षणविनाशिनं अवलोकयन्ति। कः खलु शाश्वतसुखप्राप्तिसाधनं फलं विहाय क्षणभङ्गुरमिच्छेत्? न कोऽपीत्यर्थः।

१. All but A. omit बुद्धि; २. G. omits एव. ३. D. omits the whole from शुद्धिस्तु (p. 60, l. 8) to सातिशयत्व.— ४. For अष्टाचत्वारिंशत् A. and G. read चत्वारिंशत. ५. A. adds अष्टावात्मगुणा after संस्काराः; and omits स. ६. All except A. and I. substitute जयति for गच्छति. ७. H. and I. read भगवतेरितम् for भगवता दर्शितम्.

इति गीतायामपि । तत्र संस्कारेण चित्तस्य वेदनयोग्यतामात्रं सम्पद्यते । विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं वेदनं सम्पादयति । तस्मात् मुमुक्षोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेव हितशब्देन धर्मस्याभिमतसाधनत्वाभिधानात्—अभीष्टसिद्धिः प्रयोजनं—इत्युक्तं भवति ।

धर्मशब्देन विषयो निर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे साधनत्वेन धारयति—इति धर्मः । स च लक्षण-प्रमाणाभ्यां* चोदनासूत्रै[4]†र्व्यवस्थापितः । ननु—चोदनाऽवगम्यस्य न स्मृतिविषयत्वम् । सर्वत्रानन्यलभ्यस्यैव विषयत्वावगमात् । अथ मन्यसे चोदनागम्यो[5]ऽपि अर्थवादपरिहारेण शाखान्तरगतविशेषोपसंहारेण च अनुष्ठानक्रमसौकर्याय सङ्गृह्यते इति । तन्न । कल्पसूत्रेषु तथा सङ्गृहीतत्वात् । अतो न धर्मस्य विषयत्वम् —इत्याशङ्क्याह । 'शौचाचारम्' इति । अयं भावः । द्विविधो धर्मः । श्रौतः स्मार्तश्च । तत्र अ[6]ग्न्याधाना-

*लक्ष्यते येन तल्लक्षणं यथा धूमोऽग्नेः । यो ऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मः निःश्रेयःसम्पादकत्वं धर्मस्य लक्षणम् । प्रमाणं तु चोदना । क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेत्युच्यते । आचार्यचोदितः करोति इति हि दृश्यते । विस्तरस्तु शबरभाष्ये द्रष्टव्यः ।

† 'चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १ । १ । २) इत्यादीनि चोदनासूत्राणि ।

१. A. omits the whole from विविदिषाजनकं (p. ६१. l. १८) to सम्पद्यते both inclusive. २. A. omits तु. ३. A. reads -साधक for-साधन-. ४. A. and I. read -सूत्रे व्यवस्थापितः for -सूत्रैर्व्यवस्थापित.. ५. For चोदनागम्यो ऽपि B. C. D. E. and F. read चोदनागम्ये ऽपि. ६. A. and I. omit अग्नि-.

दिपूर्वको ऽधीतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्श-पूर्णमासादिः श्रौतः। अनुमितपरोक्षशाखामूलः शौचाचमनादिः स्मार्तः। तत्र आधानादेः कल्पसूत्रेषु सङ्ग्रहे ऽपि शौचादेरसङ्ग्रहात् विषयत्वं —इति।

ननु— स्मृत्यन्तरेष्वपि शौचादिरुक्तः— इत्यत आह। 'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति। कलौ युगे वर्त्तमाने सति याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्त्तेः मानुषाणां जीवनाय अभ्युदयाय निःश्रेयसाय च हितः सुकरो यो धर्मः ब्राह्मणकर्तृकः* कृष्यादिः सो ऽत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यते—इति अनन्यलभ्यत्वात् विषयत्वमित्यर्थः।

'यथावत्' इतिपदेन कात्स्न्र्यमभिदधानः सङ्कोचं निवारयति। न त्वन्यथाकथनं निवार्यते। स्मर्तृणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः। अत एव सत्यवतीसुत इति सम्बोधनम्। यद्वा योषिदपि सती सत्यवती माता सत्यवादिनी†

* इदमग्रे मूल एव विस्तरेण स्पष्टीभविष्यति।

† यथोक्तं महाभारते—

'रूप-सत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः।
सा तु सत्यवती नाम सत्यवादित्वसंश्रयात्'॥

इति। अत्र चतुर्थचरणे 'मत्स्यघात्यभिसंश्रयात्' इत्यपि पाठांतरं मुंबईमुद्रितपुस्तके दृश्यते।

१. D. reads -मूलशौचा- for -मूलः शौचा.- २. For कात्स्न्र्यमभिदधानः A. and I. read कात्स्न्र्याभिधायिना. ३. For स्मर्तृणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः A. and I. read स्मर्तृणां भ्रान्ति-विप्रलम्भाद्यप्रसक्तेः ४. A. omits सती; while all others except I. omit सत्यवती and retain सती.

तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्पुत्रः सत्यवादी—इति।[1] चकारेण सुग्रहत्वं समुच्चिनोति।

अत्र—प्रोक्तानामधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धो विस्पष्टः। तत्र प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वम्।[2] अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते। प्रयोजन-विषययोश्च जन्यजनकभावः। ज्ञाते धर्मे तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयससिद्धेः। अधिकारि-विषययोश्चोपकार्योपकारकभावः। विषयः प्रयोजनमुत्पाद्याधिकारिणं प्रत्युपकरोति। विषय-ग्रन्थयोश्च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः। तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुलभत्वात्समाहितमनस्कैः श्रोतृभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रवर्त्तनीयं' इति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः॥ १–२॥

ननु—पराशरस्मृत्यवतारे व्यासं प्रति प्रश्नो व्यधिकरण-इत्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन परिहरति—

तच्छ्रुत्वा ऋषिवाक्यं[3] तु सशिष्यो ऽग्न्यर्कसन्निभः।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृतिविशारदः॥ ३॥
न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः[4] कथं धर्मं वदाम्यहम्।
अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽब्रवीत्॥ ४॥

तदित्यादिना। सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेदप्रवर्त्तकैः पुराणप्रवर्त्तकसूतसहितैः शिष्यैः सह वर्तते इति स-

१. D. E. G. and I. read सत्यवादीति प्रकारेण सुग्रहत्वम्, and this brings the two sentences into one. २. A. and I. read अधिकारिभिः प्रयोजनमर्थ्यते for अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते; while D. omits हि. ३. A. alone reads मुनिवाक्यं for ऋषिवाक्यं. ४. B. C. and F. read धर्मतत्त्वज्ञः for सर्वतत्त्वज्ञः.

शिष्यः । यथा अग्निर्ज्वालाभिरुपेतः यथा च सूर्यो रश्मिभिः एवमसौ स्वसमानविद्यैः शिष्यैरुपेतः । अत एव महातेजस्त्वम् । तेजःशब्देनात्र ब्रह्मवर्चसं विवक्षितम् । इतरेण तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां 'श्रुतिविशारदः' इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाग्न्यर्कदृष्टान्तौ योजनीयौ । अग्निः सन्निकृष्टमेव दहन्नपि अहनि रात्रौ चाविशेषेण दहति । एवमधीयमानप्रत्यक्षश्रुतिषु कतिपया एव धर्मा ज्ञायेमाना[1] युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायां[2] चाविशेषेण ज्ञायन्ते । अर्को दिवैव भासयन्नपि सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं च अखिलं भासयति । एवं युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाणा अपि विप्रकीर्णानेकशाखानिष्ठधर्माः सर्वेऽपि स्मर्यन्ते । अथ वा तपसा अत्यन्तपरिशुद्धोऽयं इत्यस्मिन्नर्थे अग्निदृष्टान्तः[3] । 'अग्निः शुचिव्रततमः' (ऋ. सं. ६. ३. ४०. १; तै. सं. ५. ३. ५. १४) इति श्रुतेः । बहुविषयाभिव्यक्तिक्षमत्वेऽर्कदृष्टान्तः[4] ॥ ३ ॥

ननु—एवं सति—'न[5] चाहं सर्वतत्त्वज्ञः'—इति वचनं व्याहतम् । न । तस्य पितृप्रशंसारूपार्थवादत्वात् । 'अपशवो वा अन्ये गो-अश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इति वचनं यथा गवाश्वप्रशंसापरम् । न त्वजादीनां पशुत्वं निषेधति । प्रत्यक्षविरोधात्, आग्नीषोमीयादि[6]पशुविधिविरोधाच्च । एवमिदं व्यासवचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति । किन्तु पितरं

१. After ज्ञायमाना A. and I. add भवन्ति ; but it seems to have no proper use in this place. B. C. and F. omit ज्ञायमाना. २. B. C. and F. omit अयुक्तावस्थायां. ३. B. C. E. and F. read अग्निर्दृष्टान्तः for अग्निदृष्टान्तः. ४. B. C. E. and F. read अर्को दृष्टान्तः for अर्कदृष्टान्तः. ५. Except A. and I. all others omit न. ६. D. reads अग्निष्टोमीयादि- for आग्नीषोमीयादि-.

प्रशंसति। यद्वा। गुरुविषये विनयः कर्त्तव्य–इत्याद्याचार-शिक्षार्थमिदमुक्तम्। अथवा 'न चाहम्'–इति वदतो व्यासस्यायमाशयः–सम्प्रति कलिधर्माः पृच्छ्यन्ते। तत्र न तावदहं स्वतः कलिधर्मतत्त्वं जानामि। अस्मत्पितुरेव तत्र प्रावीण्यात्। अत एव 'कलौ पाराशराः स्मृताः' (प. स्मृ. १. २४) इति वक्ष्यते। यदि पितृप्रसादात् मम तदभिज्ञानं तर्हि स एव पिता प्रष्टव्यः। न हि मूलवक्तरि लभ्यमाने प्रणालिका युज्यते–इति* ।

पालनात् 'पिता'। पालकत्वं च अत्र कलिधर्मोपदेशेन–इति प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम्। अनयेव विवक्षया जनक-तातादि-शब्दानुपेक्ष्य पितृशब्दं प्रयुङ्क्ते। एवकारेण अन्ये स्मर्त्तारो व्यावर्त्यन्ते। यद्यपि मन्वादयः कलिधर्माभिज्ञाः तथापि पराशरस्यास्मिन्विषये तपोविशेषबलादसाधारणः कश्चिदतिशयो द्रष्टव्यः। यथा काण्व-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्तिरीयादिशाखासु कण्वादीनामसाधारणत्वं तद्वदत्रावगन्तव्यम्।

'व्यासः सुतः' इत्युक्तेरयमाशयः–कलिधर्मसम्प्रदायोपेतस्यापि पराशरसुतस्य यदा तद्धर्मरहस्याभिधाने सङ्कोचः

---

* नन्दपण्डितस्तु–'पराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारिपुरुषत्वं श्रुति-स्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं मन्वानो व्यासः सुतो ऽहं धर्मं कथं वदामि अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इत्यवदत्' इत्याह। धरणीधरो ऽपि–'पराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारित्वमिति गूढोऽभिप्राय' इत्युक्तवान्।

---

१. A. and I. omit तत्र. २. We read प्रणालिका though the MSS. read प्रणाडिका, there being no difference between ड and ल in Sanskrit. ३. A. omits अत्र. ४. All but H. read सुतो व्यासः for व्यासः सुतः.

तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्—इति । तदेवं व्यासमुखेन पराशरे गौरवातिशयबुद्धिमुत्पादयितुं पराशरस्मृत्यवतारे ऽपि व्यासं प्रति प्रश्नो न व्यधिकरणः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

यथाविधि गुरूपसत्त्या विद्याप्राप्तिः इत्यभिप्रेत्य उपसत्तिं[1] दर्शयति—

ततस्त[2] ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः

ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गता[3] बदरिकाश्रमम्[4] ॥५॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञानाकाङ्क्षा भवति । धर्मशब्दो ऽत्र सामान्यमभिधत्ते । तत्त्वार्थशब्दो विशेषम् । तत्र सामान्यं अधीतवेदेन[5] श्रुतव्याकरणेन[6] लक्षण-प्रमाणकुशलेन[7] पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि[8] धर्मसामान्यं निरूपयति । 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' (म. ना. उ. १. २२)—इति । शाखान्तराध्यायिनस्तु व्याकरणबलात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धारयति—इति व्युत्पत्तेर्दर्शयितत्वात् । औणादिकप्रक्रियायां कुशलश्चेत्[9] लक्षणेन जानातु[10] । अर्थत्वे तु[11]—चोदनागम्यो धर्मः—इति लक्षणम् । तत्र अर्थशब्देन श्येनाद्यभिचाराणां[12] अनर्थानां निवृत्तिः । 'श्येने-

१. D. E. G. and H. read उपपत्ति for उपसत्ति. २. K. and L. read ततस्तु for ततस्त.. ३. A. and I. read गत्वा for गता. ४. D. E, and G. read बदरिकाश्रमान for बदरिकाश्रमम्. ५. B. C. and F. read अधीते वेदे for अधीतवेदेन. ६. E. and G. read अश्रुतव्याकरणेन for श्रुतव्याकरणेन. ७. B. has -प्रमण्णाकुशलेन for -प्रमाणकुशलेन. ८. A. omits हि. ९. A. D. E. and I. read -प्रक्रियायामकुशल for -प्रक्रियायां कुशल-. १०. A. and I. read जानाति for जानातु. ११. A. replaces सति by तु. १२. A. alone reads श्येनाभिचरणादीनां for श्येनाद्यभिचाराणां.

नाभिचरन् यजेत*' इति श्रुत्युक्तस्य[1] श्येननामकयागफलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि'–इति निषेधविषयत्वेन अनर्थत्वात् तद्धेतोः श्येनस्याप्यनर्थत्वम् । श्येनस्य स्वरूपतो निषेधाविषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम् । न च निषेधविषयत्वेन आग्नीषोमीयवधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यत्वादव्याप्तिः[2]–इति शङ्कनीयम् । तत्र विशेषविधिना सामान्यनिषेधस्य अपोदितत्वात् । चोदनाशब्देन प्रत्यक्षादेर्व्यावृत्तिः । 'घटं कुरु' इति लौकिकविधावतिव्याप्तिः[3]–इति चेत् । न । चोदनाशब्दस्य वेदविषये प्रसिद्धत्वात् । पङ्कजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्[4] । उक्तलक्षणाभिधानेनैव 'धर्मे चोदनाप्रमाणम्'–इत्यर्थादभिहितं भवति । एवं लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञाते अपि[5] ऋषीणां तद्विशेषज्ञाने भवत्येवाकाङ्क्षा† ।

तत्र विशेषप्रश्नकुशलत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः । कलि-

---

* अयं च श्येनयागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे (अ. ९, ७) उक्तः । तस्य च इतिकर्तव्यतादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् । आभिचारिकमिदं कर्म अस्वर्ग्यत्वेनैव वेदे उक्तम् ।

† नन्दपण्डित-धरणीधरौ तु–'धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः इति– कलिकालानुष्ठेयस्य धर्मस्य तत्त्वं अबाधितं रूपं स एवार्थः तं काङ्क्षन्ति' इति व्याख्यातवन्तौ ।

---

१. A. reads श्रुतेः उक्तस्य for श्रुत्युक्तस्य : while all others except I. omit श्रुति altogether. २. B. C. and F. read अप्राप्तिः for अव्याप्तिः. ३. We read with A. while all others read विधिष्ववृत्तिव्याप्तिः for विधावतिव्याप्तिः ४. A. and I. read प्रवृत्त्यानिमित्तत्वात् for प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्. ५. Here we read with A. and I.; while all others read सामान्ये ज्ञाते अपि for सामान्येन ज्ञाते अपि.

कल्मषविमोचनहेतुत्वात् अक्षय्यफलहेतुत्वाच्च बदरिकाश्रम-
निवासः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'बदर्याश्रममासाद्य मुच्यते कलिकल्मषात् ।
तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥
अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वाऽपि तथाविधम् ।
महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
तारयेच्च पितॄन् सर्वान् दत्त्वा श्राद्धं विशेषतः' ॥
(कू. पु. १. २. ३६. ४८–४९)

इति ॥ ५ ॥

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं विशिनष्टि—

नानापुष्पलताऽऽकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कृतम् ।
नदीप्रस्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥
मृग-पक्षिनिनादाढ्यं देवताऽऽयतनावृतम् ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च *नृत्य-गीतैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥

* अत्र कुत्रचित्'नृत्य'शब्दः कुत्रापि 'नृत्त'शब्दश्च वर्तते । यद्यपि नृत्य-नृत्तशब्दयोः व्याख्याकृद्भिर्न विशेषः प्रतीतः तथापि तत्रास्ति कश्चिद्विशेषः । यथोक्तं चन्द्रिकायां—'नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताललयाश्रितम्' इति ।

१. All but A. read -विमोक्ष- for -विमोचन-. २. All but A. D. and G. read अक्षय- for अक्षय्य-. ३. A. and I. read मुच्येत for मुच्यते ; all others read मुमुक्षे for the same. ४. In Kúrma Purana we find सर्वकिल्बिषात्. ५. Except A. D. and I. All others and the text of Kúrma Purana read अक्षयं. for अक्षय्यं ६. D. has कर्म for दत्तं ; and Kúrma Purana दानं. ७. B. C. and F. read -जप्तं for -जप्यं. ८. Except J. K. I. and L. all others read फल-पुष्पैः for फलवृक्षैः. The commentators prefer the word फलवृक्षैः ९. For -निनादाढ्यं G. reads -निनादाढ्य, while L. reads -निनादाढ्य- ; and D. reads -भिराढ्यं च for -निनादाढ्यं. १०. A. and I. read नृत्त- for नृत्य-.

इति "अत्युत्कटेन*" तपसा फलमिहैवाविर्भवति। तथा सति यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते तादृशस्य तपस उत्कर्षो निश्चेतव्यः। इह च[१] तेषु तेषु ऋतुषु[२] सम्भाव्यमानानां नानाविधानां पुष्पाणां निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते। ततो देवार्चनलक्षणं तपः पक्वं इति गम्यते। एवं फलवृक्षोत्कर्षात्[३] आहारनियतेः परिपाको निश्चीयते। घर्मकालेऽपि अविच्छिन्नेन नदीप्रवाहेण स्नाननियतिपाकावगमः[४]†। पुण्यतीर्थं[५] विष्णुगङ्गादि। पुण्यतीर्थशोभया च[६] आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशयजनकत्वे हेतुरुपन्यस्तः[७] ॥ ६ ॥

मृगादीनामन्योन्यवैरत्यागेन निर्भयाणां विस्रब्धो यो निनादः तेन अहिंसाऽनुष्ठानसिद्धिर्दर्शिता। तथा च योगशास्त्रे पतञ्जलिः यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धिलिङ्गानि सूत्रयन्

* 'अत्युत्कटैः पुण्य-पापैरिहैव फलमश्नुते' इति वसिष्ठोक्तिरपि अत्रानुसन्धेया।

† 'नियति' शब्दोऽत्र नियमवाची। भगवता पतञ्जलिना 'वितर्का हिंसादयः' (पा० २. ३४)-इत्यादिना प्रतिपक्षभावनामुक्त्वा—प्रतिपक्षभावनाद्धेतोर्हेया वितर्का यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणः तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकत्वेन भवतीति दर्शयितुं वैरत्याग-क्रियाफलाश्रयत्वाद्याः सिद्धयोऽभिहिताः। तास्तु योगसूत्रभाष्ये द्रष्टव्याः।

१. A. omits च. २. All but A. and I. omit ऋतुषु, which is necessarily wanted here. ३. H. and I. read फलवृन्दोत्कर्षात् for फलवृक्षोत्कर्षात्. ४. For -नियति- B. C. and F. read -नियम-, while D. E. and H. -नियत-. ५. For पुण्यतीर्थं विष्णुगंगादि। पुण्यतीर्थशोभया. D. reads पुण्यतीर्थविष्णुगंगादिपुण्यतीर्थशोभया; while H. reads पुण्यतीर्थविष्णुगंगादिपुण्य-. ६. Except A. all others omit च. ७. G. reads तपोऽतिशयजनकत्वहेतु-; and D. तपोऽतिशयजनकत्वस्तहहेतु- for तपोऽतिशयजनकत्वे हेतु-.

अहिंसासिद्धिं सूत्रयामास । 'तत्सन्निधौ वैरत्यागः'(पा. यो. सू. २. ३५.) इति ।

पूर्वं महर्षयो ऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं स्वस्वकाले निर्मिमिरे । तैः सर्वैरावृतत्वमस्याश्रमस्य तापोऽतिशयहेतुतायां सर्वसम्प्रतिपत्तेर्लिङ्गम् । अथवा चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः सन्तो ऽत्रैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरे—इति विवक्षया देवनामाङ्कितैरायतनैरावृतत्वमुक्तम् । यक्षादयः* पूर्वजन्मानुष्ठिततपःफलदेवयोनित्वमनुभवन्तो† ऽप्यत्रागत्य एतदीयतपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृष्यन्तो नृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि अर्थनीयत्वमाश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैतत् । देवजन्मनो ऽप्युत्तमस्य फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा यक्षादयो मुमुक्षवः सन्तो ऽत्रागत्य मोक्षसाधनत्वेन नृत्त-गीताभ्यां ईश्वरं भजन्ते । अत एव याज्ञवल्क्येनेदमुक्तम्—

* 'यक्ष पूजायाम्' । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्षः । 'अकर्तरि' (३. ३. १९) चेति कर्मणि घञ् । यक्षादीनां देवतांशत्वात् देवयोनित्वम् । यथाहामरसिंहः—

'विद्याधरो-ऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽमी देवयोनयः' ॥

इति । सांप्रतं 'म्हसोबा' इत्यादिनामभिः महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धाः यक्षशब्दवाच्या एवेति प्रतिभाति ।

† देवा योनिरेषां ते देवयोनयः देवांशका इत्यर्थः । न तु, देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणं अविभागमेषां ते—इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ।

१. मांस. is omitted by A.

'वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुति-जातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं[1] नियच्छति*' ॥
(या. स्मृ. ३. ११५.)

इति ॥ ७ ॥

गुरूपसत्तावनुष्ठेयं प्रकारविशेषं दर्शयति—

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम् ।
सुखासीनं महातेजा[2] मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ।
प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः[3] समपूजयत् ॥ ९ ॥

इति । 'तस्मिन्' इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाणधर्माणामशेषमुनिसम्मतत्वं दर्शयितुं 'ऋषिसभा' इत्युक्तम् । ऋषिष्वपि विशेषेण स्मृतिकाराणां[4] गोत्रप्रवर्त्तकानां च अत्रि-याज्ञवल्क्यादीनां सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह । 'मुनिमुख्य' इति । न केवलं तपोबलेन पराशरस्य महिमा किन्तु वि-

* 'अपरान्तकमुल्लोप्यं' इत्यादीनि सप्त गीतानि महागीतानि चोक्त्वा 'गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं' इति गीताभ्यासस्य ऐकाग्र्यतापादकत्वेन आत्मैकतापत्तिकारणत्वं प्रदर्श्य, तत्साधकानां वीणावादनादीनामपि मुक्तिपथप्रापकत्वमाह । वीणेति । श्रुतिः द्वाविंशतिप्रकारा । जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त तासु विशारदः । तालः गीतकालपरिमाणम् तत्स्वरूपज्ञोऽपि, तत्र मानसस्यैकाग्र्यात् सुलभत्वेनैव मोक्षमार्गं गच्छति ।

एतदपि भगवत्प्रीत्यर्थमेवानुष्ठितं चेत् मोक्षसाधकं, अन्यथा तु बन्धहेतुरेव ।

१. H. reads -मार्ग for -मार्गं. २. M. reads महात्मानं for महातेजा. ३. K. and L. read समृषि for स्तुतिभि.. ४. A. reads स्मृतिकारिणां for स्मृतिकाराणां.

शिष्टजन्मनापि' इत्याह । 'शक्तिपुत्रम्' इति । अयं च महिमा पराशरशब्दनिर्वचनपर्यालोचनया विस्पष्टमवगम्यते । तच्च निर्वचनं महद्भिरुदाहृतम्—

'पराकृताः शरा यस्मात् राक्षसानां वधार्थिनाम् ।
अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥
परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः ।
न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ॥
परेषु पापचित्तेषु नादत्ते कोपलक्षणम् ।
शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः ऋषिरेव पराशरः ॥
परं मातुर्निजाया यदुदरं तदयं गतः ।
ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगात् स पराशरः'* ॥

इति[1] । 'सुख' शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम् । चित्तस्याशेषविक्षेपपरिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति तथोपविष्टमित्यर्थः । 'ऐकाग्र्य-आसीन-महातेजः' पदानि पूर्वे व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

'अञ्जलि', पदेन भक्त्यतिशयो द्योत्यते । परया[2] भक्त्या गुरूपदिष्टार्थतत्त्वमाविर्भवति[3] । तथाच श्वेताश्वतरशाखायां श्रूयते—

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥

(श्वे. उ. ६. २३.)

---

* अत्र 'पराशर' नाम्नश्चतुर्धा निरुक्तिः । सा च परस्परं भिन्ना । उत्तानार्था च । वाक्यानीमानि कुत्रत्यानीति न ज्ञायते ।

---

१. B. D. C. and H. omit इति. २. All except A. and I. read पराशरभक्त्या for परया भक्त्या. This is a real mistake though to be found in all the MSS. ३. B. and F. read गुरुसन्दिष्टार्थतत्त्वं for गुरूपदिष्टार्थतत्त्वं.

इति। अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टोऽप्यर्थो निष्फलो भवति। एतदपि क्वचित् श्रूयते,—

> 'अध्यापिता ये गुरुन्नाद्रियन्ते
> विप्रा* वाचा मनसा कर्मणा वा।
> यथैव ते न गुरोर्भोजनीयाः
> तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्॥
>
> (व. स्मृ. २. २१)

इति। यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः तथा तत् श्रुतमपि तान् शिष्यान् स्वफलदानेन न पालयति इत्यर्थः। देववद्गुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो युज्यन्ते। तर्हि आवाहनासन-स्वागतादयोऽप्युपचाराः प्राप्यन्ते—इति चेत्। प्राप्यन्तां नाम। प्रदक्षिणादीनामुपलक्षणत्वात्। अथवा दूरादागत्य गुरुदर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणादय एव इति तावन्तोऽत्र निर्दिश्यन्ते॥ ९॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं गुरोः परितोषपूर्वकं कृपाविशेषमादर्शयति—

ततः सन्तुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः।
आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः॥ १०॥

अत्र 'विप्र' शब्दो न केवलं ब्राह्मणवाची। अपि तु गुरूपसत्तिपूर्वकमध्ययनाधिकारिशिष्यवाचकः। अन्यथा क्षत्रियादीनां गुर्वनादरणे दोषाभावप्रसङ्गः स्यात्।

---

१. A. and I. read तदपि for एतदपि. २. All but A. and H. read गुरुं for गुरून्. ३. गुरोः for गुरुभि ; while H. omits गुरुं altogether and then reads गुरोः. ४. D. reads कृतमपि for श्रुतमपि. ५. For अपि तान् A. reads अधीतान्. ६. A. reads -षं दर्शयति –for षमादर्शयति. ७. Except A. J. K. and L. all others read अथ for ततः.

इति । गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारे ऽभिहितम्—

' गुरावतुष्टे ऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः ॥
श्रेयोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।
गुर्वाज्ञापालकों यस्मात् ज्ञानसम्पत्तिमश्नुते ' ॥

इति । आदरपूर्वकेण स्वागतप्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः । आदरार्थो सुशब्दस्य द्विरुक्तिः । अथवा सुशब्देनैकेन आगमने लौकिकं सौख्यमुक्तम् । द्वितीयेन यथाविध्युपसत्तिलक्षणं शास्त्रीयं सौष्ठवमुच्यते । ऋषिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्—इति शङ्कां वारयति । ' आसीनः ' इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरो महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते । महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दो क्रमेण वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहतुः । उभयविधज्यैष्ठ्यात् न अनेनाभ्युत्थातव्यम् ॥१०॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम् एवमागतैनाप्यवस्थितस्य

* महामुनिः 'मन् ज्ञाने' इत्यस्मात् 'मनेरुत् च' (उ. ४.१२३) इत्यनेन इन् । मननशीलो मुनिः । अमरसिंहस्तु 'वाचंयमो मुनिः' इत्याह ।

१. D. has पुराणसारेण for पुराणसारे. २. D. reads मनसा न विलंघयेत् for मनसापि न लंघयेत. ३. A. omits आगमनें. ४. B. reads लौकिकसौख्यं for लौकिकं सौख्यं. ५. A. reads पराशरेणाप्युत्थातव्यम् for पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्. ६. All but A. read simply पराशरः शब्दद्वयेन विशेष्यते for पराशरो महामुनि-मुनिपंगवशब्दद्वयेन विशेष्यते. ७. Except A. and I. all others put in an additional शब्द after महामुनि and thus read महामुनिशब्द-मुनिपुंगवशब्दौ.

कुशलं प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा गुरुणा स्वकीयकुश-
ले ऽभिहिते सति पश्चात् बुभुत्सितार्थं पृच्छति—इत्याह—

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यनन्तरम् ।

इति उक्त्वा । 'गुरुमुखात् कुशलं श्रुत्वा च' इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ॥

बुभुत्सितार्थे प्रश्नप्रकारं दर्शयति—

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ ११ ॥
धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्यो ह्यहं तव ।

इति । प्रियः शिष्यः पुत्रो वा रहस्योपदेशमर्हति । नेतरः । सोऽयमर्थः छन्दोगैर्मधुविद्यायामाम्नायते । 'इदं वाव तज्ज्येष्ठा-य पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा ऽन्तेवासिने ॥५॥ नान्यस्मै कस्मै चन*' (छां. उ. ३. ११. ५–६) इति । अतो ऽत्र व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं चास्ति इत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयो-

---

* 'इदं' ज्ञानं । 'तत्' यथोक्तम् । ज्येष्ठायैव वक्तव्यमिति पूर्वेषामयं नियमः । नेदानीन्तनानाम् । ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय कनिष्ठायापि वा । अथवा 'प्रणाय्याय' योग्याय 'अन्तेवासिने' शिष्याय ब्रह्म प्रब्रूयात् इति तात्पर्यम् ।

१. A. reads तत्वविदा for तत् पृष्ट्वा. २. A. and I. read स्वकीये कुशले for स्वकीयकुशले. ३. M. reads कुशलं कुशलेत्युक्त्वा for कुशलं सम्यगित्युक्त्वा. Before this line G. has an additional line not to be found in any other MS., namely;—वत्स सुस्वागतं तेषां ऋषीणामासमन्ततः; M. also has an additional line in the place of above, and it reads thus:—व्यास सुस्वागतं ये च कषयश्च समन्ततः. ४. A. J. and M. read -त्यतः परम् for -त्यनन्तरम्. ५. E. G. and H. read इत्यस्याऽऽवृत्त्या for इत्यध्याहृत्य. ६. Before अनुग्राह्यो A. adds हि. ७. A. reads ऽप्यहं for ह्यहं.

पन्यासः । यदि लिङ्गैर्मदीयो मानसो भक्तिविशेषो ऽनुमीयेत तदा तव भक्तवत्सलत्वात् शिष्यबुद्ध्या मामनुगृहाण । अननुमाने ऽपि पुत्रस्नेहात् अनुग्राह्यो ऽहम् । सर्वथा ऽप्युपदेष्टव्य एव धर्मः ॥ ११ ॥

ननु—सन्ति बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः । तत्र को धर्मो भवता बुभुत्सितः ? इत्याशंक्य बुभुत्सितं परिशेषयितुं बुद्धान् धर्माननुपन्यस्यति ।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥
गार्गेया गौतमीयाश्च तथा चौशनसा स्मृताः ।
अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥
शातातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥१४॥
कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।

---

१. A. H. and I. read मदीये मानसे भक्तिविशेषोऽनुमीयते for मदीयो मानसो भक्तिविशेषोऽनुमीयेत. २. A. omits सन्ति. ३. All but A. take धर्मो. after प्रोक्ताः. ४. D. E. G. J. K. and L. read गार्गीया for गार्गेयाः, while A. reads गार्गीय-गौतमीयाश्च. for गार्गेया गौतमीयाश्च. ५. B. and E. read चौशनसा स्मृता; D. G. H. J. K. L. and M. have चौशनसाः स्मृताः. ६. A. and I. read श्रुताः for स्मृताः keeping चौशनसाः. ७. In this Shloka for all the ablatives M. substitutes respective nominatives and reads as follows:—अत्रेर्विष्णोश्च सांवर्ता दाक्षा आंगिरसास्तथा । शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये ॥. ८. M. takes the second line, namely :-कात्यायन- &c., before the first half आपस्तम्ब- &c ९. A. reads -कृतान् धर्मान् for -कृता धर्माः. १०. Before this line G. adds an extra line धर्मराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये ।. ११. M. reads प्राचेतसकृताश्च ये for तथा प्राचेतसान्मुनेः. १२. D. and H. read प्राचेतसो मुनेः for प्राचेतसान्मुनेः. १३. After all the above lines G. has an additional line श्रुतिरन्योऽवास्तात श्रुत्यर्था मानवास्तथा ।.

इति । मे श्रुताः मया श्रुता इत्यर्थः । संबन्धसामान्यवाचिन्याः षष्ठ्याः कर्तृकृतिलक्षणे[१] विशेषे पर्यवसानात् । अत्रेः इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां श्रुताः—इत्यनेनानुषक्तेन सम्बन्धः । आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः इति यावत्[२] । शङ्खस्य[३] लिखितस्य च[४] सम्बन्धिनो धर्माः । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्सम्बन्धित्वम् । प्रचेता एव प्राचेतसः । वायस-राक्षसादावित्र[†] स्वार्थे तद्धितः । अस्तु वा प्रचेतसः पुत्रः कश्चित् धर्मशास्त्रकारः ॥ १२, १३, १४ ॥

ननु—मानवादयः स्मार्ता धर्माः[५] श्रुताश्चेत् तर्हि मां नाम[६] ते बुभुत्स्यन्तां[७] श्रौतास्त्वग्निहोत्रादयो बुभुत्सिष्यन्ते इत्याशंक्याह—

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था[८] मे[९] न विस्मृताः ॥ १५ ॥

अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृत-त्रेतादिके[१०] युगे ।

इति । ये प्रत्यक्षश्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः एते मया श्रुताः । तदेतत् तथापि प्रसिद्धं इति द्योतनार्थो हि-

† वयः एव वायसः । रक्ष एव राक्षसः इत्यत्र यथा स्वार्थे तद्धितः तथा प्राचेतस इत्यत्रापि तद्धित इति भावः । प्राचेतस इति वाल्मीकेरपि नामास्तीति रामायणादिभ्यो ऽवगम्यते ।

१. B. C. D. and F. read कर्तृलम्भने for कर्तृकृतिलक्षणे; while E. G. and H. omit it altogether. २. Except A. all others omit यावत्. ३. For शंखस्य E. G. and H. read याज्ञवल्क्यस्य. ४. H. omits च. ५. A. and I. read स्मार्तधर्माः for स्मार्ता धर्माः. ६. All but A. omit नाम. ७. A. reads बुभुत्स्यन्ते for बुभुत्सिष्यन्ते. ८. B. C. E. F. G. H. M. read श्रौतार्थाः for श्रुत्यर्थाः; but the Tikakar prefers श्रुत्यर्थाः. ९. For मे M. substitutes ते. १०. K. reads कृते त्रेतादिके for कृत त्रेतादिके.

शब्दः । तत्र हेतुः भवत्प्रोक्ताः—इति । व्यासः पराशरादधीतवान्—इति पौराणिकाः । श्रुतानामपि विस्मृतिश्चेत् पुनरपि स्मारणमपेक्षेत—इत्याशंक्य न विस्मृताः—इत्युक्तम् । प्रायणाग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृतत्रेतादिके'-इत्युक्तम् । आदिशब्देन द्वापरं गृह्यते । 'अस्मिन् *मन्वन्तरे' इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः । नतु मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि वा व्यवच्छिनत्ति । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात् । न हि नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं क्वचिदुपलभामहे । अस्मिन्मन्वन्तरे कृतादिषु त्रिषु युगेषु प्रायेण सम्भावितानुष्ठानाः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थाः ये धर्माः तेऽपि मानवादिस्मार्त्तधर्मवत् श्रुतत्वान्न बुभुत्सिताः ॥ १८ ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुत्सितं पृच्छति—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्वशब्दो देश-कालावस्थादिभेदेन धर्माणां बहुविधत्वमाचष्टे । एतच्च महाभारते आनुशासनिके पर्वणि उमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चितम्—

* अस्मिन्नित्यनेन प्रकृतं वैवस्वतमन्वन्तरमेव गृह्यते । किञ्चिदधिका दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरमिति तु प्रसिद्धमेव ।

१. A H and I. read स्मरण for स्मारण. २ For धर्मं भिद्यमानं B. C and F. read धर्माभिधान and धर्माभिमानं is that of E. and G. ३ I. reads कृतादिकेषु for कृतादिषु. ४. H and I. omit त्रिषु. ५ All but I. read स्मृतत्वात् for श्रुतत्वात्. but the latter appears to be more correct. ६. D. reads विधत्वं for विधत्व ७ A. reads अनुशासनिकपर्वणि for आनुशासनिके पर्वणि

'धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः[*]।
[1]देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥
जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।
शरीर-कालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥
एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः' ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृतयुगे यथावदनुष्ठिता भवन्ति । युगसामर्थ्येन धर्मस्य चतुष्पदो ऽपि अपरिक्षयात् । त्रेतादिषु क्रमेण क्षीयमाणा धर्माः कलियुगावसाने सर्वात्मना विनष्टा भवन्ति । तदेतत् सर्वं पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम्—

---

* श्रुतीनां यो भेदः अनेकत्वं तन्मुखेन उद्भवो येषाम् । धर्मस्य चोदनालक्षणत्वात् तासां चानेकत्वात् धर्माणामनेकत्वमिति भावः ।

† धर्मस्य अनेकविधत्वे अन्यान्यपि कारणानि दर्शयति । देशेति । देश-कुलादीन्यपि धर्मस्य भेदे कारणानि । अत्र धर्मस्य बहुत्वद्योतनायैव देशधर्म-कुलधर्मादीनां ग्रहणम् । अन्यथा तेषामवैदिकत्वात् अननुष्ठाने प्रत्यवायाभावाच्च विवाहादिष्वेव ग्रहणं न सम्भवेत् ।

---

१. D. E. and G. read चतुर्विधा for बहुविधाः. The former seems to be not correct as there are more four Dharmas mentioned in the following lines. २. For this line J. (नन्दपण्डित) देशभेदाश्च दृश्यन्ते कुलभेदास्तथैव च । ३. All but A. read -साम्येन for -सामर्थ्येन. ४. B. C. and F. read चतुष्पदेऽप्यपरिक्षयात्; while D. E. G. and H. read चतुष्पदेऽप्यपरिक्षयात् for चतुष्पदोऽपि अपरिक्षयात्. ५. For पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम् B. C. and F. read पुराणसारेण दर्शितम्; while D. E. G. and H. read पुराणकारेण विस्तरेण दर्शितम्.

'कृते चतुष्पात्* सकलो व्याजोपाधिविवर्जितः।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत् पुरा ॥
धर्मः पादविहीनस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः।
त्रेतायां, द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते ॥
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठते' ॥

इति। तिष्यः कलिः। तथाच बृहस्पतिरपि—

'कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः।
पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥
धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ।
तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः' ॥

इति। तथा लैङ्गपुराणे कलौ धर्मनाशं प्रस्तुत्य तद्धेतुत्वेन पुरुषदोष उपन्यस्तः—

* वृषरूपस्य धर्मस्य—'तपः शौचं दया दानमिति पादाः प्रकीर्तिताः'। एवमधर्मस्यापि—'स्मय-सङ्ग-मदा अनृतं' चेति चत्वारः पादाः। त्रेतादिष्वनुक्रमेण अधर्मपादैः धर्मपादानां नाशो भवतीति भावः।

१. All but A. J. (नंदपण्डित) read निर्व्याजोपाधिवर्जितः for व्याजोपाधिविवर्जितः. २. Except A. and I. all others read अवसत for अभवत्. ३. For द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते B. C. E. and F. read द्वापरेऽर्धस्वमाश्रितो धर्मरक्षणे; while D. and G. द्वापरेऽर्धे तु गमिते मामिथो धर्मरक्षणे; and H. reads द्वापरेऽर्धन्तु नष्टो वै वृषो धर्मोऽवतिष्ठति. These two readings for the whole line. ४. A. reads तथा बृहस्पतिनापि for तथाच बृहस्पतिरपि I. omits च. ५. पादप्रतिष्ठो ऽधर्मः स्यात् is the reading of D. for पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य. ६. A. reads ऽधर्मस्थितिः पादैः &c., for ऽधर्मस्त्रिभिः पादैः.

'*आद्ये कृते तु यो धर्मः स त्रेतायां प्रवर्त्तते ।
द्वापरे व्याकुलीभूतः प्रणश्यति कलौ युगे ॥

(लिं. पु. १. ३९. ७०. कू. पु. १. १. २८. ५७)

तिष्ये मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम् ।
साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः' ॥

(लिं. पु. १. ४०. १; कू. पु. १. १. २९. १.)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

'†वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।
न साम-यजु-ऋग्वर्गविनिष्पादनहेतुकी' ॥

(वि. पु. ६. १. १०)

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

---

* आद्ये चतुर्षु युगेषु आदिभूते । ननु सृष्टिप्रवृत्तिकालीने ।

† वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः तेषां ये आचाराः 'शमो दमः' इत्यादिना वक्ष्यमाणाः तद्विशिष्टा लोकानां प्रवृत्तिः यतो न भवति कलौ अतः ऋक्-सामादिवेदाध्ययन-तदुक्तकर्मानुष्ठानादिकमपि न भवतीति तात्पर्यम् ।

---

१. In Ling Purána and Kúrma Purána we find धर्मोऽस्ति for यो धर्मः. २. A. reads ऽव्याकुलीभूतः. In Ling Purána व्याकुलीभूत्वा and in Kúrma Purána व्याकुलीभूय. for व्याकुलीभूतः. ३. H. omits अपि. ४. For न साम-यजु-ऋग्वर्ग- B. C. and F. read नच सामर्ग्यजुर्वर्ग-; and H. reads न साम-ऋग्यजुर्वर्ग-. Weshnu Purána -ऋग्यजुर्वर्ग-. ५. A. and I. read -हेतुका : while B. and F. read -हैतुकी for हेतुकी.

'*यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा' ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्यसम्भवात् सुकरो धर्मोऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना निरूपितः—

'दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यास्पृहत्वे च सर्वसाधारणा इमे' ॥

इति । तथा विष्णुनाऽपि—

'क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते' ॥

(वि. स्मृ. २. १६–१७)

—————

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिना । कार्तयुगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A. E. G. H. and I. read कार्तयुगे. for कार्तयुगो. २. D. E. and G. read नाहर्तव्यः for न कर्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्यास्पृहत्वञ्च for अकार्पण्यास्पृहत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधारणानि च for सर्वसाधारणा इमे; For the same D. सर्वसाधारणानि तु. and E. G. and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. feads तीर्थानुशरणं for तीर्थानुसरणं. ६. E. G. and H. read आत्मव्रतमलोभत्वम् for आत्मवत्त्वमलोभत्वम्. In the text of Viṣṇu Smṛti we find the whole line as follows:—आर्जवं लोभशून्यत्वं देव-ब्राह्मणपूजनम् ।

*असाधरणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते–

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥
इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।
शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥
स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै ॥
शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।
शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो †ऽस्य नोदितः’ ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह–

* नारदेन तु साधारणधर्मः– ‘त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति’ इति त्रिंशल्लक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव सर्वाणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते for स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and H. read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read -दानं च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि is common in the Vedic language but not in the ordinary one. ६. D. has सत्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads तु for वै. ८. H. reads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ९. D. reads सत्यमत्रापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽस्य चोदितः; and I. ऽस्य चोदितः for ऽस्य नोदितः.

'ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्' ॥

(भ. गी. १८. ४१–४४)

इति । एवं द्वैविध्ये सति साधारणोऽस्मिन् श्लोके पृच्छ्यते । 'किञ्चित्'–इति क्रियाविशेषणम् । तथा सति किमः सङ्कोचवाचित्वात् संक्षेपेणेत्यर्थः सम्पद्यते । युक्तञ्चैतत् । असाधारणधर्मप्रश्ने विस्तरात् ॥ १६ ॥

'अथ असाधारणं धर्मं पृच्छति–

---

१. D. and Bhagavad-gîtâ read ब्रह्मकर्म for ब्राह्मं कर्म. But the former is the more general expression. २. E. and G. read धृतिं रक्षां and H. धृतीरक्षा for धृतिर्दाक्ष्यं. ३. A. reads कलौ for श्लोके, and D. E. G. and H. read लोके for the same. ४. B. reads कथनसंकोचेन वदति संक्षेपेण C. and F. read कथनसंकोचनेन वादिवत् संक्षेपेण ; and D. E. G. and H. कथनसंकोचवादित्वात् संक्षेपेण, for किमः संकोचवाचित्वात् संक्षेपेण. ५. B. C. D. and F. read सम्पद्येत for सम्पद्यते. ६. After विस्तरात् A. reads -इति वक्ष्यमाणत्वादिति ; B. C. and F. विस्तरादिनियमापातात, E. G. and H. विस्तरादिति नियमापातात् and D. विस्तरादिति च नियमापातात्. ७. D. omits अथ. ८. All but A. read असाधारणधर्मं for असाधारणं धर्मं.

चतुर्णामपि वर्णानां कर्त्तव्यं धर्मकोविदैः[1] ॥ १७ ॥
ब्रूहि धर्मस्वरूपज्ञ[2] सूक्ष्मं स्थूलं च[3] विस्तरात् ॥

इति। धर्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेः तदीयविवेकस्य दुःशकत्वात् च तत्र प्रावीण्यं विवक्षित्वा धर्मस्वरूपज्ञ इति सम्बोध्यते। तार्किकास्तावत् आत्मगुणौ धर्माधर्मौ—इत्याहुः—

'विहितक्रियया* साध्यो धर्मः पुंसो[4] गुणो[5] मतः।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणोऽधर्म उच्यते' ॥

इति। मीमांसकास्तु 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १. १. २.) इत्यसूत्रयन्। तत्र भाट्टा[6] मन्यन्ते—

'द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं[7] स्थापयिष्यते।
तेषामैन्द्रियकत्वे† ऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते।
ताद्रूप्येण[8] च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः' ॥
(तं. वा. १. १. २. १३–१४.)

---

* विहिता वेदेन विहिता या क्रिया तया साध्यः अर्थात् वेदोक्तकर्मणा प्राप्यः।

† द्रव्यादीनां लक्षणानि न्याय-वैशेषिकभाष्यादौ द्रष्टव्यानि। चोदनया प्रकृतानां कर्मणां श्रेयःसाधनत्वं 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुखं भवति' इत्यादिवेदवाक्येभ्यः प्रतीयते।

---

१. D. reads कर्मकोविदैः for धर्मकोविदैः. २. D. reads धर्मस्वरूपञ्च सूक्ष्ममूलञ्च for धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलञ्च. ३. D. omits च. ४. In A. धर्मः and पुंसः interchange their places. ५. B. C. and F. read सगुणो for षड्गुणो. ६. B. reads भट्टा for भाट्टा. ७. D. A. and MSS. of Tantra Vartica read धर्मः स्थापक इष्यते for धर्मत्वं स्थापयिष्यते. ८. B. C. D. and F. read तद्रूपेण for ताद्रूप्येण.

इति । प्राभाकरास्तु कार्यनियोगापूर्वशब्दै[1]रुच्यमानं धात्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमात्मगुणं धर्ममाहुः ।

दुर्विवेच्यत्वं[2] च महाभारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्—

'अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।
कर्त्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् अतो[3] न व्यवसाम्यहम्' ॥
(म. भा. आ. १९६. ११. १२)

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलो जानातीत्यस्ति तत्र प्रावीण्यम् । धर्मस्वरूपं च विश्वामित्र आह—

*'यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।
स धर्मो यं विगर्हन्ते[4] तमधर्मं प्रचक्षते ॥
ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु ।
जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्मशालिनाम्' ॥

इति । मनुरपि—

---

* आर्याः पूज्या विद्वांसः यं धर्ममिति शंसन्ति स धर्मः । यं निन्दन्ते स अधर्मः एतेन वेदप्रोक्तोऽपि आर्यैरनादृतो धर्मो न भवतीति स्पष्टं भवति ।

---

१. B. C and F. read -शब्देन for -शब्दैः. २. All but A. and I. read दुर्विवेचकत्वं for दुर्विवेच्यत्वं. ३. A. B. C. D. E. F. and I. substitute ततो for अतो. In the Mahâbhârat text in the first line we find वा for च; and in the second line ततोऽयं न व्यवस्यते. ४. For विगर्हन्ते D. reads गर्हयंते.

'विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं* निबोधत' ॥
(म. स्मृ. २. १.)

इति। नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव स्यात्। तथाहि विश्वामित्रमनुवाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते। न तु द्रव्य-गुणादिरूपो विशेषाकारः। वादिनस्त्वत्र विप्रतिपन्नाः— इति भवतैवोक्तम्। एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राजधर्मे स्मर्यते—

'न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः।
अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति' ॥

इति। नैष दोषः। उक्तवाक्ययोरधर्मव्यावृत्तस्याकारविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात्। वादिविप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात्। स्वर्गादिसाधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्वसम्प्रतिपत्तेः। स चातिशयो द्विविधः। द्रव्यादिनिष्ठः आत्मनिष्ठश्च। तत्रात्मनिष्ठस्यातिशयस्य साक्षात्

---

* राग-द्वेषरहितैः विद्वद्भिः वेदविद्भिः। सद्भिः धार्मिकैः। हृदयेन आभिमुख्येन श्रेयःसाधनत्वेन अभ्यनुज्ञातः एवंविधो यो धर्मः तं निबोधत इति योजना। एतेन— 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इति धर्मलक्षणं मनुरीहेत्यवगन्तव्यम्। हारीतोऽप्येवमेवाह—'श्रुतिप्रमाणको धर्मः' इति। एवं सति मीमांसकाभिमतस्य मन्वादिस्मृतिकाराभिमतस्य च धर्मलक्षणस्य न कश्चिद्भेद इति स्पष्टम्।

१. D. reads तदेवं धर्मस्वरूपं निरूपितमेव for नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव. २. A. reads धर्मस्त्वनिरूपित- for धर्मस्वरूपमनिरूपित-. ३. A. omits हि. ४. D. omits गुणादि-. ५. D. reads तदेव- for एतदेव-. ६. The same राजधर्मेषु for राजधर्मे. ७. A. has तु for च. ८. B. C. and F. read नैवोक्तदोषः for नैष दोषः. ९. All MSS. concur in reading शक्यते for शक्यत्वात्. १०. D. reads -समधिगम्यस्यापि विषयस्य धर्मत्वेन for -समधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन.

फलसाधनत्वात् फलनिष्पत्तिपर्यन्तं चिरकालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणो ऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मः—इति तार्किक-प्राभाकरावाहतुः। उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्तिदशात्वमभिप्रेत्य तत्साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो धर्मः—इत्याहुर्भाट्टाः। ब्रह्मवादिनामप्येतदविरुद्धम्। 'व्यवहारे भट्टनयः' *इत्यभ्युपगमात्। एवं धर्मस्वरूपे निरूपिते सति अव्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं सम्भवति।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्मकोविदैरसाधारणधर्माभिज्ञैः कर्त्तव्यं विस्तरात् ब्रूहि। स च कर्त्तव्यो धर्मो द्विविधः। स्थूलः सूक्ष्मश्च। मन्दमतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः शौचाचमनसन्ध्यावन्दनादिः स्थूलो धर्मः। शास्त्रपारङ्गतैः पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः इतरेषामधर्मत्वभ्रान्तिविषयो द्रौपदीविवाहादिः सूक्ष्मो धर्मः। तथा च महाभारते—द्रुपदः एकस्याः

---

* वेदान्तिनस्तु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिवाक्येभ्यः आत्मज्ञानमेव परमं धर्मं वदन्ति। तथापि व्यवहारदशायां तस्यानुपयोगात् आत्मज्ञानसमकालमेव व्यवहारस्य लोपाभावाच्च 'व्यवहारे भट्टनयः' इति मीमांसकोक्तन्याय एव आदर्तव्य इत्याहुः।

---

१. B. C. and F. read -मवस्थानात् for -मुपस्थानात्. २. D. reads प्रभाकरा- for प्राभाकरा-. ३. B. C. and F. prefix भाट्टास्तु to उक्तस्य; and omit the भाट्टा at the end of the sentence. ४. D. reads -वृद्धयस्त्व- for -दशात्व.- ५. Except A. and I. all others read द्रव्यातिशयो for द्रव्याद्यतिशयो. ६. All but A. read तत्र instead of सति. ७. A. reads भवति for संभवति. ८. B. reads 'साधारणधर्मातिरिक्त; while all others except A. and I. -रसाधारणधर्मातिरिक्त for -रसाधारणधर्माभिज्ञैः. ९. Except B. C. and F. all others read स्थूलधर्मः for स्थूलो धर्मः. १०. G. reads शास्त्रधर्मपारङ्गतैः for शास्त्रपारङ्गतैः. ११. All but H. omit महा-.

कन्यायाः बहुपतित्वं लोक-वेदविरुद्धं मन्वानः अधिचिक्षेप। तत्र लोकविरोधः स्फुट एव। तिर्यक्ष्वपि एकस्यां गवि वृषभ-द्वययुद्धदर्शनात्। वेदे ऽप्येवं श्रूयते। 'एकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सह पतयः' (तै. सं. ६. ५. ४) इति। 'यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते। यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते'— इति च।

तत्र—

* 'लोक-वेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां वर'।
(म. भा. आ. १९५. २८.)

* लोकविरुद्धः लोकाचारविरुद्धः। वेदविरुद्धः 'एकस्य बह्व्यो' इत्यादिवेदवाक्यविरुद्धः। 'नैकस्यै बहवः सह पतयः' इत्यस्यां श्रुतौ 'सह' इत्यनेन युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः न तु समयभेदेन। अतो नैकस्मिन् समये पञ्च पतयो भवितुमर्हन्ति इति भावः। अत्र 'कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी' इत्युत्तरार्द्धमनुसन्धेयम्।

---

१. A. and I. योषितः for कन्यायाः. २. A. reads आचचक्षे; and all the remaining MSS. except H. and I. read आचिक्षेप for अधिचिक्षेप. ३. All but A. add इति to एव. ४. All except A. read यथैकस्यां for तिर्यक्ष्वपि एकस्यां. ५. H. reads वेदे चैवं for वेदेऽप्येवं. ६. A. B. C. F. and I. read नैकस्या for नैकस्यै. ७. B. C. D. F. H. and I. omit सह; while A. and I. read स्युः for it. ८. H. reads उपव्ययति for परिव्ययति. ९. A. omits च. १०. A. reads धर्मवतां for धर्मभृतां; in all MSS. and printed copies both these lines are said to be the saying of युधिष्ठिर, but in the original Mahábhárut we find that the first line is addressed to युधिष्ठिर by द्रुपद; and reads as follows:—लोक-वेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः। कर्तुमर्हसि कौन्तेय, &c. The second line is addressed to द्रुपद by युधिष्ठिर and reads as विद्मो वयं गतिम्. This change of lines is evidently a mistake.

इति वदतः द्रुपदस्य भ्रान्तिनिवृत्तये युधिष्ठिर आह—

'सूक्ष्मो* धर्मो महाराज नास्य विद्मो गतिं वयम्' ॥

(म. भा. आ. १९६. २९.)

इति। धर्मत्वं च बहुपतित्वस्य तत्रैव बहुधा प्रपंचितम्। एवं धर्मव्याधोपाख्याने–विद्याऽभ्यासात् गरीयसो मातापितृशुश्रूषा। विनाऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः— इति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितम्—

'बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम' ॥

(म. भा. व. २०६. ४२)

इति। इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-विषयः प्रश्नः ॥ १७ ॥

उक्तप्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च असाङ्कर्यायोत्तरमवतारयति—

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥
धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ।

इति। मुनिमुख्य इति विशेषणेन सूक्ष्मनिर्णयकौशलं दर्शितम्। ननु–कस्यायं श्लोकः? । न तावत् व्यासस्य ।

---

* अत्र 'पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे' इत्युत्तरार्धमनुसन्धेयम्। पूर्वेषां प्रचेतःप्रभृतीनाम्। तथा च प्रचेतसो नाम दश भ्रातरः एकस्मिन्नेव समये वार्क्षीं नामैकां कन्यामुपयेमिरे इति श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कन्धे दृश्यते।

---

१. H. J. (नंदपण्डित) reads विद्मो for विद्म. २. D. reads प्रश्न उक्तः। प्रश्नस्य वक्ष्यमाणो-; and H. also has the same but only omits प्रश्नस्य. ३. D. substitutes वा for च. ४. A. omits इति.

प्रश्नरूपत्वाभावात् । नापि पराशरस्य । उत्तररूपतायाः अभावात् । ननु—अत्यल्पमिदमुच्यते । आद्यश्लोके ऽपि च समानमिदं चोद्यम् । एवं तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारो ऽन्वेष्टव्यः । उच्यते । पराशर एव भाविशिष्यबुद्धिसमाधानाय स्वकीयवृत्तान्तज्ञापकान् ईदृशश्लोकान् निर्ममे—इति द्रष्टव्यम् । भारतादौ व्यासवृत्तान्तश्लोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वे सर्वसम्प्रतिपत्तेः ॥ १८ ॥

वक्ष्यमाणधर्मरहस्यग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धे ऽपि सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनम् ॥ १९ ॥

धर्मे श्रद्धातिशयाय धर्मस्य प्रवाहरूपेण अनादितां वक्तुं स्मृतिशास्त्रस्य स्मर्तॄणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह—

कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।
श्रुति-स्मृति-सदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले इति सृष्ट्यादिमारभ्य प्रलयोपक्रमपर्यन्तो जगदवच्छिन्नः कालः कल्पः । स च

१. B. C. and F. read प्रश्नरूपत्वस्याभावात्; and D. E. and G. प्रश्नरूपस्या ऽभावात् for प्रश्नरूपत्वाभावात्. २. All but A. read उत्तररूपत्वा ऽभावात् for उत्तररूपतायाः अभावात्. ३. A. D. and I. omit च. ४. D. reads -शिष्यबुद्धिं समाधाय for -शिष्यबुद्धिसमाधानाय. ५. A. reads निर्मितत्वेन for निर्मितत्वे. ६. C. and F. read शास्त्रस्मर्त्तॄणां for शास्त्रस्य स्मर्तॄणां ७. A. and I. reads कर्तॄणां for स्मर्तॄणां. ८. Except A. J. and K. all others read क्षयोत्पत्तौ for -क्षयोत्पत्त्या; but B. has in its margin -त्त्या for -त्तौ. ९. A. reads -समाचार for -सदाचार-.

द्विविधः । महाकल्पो ऽवान्तरकल्पश्च । मूलप्रकृतेर्यः सर्गः तमारभ्य चतुर्मुखायुःपरिमितो महाकल्पः । चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवान्तरकल्पः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।
चतुर्युगसहस्रं तत् कल्पमाहुर्मनीषिणः' ॥

इति । सो ऽयमवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मेण मानेन शतसंवत्सरपरिमितः इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । 'कल्पे कल्पे' -इति वीप्सया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् । तथा च लिङ्गपुराणे—

'एवं कल्पास्त्वसंख्याता ब्रह्मणो ऽव्यक्तजन्मनः ।
कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमाः' ॥

(लिं. पु. १. ४. ४९.)

इति । तत्र द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयो भवति । स च क्षयश्चतुर्विधः । नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिकश्चेति । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
चतुर्धा ऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः* ॥

* प्रतिसञ्चरः प्रलयः । ब्रह्मणो दिवसानुरूपं निमित्तमनुरुध्य प्रवृत्तः नैमित्तिकः । महदादीनां प्रकृत्युद्भूतत्वात् तेषां यत्र लयो भवति स प्राकृतो लय इत्यभिधीयते । आत्मतत्त्वज्ञानेन जगन्मिथ्यात्वनिश्चये सर्व-

१. H. adds अत्र before मूल- and D. reads आमूल instead of मूल-. २. D. reads चतुर्मुखयुगपरिमितो for चतुर्मुखायुःपरिमितो. ३. A. omits अयं. ४. D. reads -मवतारकल्पः for. -मवान्तरः कल्पः. ५. H. reads प्रसिद्धः for प्रसिद्धम्. ६. D. reads वीप्सायां for वीप्सया. ७. Except H. all others read लिंगपुराणम् for लिंगपुराणे. ८. In Ling Purana we find कल्पास्तु संख्याता. ९. B. C. F. and H. omit कल्पयोः; while C. and F. omit also the second द्वयोः. १०. In Kúrma Purana we find पुराणेऽस्मिन्.

योऽयं सन्दृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्विह ।
नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।
महदादिविशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ॥
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ।
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ' ॥

(कू. पु. १. २. ४३. ८.–९)

इति । तत्र प्राकृतः प्रलयः स्कन्दपुराणे सूतसंहितायामेवं निरूपितः–

' त्रिंशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
वर्षाणां यत् शतं तस्य तत्परार्धमिहोच्यते ॥
ब्रह्मणोऽन्ते मुनिश्रेष्ठाः मायायां लीयते जगत् ।
तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
मूर्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ॥
माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।
सत्य-बोध-सुखाऽनन्त-ब्रह्म-रुद्रादिसंज्ञिते' ॥

(सू. सं. १. ८. १४.–१८.)

स्यापि जगतः शुक्तिस्वरूपज्ञानसमकालमेव यथा तत्रारोपितस्य रजतस्य नाशः तद्वत् नाशो भवति स एव आत्यन्तिकः प्रलयः । अधिष्ठानज्ञानोत्तरं भ्रमस्यात्यन्तिकनाशात् अस्यात्यान्तिकप्रलयसंज्ञा

१. In the text of K. P. we find त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः after this line. २. In Kúrma Purana we find महदाद्यं. ३. A. reads तत्पराख्यमिहोच्यते ; and H. reads तन्महायुरिहोच्यते- for तत्परार्धमिहोच्यते; and in the text of Súta Sanhita we find द्वि- for the same. ४. J. (नन्दपण्डित) reads मुनिश्रेष्ठ for मुनिश्रेष्ठाः. ५. A. and I. read सुखानन्ते ब्रह्म- for सुखानन्त -ब्रह्म-. ६. E. G. and H. read -संहिते for -संज्ञिते.

इति । तथा च[1] कौर्मे ब्रह्म-विष्ण्वादिलयानन्तरं पञ्चभूता-दिलयः पठ्यते—

'*संस्थितेष्वथ[2] देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु[3] ॥
तद्वारितत्त्वं[4] सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।
तेजस्तु गुणसंयुक्तं[5] वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।
भूतादौ च तथा ऽऽकाशो[6] लीयते गुणसंयुतः ॥
इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ॥
त्रिविधो ऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्ग्रसते[7] द्विजाः ॥'
(कू. पु. १. २. ४४. १४–१९)

इति । एवं विष्णुपुराणादिषु प्राकृतप्रलयो[8] द्रष्टव्यः । एव-मेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् बादरायणः सूत्रयामास—' वि-

'* संस्थितेषु स्वस्वकारणे लीनेषु । ब्रह्म-विष्णु-शिवाः रजः-सत्त्व-तमो-पाधयः । ते स्वस्वगुण एव लीयन्ते । यदा भगवान् सिसृक्षुर्भवति तदा रजोगुणमाविश्य ब्रह्मरूपेण जगत्सृजति । एवं स्थित्यर्थं प्रलयार्थं च सत्त्वतमसी आविश्य विष्णु-शिवरूपेण जगत् पालयति नाशयति च । एवमेव प्रलये निर्गुणस्वरूपेणावतिष्ठन् गुणान् विसृजति तदा तदुपाधयः ब्रह्मादयः विलीयन्ते इति पौराणिकानामाशयः ।

१. A. C. E. F. G. and H. omit च; D. reads कूर्मपुराणे for कौर्मे. and omits च. २. B. C. E. F. G. and H. read -ष्वेव for -ष्वथ; while D. -ष्वपि for the same. ३. D. reads वारिणि for वारिषु. ४. All except A. and I. read स वाततत्त्वं, for तद्वारितत्त्वं; and in Kúrma Purana we find स वारितत्त्वं. ५. In Kúrma Purana we find स्वगुणसंयुक्तं. ६. In Kúrma Purana this word is treated as neuter gender. ७. All except A. and I. read -ग्रीयते for -ग्रसते. ८. Except H. and I. all others read -लयो for -प्रलयो.

पर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च' (शा. सू. २. ३. १४) इति। अतोऽस्मात् सृष्टिक्रमात् विपर्ययेण प्रलयक्रमोऽभ्युपगन्तव्यः। सृष्टिक्रमस्य तत्रत्येषु पूर्वसूत्रेषु विचारितत्वात् 'अतः' शब्देन परामर्शः। उपपद्यते ह्ययं विपरीतक्रमः। उपादानकारणभूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विलीयमानत्वात्। यदि सृष्टिक्रम एव प्रलयेऽभ्युपगम्येत तर्ह्यवस्थिते घटे मृद्विनाशः प्राप्नुयात्। न त्वेवं क्वचित् दृष्टम्[1]। तस्मादुपपन्नो विपरीतक्रमः। तथा सति-सृष्टौ परमात्माद्येतद्देहान्तस्य[2] क्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रलये[3] तद्विपर्ययेण अस्मद्देहादिपरमात्मान्तः[4] क्रमो युक्तः। प्राकृतप्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमो वक्तव्यः--इति चेत्। बाढम्। उच्यत एवासौ। परमात्मनः प्रकृतित्वात्। तथा च बह्वृचोपनिषदि परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं श्रूयते--'आत्मा* वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति। स इमान् लोकानसृजत' (ऐ. उ. १. १.) इति।

---

* आप्नोतेः अत्तेः अततेः वा आत्मा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वसंसारधर्मवर्जितः नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अजः अजरः अमरः अमृतः अभयः अद्वयो 'वा'। 'इदं' नाम-रूप-कर्मभेदाभिन्नं जगत्। 'अग्रे' सृष्टेः प्राक्। 'एक एव आसीत्'। 'नान्यत्किञ्चन' किञ्चिदपि 'मिषत्' निमिषत् व्यापारवत् इतरद्वा। मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं तस्या व्यापाराभावात् व्यापारवतोऽन्यस्य निषेधः। 'स ईक्षत' इत्यादि सुगममन्यत्।

---

१. Except A. and I. all others read न चैवं for न त्वेवं. २. B. C. F. and G. read परमात्मादेरेतद्देहान्तस्य, and E. H. and I. परमात्मादेरस्मद्देहान्तस्य. ३. H. adds तु after प्रलये; while omitting तत्-. ४. B. C. and F. read अस्मद्देहादिपरमात्मा- for अस्मद्देहादिपरमात्मा-.

ननु—श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः प्रकृतित्वं परमात्मनस्तन्नियन्तृत्वं श्रूयते—

'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्' ।

(श्वे. उ. ४. १०.)

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्मशक्तित्वेन शक्तिमतो ऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यम्भावात् । दहनशक्तियुक्ते ऽग्नौ दाहकत्वव्यवहारदर्शनात्। आत्मशक्तित्वं च मायायास्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्—

'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' ।

(श्वे. उ. १. ३.)

इति । बादरायणश्च प्रथमाध्यायोपान्त्याधिकरणे मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तत्वं च—इत्युभयविधकारणत्वमुपपादयामास*। कुलालवत् चेतनत्वात् निमित्तत्वम्। घटे मृद इव स्वकार्ये तस्यानुगमात् प्रकृतित्वम्। अनुगम्यते हि जगति मायाविशिष्टं ब्रह्म। तत्र सच्चिदानन्दत्वं ब्रह्मणो लक्षणम्। विकारित्वन्तु मायायाः। तदुभयमपि हि जगत्यवेक्षामहे। 'घटोऽस्ति'—इति सद्रूपत्वम्। 'घटो भाति'—इति चिद्रू-

* द्रष्टव्यमिदं 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (१. ४. २३.) इत्यादिषु सूत्रेषु शारीरभाष्ये ।

१. D. reads दाहकत्वेन for दाहकत्व-; while B. C. and F. दाहकत्वे for the same. २. Except A. E. G. and I. all others read चेतनत्वं for चेतनत्वात्. ३. A. and I. read कार्ये for स्वकार्ये. ४. All but A. and I. omit हि. ५. H. reads नास्ति for भाति.

पत्वम्। 'घटः प्रियः'—इत्यानन्दरूपत्वम्। 'घट उत्पद्यते विनश्यति च'—इति विकारित्वम्। अयमेवार्थः उत्तरतापनीये श्रूयते—'सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्धीदं सर्वं सत् सदिति। चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च इत्यादि'। (नृसिं. उ. ता. ७.) तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणो मूलप्रकृतित्वात् स्मृति-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वात् ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो ऽत्र विवक्षित इति अवगन्तव्यम्। वैशेषिकादिमतसिद्धस्तु लयो ऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते। तस्य पुरुषबुद्धिरूपतर्कमूलत्वेन बुद्धिमद्भिः स्वयमूहितुं शक्यत्वात्।

सम्प्रति श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते*। सन्ति हि सृष्टिप्रतिपादिकाः बह्व्यः श्रुतयः। तत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'† (ऐ. उ. १.१) इत्यादि बह्वृचोपनिषद्वाक्यं पूर्वमुदाहृतम्। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. उ. २. १. ३) इत्युपक्रम्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'‡

---

* 'जगत' इति शेषो ऽत्रानुसन्धेयः।

† व्याख्यातेयं श्रुतिः पूर्वम्।

‡ 'तस्मात्' इत्यनेन मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते। 'एतस्मात्' इत्यनेन अनन्तरं 'सत्यं ज्ञानम्' इति यथा लक्षितं ब्रह्म ग्राह्यम्। तस्मादेतस्मात् ब्रह्मणः आत्मशब्दवाच्यात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः। आकाशो नाम शब्दगुणो ऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम्।

---

१. A. reads इत्याद्यानन्दरूपत्वम् for इत्यानन्दरूपत्वम्. २. A. and I. omit सद्धीदं सर्वं and read सत् सदिति चिन्नीत्थं सर्वं for सत् सदिति चिद्धीदं सर्वं. ३. B. C. D. F. and G. have only one काशते; and A. and I. प्रकाशते only. ४. A. स्मृत्यनुसारित्वात् for श्रुत्यनुसारित्वात्. ५. A. reads ब्रह्माद्यशेषजगद्विलयो for ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो. ६. All but A. and G. read -प्रसिद्धस्तु. ७. A. प्रलयो for लयो. ८. All except A. and D. read नो ऽस्माभिः प्रपञ्च्यते omitting अत्र in the middle. ९. C. and F. omit संप्रति; while A. and I. substitute अथ for it.

(तै. उ. २. १. ७) इत्यादिकं तैत्तिरीयवाक्यम्[1] । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां. उ. ६. २. १) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (छां. उ. ६. २. ३) इति छन्दोगवाक्यम् ।

'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विविधाः[2] सौम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' ॥

(मुं. उ. २. १. १.)

इत्यथर्ववाक्यम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत'* (बृ. उ. १. ४. ७) इति वाजसनेयवाक्यम् ।

ननु—नैतेषु वाक्येषु सृष्टिर्व्यवस्थापयितुं शक्यते । विप्रतिपत्तेर्बहुलत्वात् । आत्म-ब्रह्म-सद्-क्षरा-ऽव्याकृतशब्दैर्वाच्यानि[3] वस्तूनि कारणतया श्रूयन्ते । न च एकस्य जगतो विलक्षणानि बहून्युपादानानि युक्तानि[4] । नैष दोषः । आत्मादिशब्दैरेकस्यैव

* व्याकृतस्य जगतः व्याकरणात् प्राक् या बीजावस्था तां निर्दिदिक्षुः श्रुति-स्मृति-पुराणेषु वृक्षरूपत्वेन प्रतिपादितो ऽयं संसारवृक्षः इत्याह । तद्धेतदिति । 'तत्' बीजावस्थं जगत् प्रागुत्पत्तेः । भूतकाल सम्बन्धित्वादव्याकृतभावितो जगतः सुखग्रहणार्थं ऐतिह्यप्रयोगो 'ह' शब्दः । तदेव इदं इदमेव च तत् अव्याकृतं आसीत् ।

---

1. A. and I. read तैत्तिरीयक- for तैत्तिरीय-. 2. For विविधाः सौम्य भावाः A. reads प्रवर्तन्ते हि भावाः. 3. D. omits the passage from वाच्यानि up to आत्मादिशब्दै-. 4. A. omits युक्तानि.

वस्तुनो ऽभिधास्यमानत्वात् । आत्म-ब्रह्मशब्दयोस्त्वेवैकार्थत्वं स्पष्टम् । ब्रह्मवाक्यशेषे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युक्तत्वात् । सदात्मशब्दयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् । आत्मशब्दस्य स्व-परवाचित्वात् । सत्तायाश्चौपनिषदैः* सर्व-स्वरूपत्वाभ्युपगमात् । अनुभूयते च सत्तायाः सर्वस्वरूप-त्वम् । नरविषाणादीनामपि ज्ञानजनकत्वस्वीकारेण सत्स्वरूप-त्वात् । अक्षरशब्दश्च 'अश्नुतः'-इति वा 'न क्षरति'-इति वा परमात्मानमाचष्टे । अव्याकृतशब्दो ऽपि तस्मिन् योजयितुं शक्यते । वि-स्पष्टं आ-समन्तात् कृतम्- इति व्युत्पत्त्या जगतः प्रतीतियोग्यस्थूलत्वदशा व्याकृतम् । 'न व्याकृतम्'-इति अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्वदशामाह । एकस्यैव वस्तुनः स्थूल-सूक्ष्मदशे जगद्ब्रह्मशब्दाभ्यामुच्येते । विवर्तवादिभिः† अखण्डैकरसस्य ब्रह्मणो जगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात् । तस्मात् अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानां एक एवार्थः ।

* उपनिषत्प्रमाणका औपनिषदाः वेदान्तिन इत्यर्थः ।

† विवर्तो नाम अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासनम् । अस्मिन् विवर्तवादे अधिष्ठानस्य विवर्तरूपेण प्रतिभासनं न तु तद्रूपत्वप्राप्तिः । यथा शुक्तेः रजतरूपेण प्रतिभासनं न तु रजतरूपता । एवं ब्रह्म जगदाकारेण प्रति-भासते न तु तदन्यथाभावः । परिणामवादे तु जगद्रूपेण ब्रह्मणः परिणम-नम् । तत्तु नेष्टम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः मूलप्रमाणाभावा-दुपेक्षितः ।

१. A. and I. read -वैकार्थ्यं for -वैकार्थत्वं. २. Except A. and P. all others take only तस्माद्वा एतस्मादात्मनः. ३. A. D. E. G. H. and I. read -जनक-त्वाकारेण for -जनकत्वस्वीकारेण. ४. A. omits न व्याकृतम्. ५. D. omits एव. ६. E. G. and H. omit वस्तुनः, but read च in its place. ७. B. C. D. F. and H. read विवर्तवादिभिः for विवर्तवादिभिः. ८. B. C. D. and E. read अव्याकृतान्तानामात्मादीनां पञ्चानां for अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां.

ननु—क्वचित् असतो जगत्कारणत्वं श्रूयते। 'असद्वा इदमग्र आसीत्. ततो वै सदजायत' (तै. उ. २. ७. १. २) इति। मैवम्। तत्र सत्-असत् शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृतयोरभिधानात्। श्रुत्यन्तरे—'कथमसतः सज्जायेत' (छां. उ. ६. २. २) इति शून्यस्य कारणताप्रतिषेधात्।

ननु—प्रतीयमानजगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत् ब्रह्म तर्हि तत् कीदृशं बुद्धावारोपयितव्यम्?—इति चेत्। त्वयेदानीं प्रष्टुं यादृशमनुदितं तादृशमेव तदिति बुद्धिं समाधत्स्व। दृष्टान्तं चेत् पृच्छसि न वयं वक्तुं शक्नुमः। तत्समस्य वस्त्वन्तरस्याभावात्। तथा च श्रुतिः—

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते'।
(श्वे. उ. ६. ८)

इति। यदि शिष्यव्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासो ऽपेक्षितः तर्हि अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निदर्शनम्। पुरुषार्थस्वरूपत्वे च विषयानन्दो निदर्शनीयः। 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै. उ. ३. ६. १)। 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. उ. ३. ९. २८)

१. Except A. H. and I. all omit क्वचित्. २. For असतो, A. H. and I. read शून्यस्य; D. अविकृतस्य; while E. and G. विकृत्यन्यस्य. ३. D. H. and I. read -ज्जायत for -ज्जायेत. ४. We read with H. and I.; while all others read शून्यकारणता for शून्यस्य कारणता. ५. A. and D. omit ननु. ६. A. omits अपि. ७. A. reads बुध्यादावारोपयितव्यम् for बुद्धावारोपयितव्यम्. ८. A. and I. omit त्वया. ९. D. read यादृशमुदितं for यादृशमनुदितं. १०. D. and G. have पृच्छति instead of पृच्छसि. ११. A. has दृष्टान्ताभ्यासो for दृष्टान्ताभासो. १२. D. H. and I. सुषुप्तिनिदर्शनम् for सुषुप्तिर्निदर्शनम्. १३. D. reads -त्वेऽत्र for -त्वे च; while A. omits it altogether. १४. After व्यजानात् A. and I. put in an इति before विज्ञान-.

इत्यादिश्रुतेः। अशेषशङ्कानिवृत्त्यपेक्षा चेत् ब्रह्ममीमांसां पठ इत्यलमतिविस्तरेण।

यावन्तं कालमभिव्यक्तजगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत् तावन्तमेव कालमनभिव्यक्तिदशायामवस्थाय पश्चादभिव्यक्तौ[1] प्रयतते। ननु—महाप्रलये कालो वा तदियत्ता[2] वा कथं घटते?। उच्यते। कं प्रत्येतच्चोद्यम्?। न तावत् ब्रह्मवादिनं प्रति। तन्मते वियदाद्यनन्तभेदभिन्न[3]जगत्प्रतीतिं कल्पयन्त्या मायायाः कश्चिन्महाप्रलयः एतावत्[4]कालपरिमित आसीत्—इत्येवंविधप्रतीतिमात्रकल्पने को भारः?। परमाणुवादेऽप्यस्त्येव नित्यः कालः। प्रधानवादे पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यो बहिर्भूतस्य कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव कालशब्देन व्यवह्रियताम्। अतः प्रलयकालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते। तथा च श्रुतयः—'कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि' (नृ. पू. १. १) 'सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेय' (तै. उ. २. ६. १) इति। 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय इति'। (छां. उ. ६.२.३) 'स ईक्षां चक्रे' (प्र. उ. ६. ३) इत्याद्याः[5]।

ननु—कामो नाम मनोवृत्तिविशेषः। 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव' (बृ. उ. १. ५. ३; मै. उ. ६. ३०) इति श्रुतेः। मनश्च भौतिकम्। 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (छां. उ. ६.५. ४) इति श्रुतेः। तथा सति[6] भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने

१. A. reads अभिव्यक्त्यै for अभिव्यक्तौ. २. H. reads तदायत्ता for तदियत्ता. ३. A. and I. drop -भिन्न-. ४. E. G. and H. read तावत्- instead of एतावत्-. ५. A. and I. read इत्यादि for इत्याद्याः. ६. All but A. and I. read च for सति.

मनसि कुतः कामः? । उच्यते । न तावत् सर्ग[१]समये चोद्यमिदमुदेति । तन्मनसो भौतिकत्वाभावात् । नित्यायाः ईश्वरेच्छायाः सर्गोऽनपेक्षत्वाच्च । सिसृक्षात्वं तु सर्गोपहितत्वाकारेण नित्येच्छायामुपपद्यते । औपनिषदे मते तु[२] जीवेच्छायाः भौतिकमनःकार्यत्वे ऽपि[३] ईश्वरेच्छायाः मायापरिणामरूपत्वात्[४] न मनसो ऽपेक्षा ऽस्ति[५] । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाणि अशेषव्यवहारशक्तिरचिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिष्ववगम्यते–

'*न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परा[६]ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञान-बलक्रिया च' ॥

(श्वे. उ. ६. ८)

इति ।

'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' ।

(श्वे. उ. ३. १९)

* तस्येश्वरस्य कार्यं शरीरम् । करणम् चक्षुरादिसाधनम् । तस्य स्वभावसिद्धा ज्ञानक्रिया बलक्रिया च शक्तिः श्रूयते । सर्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः ज्ञानक्रिया । स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं वशीकृत्य नियमनं बलक्रिया ।

१. Except A. and I. all others substitute तर्क for सर्ग. २. All except A. and I. omit तु. ३. E. G. and H. omit अपि, and D. reads -कार्यत्वेन for -कार्यत्वे ऽपि; while H. reads -कार्यत्वं for the same. ४. B. and F. -रूपत्वेन, and C. -रूपत्वे for -रूपत्वात्. ५. A. D. and I. read मनोऽपेक्षा for मनसोऽपेक्षा. ६. C. D. E. F. G. and H. read परस्य शक्तिः for परास्य शक्तिः.

इति च। एवं च सति—असङ्गस्य कथमुत्पादकत्वम्? उत्पत्स्यमानानि वा वियदादीनि योग्यसामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्येरन्[1]?—इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि[2]। अचिन्त्यशक्त्यैव[3] अशेषचोद्यानां दत्तोत्तरत्वात्। तस्मात् यथाश्रुति निःशङ्कैः सृष्टिरभ्युपेतव्या। श्रुतिश्चैवमाह—'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात् पुरुषः' (तै. उ. २.१.७–१४) इति। तत्र पुरुषशब्देन शिरःपाण्याद्याकृतियुक्तो[4] देहोऽभिधीयते। स च देहो ब्रह्मादिः स्तम्बान्तो बहुप्रकारः। तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपुण्यपुञ्जफलरूपत्वात् इतरसकलदेहकारणत्वेन[5] अनादित्वम्। तथा च[6]—

'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्'।
(ऋ सं. ८.७.३.१; तै.सं. ४.१.८)

इति श्रुतिः[7]।

'ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव।
विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता'।
(मुं. उ. १. १)

---

१. D. and H. read -मुत्पद्यन्ते, G. -मुत्पाद्यन्ते for -मुत्पद्येरन्; B. C. and F. -मुत्पाद्येरन् for the same. After कथमुत्पद्यन्ते (the reading of H.) the same puts in a new sentence तन्न। and then proceeds with इत्यादीनि. २. D. omits अनवकाशानि. ३. A. substitutes अनन्त- for अचिन्त्य-. ४. –द्याकार- is the reading of A. instead of -द्याकृति- of all others. ५. A. and D. read -करणत्वेन. for –कारणत्वेन. ६. After तथा च A. adds श्रुतिः; and B. C. D. F. H. and I. add श्रुति-स्मृती. ७. A. omits श्रुतिः.

इति च।

'*स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।
आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्त्तत'॥
(कू. पु. १. ९. ३८; वा. पु. १. ४. ६८–६९.)

इति स्मृतिः।

एतेन विष्णु-महेश्वरदेहयो[1]रप्यादित्वं व्याख्यातम्। एकेनैव चेतनेन[2] गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात्। तथा च मैत्र[3]शाखायां श्रूयते—

'तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो[4] विष्णुरिति। अथ[5] यो ह खलु वा वाऽस्य राजसोऽंशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा। अथ[6] ह खलु वा वाऽस्य तामसोऽंशोऽसौ स योऽयं रुद्रः। अथ[7] यो ह खलु वा वाऽस्य सात्त्विकोऽंशोऽसौ स योऽयं विष्णुः। स वा एष एकस्त्रिधा भूतः[8]।' (मै. उ. ५. २)

---

* नायं श्लोकः उपलब्धस्मृतिपुस्तकेषु कुत्राप्युपलभ्यते। केषु चित् निबन्धेषु मनुनाम्ना ऽयं सङ्गृहीतः परं सम्प्रत्युपलब्धपुस्तकेषु नोपलभ्यते। अद्वैतब्रह्मसिद्धौ चतुर्थे मुद्गरप्रहारे ऽप्ययं श्लोक उदाहृतः। न तत्र मनोर्नाम। प्रथमः शरीरी निर्गुणपरमेश्वरस्य प्रथमं सगुणं रूपमित्यर्थः।

१. A. reads only विष्णु-महेश्वरयो- omitting -देहयो-; C. and F. substitute -देवयोः for -देहयोः. २. B. C. and F. read चैतन्येन for चेतनेन. ३. A. and H. in its correction on the margin read मैत्रेय- for मैत्र-. ४. In A. the words विष्णु and रुद्र interchange their places. ५. A. and I. read ह before यो and insert an additional वै after यो. ६.—७. A. and I. replace the each अथ in the beginning of both the lines by यथा. ८. Except A. D. H. and I. all others read भुवः for भूतः.

इति। तथोत्तरतापिनीये[1] मायां प्रकृत्य श्रूयते—

'सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं
गुणभिन्नांकुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता[2]।
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र'

(नृ. उ. ९)

इति। स्कन्दपुराणेऽपि—

'एक एव शिवः* साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्तसिद्धये।
ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भितः[3]'॥

इति। तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन्[4] महाकल्पावसाने क्षीयन्ते। पुनस्तत्तन्महाकल्पादावुत्पद्यन्ते[6] इति सिद्धम्।

अक्षरार्थस्तु—क्षयसहिता उत्पत्तिः[7] क्षयोत्पत्तिः तयोपलक्षिता भवन्ति—इति। एवं तत्तदवान्तरकल्पानामवसाने प्रारम्भे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते। तत्र श्रुतिनिर्णेतारः—वेदविभागकारी[8] व्यासः, तत्तद्[9]दशाखासम्प्रदायप्रवर्त्तकाः कठ[10]-कौथुमादयः, कल्पसूत्रकाराः बौधायन[11]-

* शिवः परमात्मा। 'शिवं शान्त'मिति श्रुतेः। स एक एव सन् सृष्ट्यादिसिद्धये मायागुणानाश्रित्य ब्रह्मादिरूपैः प्रकाशते।

१. B. C. D. and F. यथोत्तर- for तथोत्तर-. २. D. and G. read चैतन्यप्रदीप्ता. ३. A. reads -विजृम्भते for -विजृम्भितः. ४. A. reads स्वस्मिन् for तस्मिन्. ५. D. and I. eliminate -कल्प-. ६. For -तत्तन्महाकल्पादौ A. and I. read only -तत्कल्पादौ : and B. C. D. F. and H. read तत्र महाकल्पादौ. ७. A. omits क्षयोत्पत्तिः. ८. A. reads वेदविभागकर्ता for वेदविभागकारी. ९. A. and I. omit one तत्. १०. D. and F. read काठ- for कठ—. ११. Except D. and G. all others read बोधायना for बौधायना.

नाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसासूत्रकृतो जैमिन्यादयश्च । स्मृतिनिर्मातारो मन्वादयः प्रसिद्धाः । तत्र पैठीनसिः—

'तेषां मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमात्र्युशनो-यमाः ।
वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः ॥
विष्ण्वापस्तम्ब-हारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।
प्रचेता नारदो योगी बौधायन-पितामहौ ॥
सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्यास एव च ।
सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा ॥
जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसम्भवः ।
इति धर्मप्रणेतारः* षट्त्रिंशदृषयस्तथा' ॥

ननु—किमियं परिसंख्या ? । नैवम् । तथा सति वत्स-मरीचि-देवल-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-क्रतु-ऋष्यशृङ्ग-लिखित-छागलेया-ऽऽत्रेयादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्वमेधिके पर्वण्यपि तत्तन्मुनिप्रोक्तधर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्रकर्त्तारो ऽत्रगम्यन्ते । 'श्रुता मे मानवा धर्माः'-इत्युपक्रम्य एवं पठ्यते—

---

* 'धर्मप्रणेतारः' धर्मशास्त्रकर्त्तार इति यावत् । धर्मप्रणेतृसंख्या विभिन्नासु स्मृतिषु पुराणादिषु च विभिन्नैव दृश्यते । क्वचिदष्टादश क्वचित् विंशतिरेवं क्वचिदधिका क्वचिन्न्यूना च दृश्यते सा च पूर्वमुपोद्घाते विस्तरेण प्रदर्शितेत्यत्र संक्षेपः ।

---

१. A. B. C. F. G. and I. read बोधायन- for बौधायन. २. C. substitutes पैङ्गिनो for पैठीनो. ३. For व्यास A. and I. read व्याघ्र. ४. D. reads -कार्ष्णायनि- instead of कार्ष्णाजिनि-. ५. A. and I. have लोकाक्षि- in the place of लौगाक्षि-; the former is not heard of. ६. A. omits -क्रतु-. ७. After आश्वमेधिके पर्वण्यपि D. adds -एत. ८. A. and I. drop ऽत्र. ९. A. reads इत्यनुक्रम्य for इत्युपक्रम्य.

'औमामाहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः'।
ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुता मया ॥ (१७)
धूम्रायनकृता धर्माः काण्वा वैश्वानरा अपि ।
भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ॥(१८)
भरद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कुणेश्च कुणिबाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ॥ (१९)
सुमन्तु-जैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव च ॥ (२०)
अगस्त्यगीताः सौधन्याः शाण्डिल्याः सौलभायनाः ।
वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ॥ (२१)

१. The author quotes this from Āsvamedhika Parva, but though we searched three different editions of that Parva, we have not found it. This and the subsequent quotations which the author says to have been quoted from the said Parva belong to Vriddha Gautama Smriti. The above mentioned Smriti contains a conversation between Yudhishthira and Krishna. Therefore we call the said Smriti the text of these quotations. Before this verse the text inserts the following three lines:—

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ (१५)
गार्गेया गौतमीयाश्च तथा चौपालितस्य च ।
पराशरकृताः पूर्वमात्रेयस्य च धर्मतः ॥ (१६).

All except A. and I. substitute उमा- for औमा-. २. D. reads मम for मया. ३. B. C. E. F. and G. read धूम्रायवकृताः for धूम्रायनकृताः. ४. A. reads कण्वा, B. C. and F. काथा and E. G. काठाः while H. reads काव्या all for काण्वाः. ५. D. and G. substitute वैखानसा for वैश्वानरा. ६. The text reads माण्डव्याः कौशिकास्तथा. ७. B. C. E. F. G. and H. read कुणितालेश्च for कुणिबाहोश्च; while D. has कुणिनाहेश्च. ८. The text reads पाराशर्याः, A. reads पावनीयाः for पावकीयाः, but we do not think that it ever was the name of any ऋषि or देवता. ९. A. I. and the text substitute मौद्गल्याः for सौधन्याः. १०. B. C. and F. read शौल्यभाजनाः, D. शौल्वभाजनाः, E. reads शौलभाञ्जनाः, G. शैलभञ्जनाः and H. शौलभञ्जनाः all for सौलभायनाः. ११. The text inserts the following lines:—

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।
[illegible]स्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ॥ (२२).

वैयाघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये[1] ।
तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा[2] ।
वैशम्पायनगीताश्च ये चान्ये एवमादयः[3]।(२६)

इति । 'सदाचारः'[5] होलिकोद्वृषभयज्ञाह्निनैवुकादिः[6] ।

---

१. A. and I. read विभण्डक- for विभाण्डक-; while all others read वितण्डक- for the same. २. After this line there appears the following line in the text—

नारदीयकृता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ॥ (२३)

३. After this line the text inserts—

क्रौञ्च-मातङ्गगीताश्च वत्स-हारीतकास्तथा ॥ (२४)
पिङ्गवर्मकृताः काश्याः ये च वा वसुपालिताः ।
उद्दालककृता धर्मास्तथा औशनसाः पुनः ॥ (२५)

४. The following Ślokas we find in Vishṇu Dharmottara, Vol. I., Chap. 146, Ślokas 36–42 both inclusive. Here also we find a conversation between Yudhishṭhira and Krishṇa. The Ślokas are as follows:—

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा वा महाफलाः ।
पराशरकृताश्चैव तथाऽऽत्रेयस्य धीमतः ॥
ऋष्यशृङ्गस्य गार्ग्यस्य लिखितस्य यमस्य च ।
जाबालेश्च महाबाहो मुनेर्द्वैपायनस्य च ॥
औमामहेश्वराश्चैव जातिधर्माश्च पावनाः ।
कुणश्च कुणिबाहोश्च काश्यपेयास्तथैव च ॥
बैह्वायनकृताश्चैव शाकुनेयास्तथैव च ॥
अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याः सौरभास्तथा ॥
भृगोरङ्गिरसश्चैव कश्यपोद्दालकोरिताः ।
सौमन्ता जैमिनीयाश्च पुलस्त्यस्य महात्मनः ॥
वैशम्पायनगीताश्च पिप्पलादकृताश्च ये ।
ऐन्द्राश्च वारुणाश्चैव कौबेरा वात्स्य-शौनकाः ॥
आपस्तम्बकृता धर्मास्तथा गोपालकस्य च ।
भृग्वङ्गिरःकृताश्चैव सौरा हारीतकास्तथा ॥

५. A. reads समाचारः for सदाचारः. ६. A. reads the following :— लोके वृषभयज्ञादिनैर्ऋतादिः तस्य in the place of होलिकोद्वृषभयज्ञाह्निनैवुकादिः; while the sentence is altogether omitted by B. C. and F., but in the margin of B. सदाचारस्य precedes तस्य. At the beginning of the following sentence. E. H. and I. read होलाको- for होलिको- and G. झलाको- for the same.

तस्य निर्णेतारस्तत्तत्कुलवृद्धाः । चकारः उक्तानुक्तसमुच्चयार्थः । उक्ताः मन्वादयो ब्रह्मादयश्च स्मृतिशास्त्रकर्त्तारः । अनुक्तस्तु धर्मः । तस्यापि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ सृष्टिर्भवति । तथा च वाजसनेयि-ब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजापति-मन्वोर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदेवतानाञ्च सृष्टिमाम्नाय अत्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराम्नायते—

'स नैव व्यभवत् ।
तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ।
तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।
तस्मात् धर्मात् परं नास्ति' ।
(बृ. उ. १. ४. १४.)

इति । अस्यायमर्थः । स प्रजापति-मन्वादिरूपधारी जगत्स्रष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वा ऽपि तन्नियामकाभावात् कृतकृत्यतारूपं विभवं नैव प्राप्तवान् । ततो विचार्य नियामकत्वेन श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत् इति । अहो महदिदं धर्मस्य सामर्थ्यम् । यत् क्षत्रियादिरुग्रो मारणे समर्थो ऽपि धर्माद्भीतः करप्रदानाद्यनुपयोगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति । प्रत्युत तस्मै धनं ददाति । भटाश्वातिशूराः धनुः-खड्गादिधारिणो

---

१ D. substitutes तत्र for तत्तत्-. २. A. H. and I. read वाजसनेय- for वाजसनेयि-. ३. A. and I. read प्रजापतिर्मनुष्या-. ४. H. drops -अपि. ५. All except A. and I. read समस्तस्य for समर्थस्य. ६. A. and I. omit धर्मात्. ७. E. G. and H. omit जगत्-. ८. D. reads प्राप्नुयात् for प्राप्तवान्. ९. A. and I. read -मतियत्नेना- for -मतिशयेना-. १०. A. substitutes ताडयति for मारयति.

लक्षशः एकेन निरायुधेन उग्रेण स्वामिना अभिक्षिप्यमाणास्ताड्यमानाः सन्तोऽपि स्वामिद्रोहाद्बिभ्यति । ततो धर्मादप्युत्कृष्टं न किञ्चिन्नियामकमस्तीति । प्रलयकाले धर्मस्यापि संहारे भाविसृष्टेर्धर्मकार्याया असम्भवः—इति चेत् । न । पूर्वकल्पानुष्ठानसञ्चितस्य फलबीजस्यापूर्वस्य संहारानङ्गीकारात् । द्रव्य-गुण-क्रियारूप एव हि धर्मः संह्रियते पुनरुत्पद्यते च । 'सर्वदा' इत्यनेन सृष्टि-संहारप्रवाहस्यानादितामनन्ततां च दर्शयति ॥ २० ॥

यदर्थं सृष्टि-संहारौ संक्षिप्योक्तौ तत् प्रवाहनित्यत्वमिदानीमाह—

> न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदं स्मृत्वा चतुर्मुखः ।
> तथैव धर्मान् स्मरति मनुः कल्पान्तरेऽन्तरे ॥ २१ ॥

इति । स्मृतिनिर्णेतॄणां मन्वादीनां स्मृतिकर्तृत्वदर्शनात् तथैव श्रुतिनिर्णेतॄणामपि वेदकर्तृत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । न कश्चित् इति । न तावत् व्यासो वेदकर्त्ता । तस्य विभागमात्रकारित्वात् । नापि चतुर्मुखः । ईश्वरेण चतुर्मुखाय वेदप्रदानात् ।

---

१. A. and I. read लक्षसंख्याकाः for लक्षशः. २. All except A. read स्वकीयेन for एकेन. ३. B. C. E. and F. read रुग्णेन for उग्रेण ; while A. omits it altogether. ४. A. reads विक्षिप्यमाणा-; and D. क्षिप्यमाणा- for अभिक्षिप्यमाणा-. ५. Except D. G. and I. all others read धर्माधर्म- instead of only धर्म-. ६. A. reads पुनरुत्पाद्यते for पुनरुत्पद्यते. ७. C. reads सृष्टिसंहारस्या- omitting -प्रवाह-. ८. A. substitutes श्रुत्वा for स्मृत्वा ; while M. reads वेदकर्त्ता for वेदं स्मृत्वा. ९. M. takes धर्म for धर्मान्.

नापि[1] जगदीश्वरः। तस्य सिद्ध[2]वेदाभिव्यञ्जकत्वात्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

'अस्य वेदस्य[3] सर्वज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः।
व्यञ्जकः केवलं विप्राः नैवं कर्त्ता न संशयः॥
ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः।
दत्तवानखिलान् वेदान् विप्रा आत्मनि संस्थितान्[4]॥
ब्रह्मणा चोदितो[5] विष्णुर्व्यासरूपी द्विजोत्तमाः[6]।
हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान् करोति सः'॥

इति। इतरेषां[7] तु तत्कर्तृत्वं दूरापेतम्[8]। उपपत्तयस्तु वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे (पू. मी. १. १. २७) द्रष्टव्याः। ननु—शास्त्रयोनित्वाधिकरणे (शा. सू. १. १. ३) ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्वदार्ढ्याय वेदकर्तृत्वं व्यासेन सूत्रितम्। ननु—तेनैव देवताधिकरणे वेदनित्यत्वमपि। 'अत एव च नित्यत्वम्' (शा. सू. १. ३. २९) इति सूत्रेण प्रदर्शितम्। एवं तर्हि विरोधः परिहर्त्तव्यः। उच्यते। वर्णानां पदार्थ-तत्सम्बन्धानां वाक्यानां चा[9]नित्यत्वं वैशेषिकादयो[10] वर्णयन्ति तान् प्रति मीमांसकाः प्रथमपादे कालाकाशादीनामिव वर्णादीनां[11] नित्यत्वं वर्णयामासुः। 'व्यवहारे भट्टनयः'—इत्यभ्युपगमं[12] सूचयितुं देवता-

---

१. D. reads अनादि-for नापि. २. A. omits सिद्ध-; D. सिद्धये वेदवेदाभिव्यञ्जकत्वात्. thus prefixing an additional वेद- and makes सिद्धये independent. ३. A. substitutes धर्मस्य for वेदस्य. ४. D. has सुस्थितान् instead of संस्थितान्. ५. D. नोदितो for चोदितो. ६. D. G. and H. read द्विजोत्तमः for द्विजोत्तमाः. ७. Except A. all others substitute कर्तॄणां for इतरेषां. ८. A. and I. have दूरापास्तम् for दूरापेतम्. ९. D. substitutes वा for -च. १०. A. and I read वैशेषिक-काणादादयो instead of वैशेषिकादयो. ११. A. and I. drop आदि and read simply वर्णानां for वर्णादीनां. १२. A. reads इत्यभ्युपगतिं for इत्यभ्युपगमं.

धिकरणे तदैक व्यावहारिकं नित्यत्वं सूत्रितम् । अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव वेदेष्वर्थावबोधपूर्विकायाः पदविशेषावापोद्वापाभ्यां प्रवृत्तायाः वाक्यरचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं युक्तम् । ब्रह्मविवर्त्तत्वं वियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति—इति मत्त्वा शास्त्रयोनित्वाधिकरणे वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । अत एव भट्टपादाः सत्यपि पुरुषसम्बन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः—

'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता' ।

इति । तस्मात् 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' (पा. सू. १. ४. ५४) इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न को ऽपि वेदस्यास्ति ।

चकारः[3] तु-शब्दार्थे वर्त्तमानो वैलक्षण्यमाह । सन्ति हि बहवश्चतुर्मुख-मनुप्रभृतयः स्मृतिकर्त्तारः । वेदकर्त्ता तु[1] न को ऽपीति वैलक्षण्यम् । 'वेदं स्मृत्वा' इत्यत्र वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन[2] द्वितीयार्धगतं पदत्रयमन्वेतव्यम् । अनुषङ्गन्यायश्च द्वितीयाध्याये प्रथमपादे[4] वर्णितः[5] । तथा हि । ज्योतिष्टोमप्रक्रियायां[6] उपसद्धोमेषु[7] त्रयो मन्त्राः श्रूयन्ते । '*[8] याते ऽग्ने ऽयाशया, रजा-

* उपलभ्यते चायं मन्त्रः वाजसनेयिसंहितायाम् । तत्र तु—

'याते अग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा
उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा ।

1. All except H. omit तु. 2. B. C. and F. read वाक्यानुषङ्गन्यायेन instead of वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन. After वाक्य- A. adds -पुराणानां before अनुषङ्गन्यायेन. 3. A. omits -च. 4. For द्वितीयाध्याये प्रथमपादे A. only reads द्वितीयाध्यायप्रथमपादे. 5. A. substitutes ईरितः for वर्णितः. 6. A. drops the letter प्र- and reads -क्रियायां. 7. A. and I. read उपसदामुपहोमेषु for उपसद्धोमेषु; while D. reads simply उपहोमेषु for the same. 8. The author has quoted this mantra omitting the common words, and Sabar Swami quotes (२. १. ४८) as follows:—याते ऽग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा, याते अग्ने रजाशया, याते ऽग्ने हराशया.' Kánwás reads हरीशया. After reading the Bháshya of Mahídhara on अयाशया, रजाशया and हराशया we think these readings are incorrect.

शया, हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो, अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा' (वा. सं. ५. ८. ८)—इति । तत्र 'अयाशया, रजाशया, हराशया'—इति पदभेदान्मन्त्रभेदः । तत्र प्रथममन्त्रस्य तनूरित्यादि वाक्यशेषापेक्षा ऽस्ति । चरममन्त्रः 'याते ऽग्ने'—इत्यमुं वाक्यादिमपेक्षते । *मध्यमममन्त्रश्चाद्यन्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः—किमपेक्षितार्थपरिपूरणाय लौकिकः कियानपि पदसन्दर्भो ऽध्याहरणीयः? किं वा श्रूयमाणं पदजालमनुषञ्जनीयम्? इति । वाक्यादेः प्रथममन्त्रेणैव सम्बन्धात् वाक्यशेषस्य च चरममन्त्रेणैव सम्बन्धात् लौकिकाध्याहारः—इति पूर्वः पक्षः । वैदिकाकाङ्क्षायाः सति सम्भवे वैदिकशब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्यमन्त्रसम्बद्धानामपि पदानां बुद्धिस्थत्वेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्यासन्नत्वाच्च अनुषङ्ग* एव कर्त्तव्यो नाध्याहारः—इति सिद्धान्तः । एवं च सति प्रकृते ऽपि 'कल्पान्तेरे धर्मान् स्मरति'—इति पदत्रयं

याते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।
याते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।
(वा. सं. ५. ८. ८.)

एवं वर्तते । अत्र तु स एव संक्षेपेण गृहीतः । क्वचित् 'ऽयःशयाः० । रजःशयाः० । हरिशयाः० ।' इति पाठो ऽपि दृश्यते । स तु प्रामादिकत्वात् चिन्त्यः ।

* अयमनुषङ्गन्यायः शाबरभाष्ये अनुषङ्गाधिकरणे (पू. मी. २. १. ४८) द्रष्टव्यः ।

१. H. reads इत्यनुवाक्याद्विगतम- for इत्यमुं वाक्यादिम-; but all others except A. keep इत्यमुं and read वाक्याद्विगतम- for वाक्यादिम-. २. A. and I. drop the second -म- and read मध्यमन्त्रस्त्वा- E. also with A. and I. substitute तु for च. ३. A. H. and I. omit च. ४. D. omits एवं. ५. All but B. and I. read -सम्बन्धानां for -सम्बद्धानां. ६. A. reads बुद्धिसत्त्वेना- for बुद्धिस्थत्वेना-. ७. B. C. and F. omit च. ८. D. reads पूर्वे for प्रकृते. ९. B. C. E. and F. repeat अन्तरे.

पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम् । चतुर्मुखस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण दत्तं वेदं स्मृत्वा, तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रमादिधर्मान् सङ्कलय्य स्मृतिग्रन्थरूपेण उपनिबध्नाति । तथा च पितामहवचनानि तत्र तत्र निबन्धकारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृतिशास्त्रकर्तृत्वं मनुना ऽप्युक्तम्—

'इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन्' ॥

(म. स्मृ. १. ५८)

इति । यथा चतुर्मुखः तथैव स्वायम्भुवो मनुः तस्मिन्नवान्तरकल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रथ्नाति । मनुग्रहणेन अत्रिविष्णु-याज्ञवल्क्यादयः उपलक्ष्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्पं तेन तेन चतुर्मुखेन प्रत्यवान्तरकल्पं च तैस्तैर्मन्वादिभिः स्मृतिप्रणयनात् धर्मादेः प्रवाहनित्यत्वं सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्य आश्वमेधिके पर्वणि पठ्यते—

'युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो ऽप्यावर्त्तते पुनः ।
धर्मेष्वावर्त्तमानेषु लोको ऽप्यावर्त्तते पुनः' ॥

इति । युगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमभिप्रेत्य 'धर्मान्'—इति बहुवचननिर्देशः ॥ २१ ॥

---

१. B. C. and F. read only पूर्वानुषञ्जनीयम् for पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम्. २. All repeat तस्मिन्, but we do not see the necessity of it. ३. A. reads विप्रकीर्णे for विप्रकीर्णान्. ४. D. and G. read संकल्प्य for संकलय्य. ५. A. D. E. G. H. and I. निबन्धनकारैः instead of निबन्धकारैः. ६. B. C. E. F. and G. मानेवाश्रयमादितः for मामेव स्वयमादितः. ७. A. and I. after तथैव add च. ८. Except E. G. and H. repeat तस्मिन्. ९. A. reads मनुग्रहणेनात्र, omits अत्रि; and changes the places of -विष्णु- and -याज्ञवल्क्य-. १०. H. reads धर्मो व्यावर्तते for धर्मो ऽप्यावर्त्तते. ११. धर्मे व्यावर्तमाने तु for धर्मेष्वावर्त्तमानेषु. १२. We take our reading from D. while all others have -मभ्युपेत्य for -मभिप्रेत्य.

तदेवं वैलक्षण्यं प्रतिजानीते—

*अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अत्र अन्यशब्दो न धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे । किन्तु प्रकारान्यत्वम् । अन्यथा धर्मप्रमाणचोदनानामपि युगभेदेन भेदापत्तेः । नहि इयं चोदना कृते ऽध्येतव्या इयं तु त्रेतायाम्—इत्यादिव्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारान्यथात्वे त्वस्ति दृष्टान्तः । एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायं प्रातः कालभेदेन अनुष्ठानप्रकारभेदश्रवणात् ।

'ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि इति सायं
परिषिञ्चति । सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः' ।
(तै. ब्रा. २. ११)

* दृश्यते चायं श्लोको मनुस्मृतौ (अ. १. श्लो. ८५) महाभारते (शां. मो. २३१. २७; २६० अध्याये च ८) च । तत्र तु 'युगे' इत्यत्र 'ऽपरे' इति 'युगरूपानुसारतः' इत्यत्र 'युगह्रासानुसारतः' इति च पाठभेदो दृश्यते । अत्र मेधातिथिः । 'युक्तो ऽस्य कालभेदेन पदार्थस्वभावभेदस्योपसंहारः । धर्मशब्दो न यागादिवचन एव । किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति । यथा प्राक्दर्शितम् । यथा वसन्ते अन्यः पदार्थानां स्वभावः अन्यो ग्रीष्मे अन्य एव वर्षासु । एवं युगेष्वपि । अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तरजनकत्वमपि । अपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात् । तदाहुः । युगह्रासानुरूपतः इति । ह्रासो न्यूनता ।

१. D. reads तदेवं for तदेव. २. M. and J. read परे for युगे. ३. A. reads कलौ युगे instead of कलियुगे. ४. D. reads नोदना- for चोदना-. ५. E. in its correction has नहि इयं for नहि इयं; D. has नहि इत्थं for the same. ६. A. B. C. F. and I. read प्रकारान्यत्वे for प्रकारान्यथात्वे.

इति । नुनु—तत्रार्थवादेन मन्त्रप्रकारभेद उपपादितः—
'अग्निर्वा ऋतम् । असावादित्यः सत्यम् । अग्निमेव
तदादित्येन सायं परिषिञ्चति । अग्निनादित्यं प्रातः सं-'
(तै. ब्रा. २. ११)

इति । एवं तर्हि अत्रापि 'युगरूपानुसारतः'-इत्यनेन प्रकारभेदः उपपद्यते । युगानां स्वरूपमनुष्ठातृपुरुषशक्तितारतम्योपेतम् । तदनुसारेणानुष्ठानवैषम्यं सम्भवति । 'यथा शक्नुयात् तथा कुर्यात्'—इति नित्यकर्मसु निर्णीतत्वात् । तथाहि षष्ठाध्याये तृतीयपादादौ (पू. मी. ६. ३. १) विचारितम् । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्'—इति श्रूयते । तत्र संशयः । किं सर्वाङ्गोपसंहारेणाधिकारः? उत यदा यावन्ति शक्नोत्युपसंहर्तुं तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिक्रियेत ? इति । सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वात् अङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्वोपसंहारः—इति पूर्वः पक्षः । अत्र हि जीवनमग्निहोत्रस्यैव निमित्ततया श्रूयते । न त्वङ्गानाम् । सति च निमित्ते नैमित्तिकमवश्यम्भावि । अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात् । ततो ऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् । तावतैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिः—इति । बौधायनश्च स्मरति—

---

१. A. and I. read मन्त्रः प्रकारभेदेन उपपादितः instead of मन्त्रप्रकारभेद उपपादितः. २. A. has सह in the place of स-. ३. G. reads एवं च तर्हि instead of एवं तर्हि. ४. All except A. and D. read उपपाद्यते for उपपद्यते. ५. A. and I. read तृतीयपादे instead of तृतीयपादादौ. ६. A. D. and I. read -अधिक्रियते for -न्नधिक्रियेत. ७. B. C. D. and F. read पूर्वपक्षः for पूर्वः पक्षः. ८. A. reads -मवश्यभावि; while H. reads -मवश्यम्भाव्यम् for -मवश्यम्भावि. ९. H. reads बौधायनः omitting च with all others except A.; while D. reads for the whole बौधायनस्मृतिरपि.

'यथाकथञ्चिन्नित्यानि शक्त्यवस्थाऽनुरूपतः।
येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्'॥

इति। पुरुषशक्तितारतम्यकृतमत्रानुष्ठानवैषम्यमिति विवक्षया 'नृणाम्'-इत्युक्तम्॥ २२॥

अथ प्रतिज्ञातं वैलक्षण्यं षड्भिः श्लोकैरुपन्यस्यति। तत्र चतुर्षु युगेषु प्राधान्येनानुष्ठातुं सुशकान् परमपुरुषार्थहेतून् धर्मान् विभजते—

*तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते।
द्वापरे यज्ञमेवाहुः दानमेवं कलौ युगे॥२३॥

* अयमपि श्लोकः मनुस्मृतौ (१. ८६) महाभारते (शां. मो. २३१ २८; २६० अध्याये ९) च दृश्यते। तत्र पूर्वार्द्धे 'ज्ञानमुत्तमं' इति पाठः भारते। उत्तरार्द्धे 'दानमेकं' इति उभयोरपि पाठः। अत्र मेधातिथिः। 'अयमन्यो युगस्वभावभेदः कथ्यते। तपःप्रभृतीनां वेदे युगभेदेन विधानाभावात् सर्वदा सर्वाण्यनुष्ठेयानि। अयं त्वनुवादो यथाकथञ्चित् व्याख्येयः। इतिहासेषु हि एवं वर्ण्यते। तपः प्रधानम्। तच्च महाफलं दीर्घायुषो रोगवर्जितास्तपसि समर्था भवन्ति अनेनाभिप्रायेणोच्यते। ज्ञानं अध्यात्मविषयम्। शरीरक्लेशादन्तर्नियमो नातिदुष्करः। यागे तु न महान् क्लेश इति द्वापरे यज्ञः प्रधानम्। दाने तु न शरीरक्लेशो नान्तःसंयमो न चातीव वित्तोपयुज्यत इति सुसम्पादना। मीलकण्ठस्तु—'तपः परं परविद्या। ज्ञानं अपरविद्या। ते च 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते।

१. Except A. and I. all others read शक्त्यवस्त्वनुरूपतः for शक्त्यवस्थानुरूपतः. २. D. substitutes तेनापि for नित्यानि. ३. A. and I. omit अत्र. ४. D. and G. विषयाय for विवक्षया; E. reads विषयात् for the same. ५. H. has चतुर्युगेषु instead of चतुर्षु युगेषु. ६. A. and I. read सुकरान्; D. सुसक्यान् for सुशकान्. ७. B. C. D. and F. read -हेतुधर्मान् for -हेतून् धर्मान्; while E. reads -हेतूंश्च धर्मान् for the same. ८. M. reads यज्ञमेवोचुः for यज्ञमेवाहुः. ९. M. reads दानमेकं for दानमेव.

इति । तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिरूपेण आहारवर्जनम् ।

'तपो नानशनात् परम्' (म. ना. उ. २१. २)

—इति श्रुतेः । यद्यपि दानस्यापि तपस्त्वं श्रूयते । 'एतत् खलु वाव तप इत्याहुः यस्स्वं ददाति' (तै. सं. ६. १. ६. ३) इति । तथापि नात्र तद्विवक्षितम् । दानस्य पृथगुक्तत्वात् । ननु—व्यासेन तपो ऽन्यथा स्मर्यते—

'तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्गनिबर्हणम्' ।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रादेरपि स्वधर्मविशेषत्वात् । 'तप् सन्तापे' इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नस्य तपःशब्दस्य देह-शोषणे वृत्तिर्मुख्या । अत एव स्कान्दे ऽभिहितम्—

'वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्र-चान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं यत्तत् तप इत्युच्यते बुधैः' ॥

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

'को ऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।
इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः' ॥

इति । सो ऽन्य एव तपःशब्दः । 'तप् आलोचने'—इत्य-स्माद्धातोस्तदुत्पत्तेः । तत् तपो ऽत्र ज्ञानशब्देन सङ्गृहीतम् ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं (मुं उ. १. १. ५–६)–इत्यादिना 'तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः' (मुं. उ. १. १. ५)—इत्यादिना चाथर्वणे प्रसिद्धे' इति व्याचख्यौ ।

---

१. A. and I. read अशन- for आहार-. २. A. B. C. E. F. H. and I. read यः स्वं ददाति ; D. यस्स्वयं ददाति for यस्स्वं ददाति. ३. A. D. and I. read शौचं सङ्करवर्जनम् for शौचं सङ्गनिबर्हणम्. ४. We take our reading from A. and I. ; though all others read तथा for कृच्छ्र-; D. omits it altogether. ५. A. and I. read कोऽसौ for कोऽहं. ६. E. G. and H. substitute तेन for केन. ७. A. has तत्र instead of तत्.

'पर' शब्दः प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि—त्रेतादिषु तपो नाद्रियेत । कृते च ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्रियेरन्—इति चेत् । न । इतरव्यावृत्तिरूपायाः परिसंख्यायाः अत्र अविवक्षितत्वात् । न खलु इदानीं कश्चिदनुष्ठानविधिः वक्तुमुपक्रान्तः येन विधिविशेषैः परिसंख्या शङ्क्येत* । भविष्यति तु 'षट्कर्माभिरत' (प. स्मृ. १. ३८) इत्यादिना तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं केवलमत्र निरूप्यते । यथा वसन्ते पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्तापबाहुल्यं इत्यादि ऋतुसामर्थ्यं तथा कृतादिसामर्थ्येन तपआदिप्राचुर्यं विवक्षितम् । अत एव 'युगे युगे तु सामर्थ्यम्' (प. स्मृ. १. ६४) इति वक्ष्यति । सामर्थ्यज्ञानप्रयोजनं चाभिधास्यते—

'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः' ॥
(प. स्मृ. १. ३३)

इति । एतत्सामर्थ्यं बृहस्पतिरपि दर्शयति—

'तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितम् ।
द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः' ॥

इति ॥ २३ ॥

* यत्र विधित्वस्यैवाभावः तत्र तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः शङ्कैव नास्तीति भावः । अज्ञातज्ञापकं प्रवृत्त्यङ्गप्रमितिजनकं अभिधानामकपदार्थान्तरबाधकपदघटितं वा वाक्यं विधिः । त्रिविधोऽपि सोऽत्र न सम्भवतीति तात्पर्यम् ।

---

१. Except A. D. and I. all others omit च. २. G. reads -मुपाक्रान्तः for -मुपक्रान्तः. ३. D. and I. read विधिविशेष. शङ्क्येत for विधिविशेषः परिसंख्या शङ्क्येत. ४. A. omits तु. ५. H. reads तदुपक्रमे, युगसामर्थ्यं instead of तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं. ६. E. omits विवक्षितम्. ७. From विवक्षितम् up to एतत्सामर्थ्यं the whole passage has been omitted by E. ८. A. reads स्थितम् for स्मृतम्. ९. G. substitutes वा for च.

धर्मान् विभज्य तत्प्रमाणानि विभजते—

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शाङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः॥२४॥

इति । मानवादिग्रन्थोक्तधर्माणां प्रचुरप्रवृत्त्या ग्रन्थ-प्रामाण्यप्राचुर्यमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्* अधर्मप्रापकं स्थानविशेषं हेयतया विभजते—

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥ २५ ॥

इति । पतितः पुमान् प्राधान्येन यस्मिन् एकेन राज्ञा परिपालिते ग्रामसमूहात्मनि देशे निवसेत् स देशः सर्वो ऽपि कृते सामर्थ्यात् अधर्मापादकः । एवं ग्रामे ऽपि योज्यम् । कुलत्यागो नाम पतितस्य कुले विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तिः कर्तृत्यागः सम्भाषणादिवर्जनम् ॥ २५ ॥

---

* केचन अधर्मो न वक्तव्य इत्याचक्षते । तेषां मते धर्मस्वरूपे उक्ते तदतिरिक्तोऽधर्म इति पारिशेष्येणैव तदभिधानं भवतीति ।

१. Our reading coincides with A. and I., while B. C. E. F. G. read विवक्ष्य, D. विवक्षन् ; and H. विविच्य for विभज्य. २ Here we take our reading from D., but A. and I. read तद्वत् प्रमाणानि; and all others तद्वत्तत्प्रमाणानि for the simple तत्प्रमाणानि. ३. B. reads विवक्ष्यन्ते, C and F. विवक्ष्यते, E. and G. विवक्ष्यति, A. and I. विभज्यन्ते ; all for विभजते. ४. A. D. I. J. K. and L. read शङ्ख-for शाङ्ख-; M. takes singulars of the plurals. ५. A. and I. read विभज्यते for विभजते. ६. Except A. D. and I. all others omit पुमान्. ७. A. and D. omit प्राधान्येन. ८. A. substitutes येन केन for एकेन. ९. E. H. and I. read परिपाल्यमाने instead of परिपालिते ; D. परिपालितग्राम-. १०. D. reads -समाहारात्मनि instead of -समूहात्मनि.

त्याज्यदेशवत् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते[1]

कृते सम्भाषणादेव[2] त्रेतायां स्पर्शनेन च।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा[3] ॥ २६ ॥

इति। कृतादिष्विव कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति। किन्तु वधादिना कर्मणा पतितो भवति ॥ २६ ॥

महापुरुषतिरस्कारादौ तदीयशापपरिपाकहेतुं कालं[4] विभजते—

कृते तात्कालिकः[5] शापः त्रेतायां दशभिर्दिनैः।
द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु[6] ॥ २७ ॥

इति ॥ २७ ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते—

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते।
द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति। यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरुमिव तमभिगम्य कृते दानं करोति। त्रेतायां तु प्रतिग्रहीतारमाहूय तस्मै दीयते। त्रेतासु इति बहुवचनं कृत-द्वापरा-

---

१. B. C. and F. read विभजयन्ते for विभजते. २. M. reads the verse as follows:—कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायां चैव दर्शनात्। द्वापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा॥. But it seems that none of the three commentators regard the reading. ३. C. D. and F. read पतितकर्मणा instead of पतति कर्मणा. ४. All except A. read -परिपाकहेतुकालं for -परिपाकहेतुं कालं. ५. We prefer this reading because it is reading of many, and secondly it seems though there is no commentation on the verse still नन्दपण्डित seems to prefer this reading. A. I. J. K. and L. read तत्क्षणिकः for it, this also is the reading of धरणीधर; and D. reads तत्कालतः for the same; while M. has तु तत्क्षणात् for तात्कालिकः. ६. A. and I. omit तु.

दिषु जातावेकवचनमिति प्रदर्शनार्थम् । द्वापरे स्वयमागत्य याचमानाय प्रतिग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याच्ञामात्रेण दीयते । किन्तु सेवया । बृहस्पतिरपि अमुं विभागमाह–

'कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतास्वानीयते गृहे ।
द्वापरे च प्रार्थयतः कलावनुगमान्विते' ॥

इति ॥ २८ ॥

निमित्तकृतं तारतम्यं दर्शयति–

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव[1] तु मध्यमम्[2] ।
अधमं याचमानाय[3] सेवादानं तु[4] निष्फलम् ॥ २९ ॥

इति । उत्तमत्वाद्यवान्तरविशेषः पुराणसारे फलद्वारेणोपपादितः ।

'गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचितं तु तदर्द्धकम् ॥
अभिगम्य तु यद्दानं यद्वा दानमयाचितम् ।
विद्यते सागरस्यान्तः तस्यान्तो नैव विद्यते' ॥

इति ॥ २९ ॥

कलिधर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात् कलिसामर्थ्यं विशेषतः प्रपञ्चयति–

जितो धर्मो ह्यधर्मेण[5] सत्यं चैवानृतेन[6] च ।
जिताश्चोरैश्च[7] राजानः स्त्रीभिश्च[8] पुरुषाः कलौ[9] ॥ ३० ॥

---

१. A. and I. omit दीयते. २. M. reads आहूतश्चैव मध्यमम् for आहूयैव तु मध्यमम्. ३. G. याच्यमानं स्यात् instead of याचमानाय. ४. H. च for तु. ५. M. reads धर्मो जितो ह्यधर्मेण instead of जितो धर्मो ह्यधर्मेण, C. and F. जिता धर्मस्त्वधर्मेण for the same. ६. D. जितः सत्यो ऽनृतेन च for सत्यञ्चैवा ऽनृतेन च. ७. M. substitutes भृत्यैः for चोरैः. ८. A. substitutes तु for च. ९. M. replaces कलौ by जिताः.

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।
कुमार्यश्च प्रसूयन्ते अस्मिन्[१] कलियुगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयो नाम पादत्रयोपेतत्वम् । एकेन पादेन वर्त्तमानत्वं धर्मस्य पराजयः । तदाह बृहस्पतिः–

'तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः' ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्मरूपत्वे ऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्मावुदाहृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत्[२] कलिर्विवर्द्धते तावत्तावदधर्मो विवर्धत इति विवक्षया चौर्याद्युदाहरणबाहुल्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे–

'यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः[३] ॥
न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषण्डेषु दयारसः[४] ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः[५]' ॥

(वि. पु. ६. १. ४८–४६)

इति ॥ ३०–३१ ॥

यदुक्तं 'तपः परं कृतयुगे' इत्यादि तत्र हेतुमाह–

---

१. A. B. C. E. F. G. H. I. and M. read तस्मिन् for अस्मिन् ; while D. reads कस्मिन्. २. C. D. F. and G. have only one यावत् followed by only one तावत् ; B. repeats यावत् but not तावत्. ३. C. and G. read द्विजोत्तमैः for विचक्षणैः, this appears to be a mistake of the writer who has mistaken अनुमेया in the second verse for that of the first verse, and consequently has passed over the second verse altogether. ४. D. reads सदा रतिः for दयारसः. ५. For द्विजोत्तमैः D. reads विचक्षणैः.

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ।
द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । प्राणशब्दो वायुविशेषं वृत्तिपञ्चकोपेतं हृदयादिस्थाननिवासिनमाचष्टे । प्राणस्वरूपं च मैत्रेयशाखायां विस्पष्टं श्रूयते—

'प्रजापतिर्वा एको ऽग्रे ऽतिष्ठत् स नारमतैकः स आत्मानमभिध्यायन् बह्वीः प्रजा असृजत । ता अश्मेवाऽप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव सन्तिष्ठमानाः सो ऽपश्यत् । स नारमत सो ऽमन्यत एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानि इति । स वायुमिवात्मानं कृत्वा ऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नादात्मकं पञ्चधा ऽऽत्मानं प्रविभज्योच्यते । यः प्राणो ऽपानः समान उदानो व्यान इति । अथ योयमतिर्यगूर्ध्वमुत्क्रामयति एष वाव स प्राणः । अथ यो ऽयमवाञ्चं संक्रामति एष वाव सो ऽपानो ऽथ यो ऽयं स्थविष्ठमन्नधातुमपाने स्थापयति अणिष्ठे चाङ्गे समं नयति एष वाव समानो ऽथ यो ऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरति एष वाव स उदानो ऽथ येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः' ।

(मै. उ. २. ६)

इति । अश्मेव पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रिया-

१. M. places this verse before the two previous verses ३० and ३१ of the original that is before जितोऽधर्मो, &c, reading-कृते चास्थिगताः, मांससंस्थिताः, रुधिरं यावत् and कलावन्नादिषु. २. H. reads -निवासं for -निवासिनं. ३. All except A. and D. read मैत्र- for मैत्रेय - ४. B. C. E. and F. ऽग्रे ऽतिसत्, G. ऽग्रेऽतिसन्, H. ऽग्रे निवसत् and D. ऽग्रे ऽतिष्ठन्; all for ऽग्रे ऽतिष्ठत्.

ण्यपि प्राणाधीनव्यापारत्वात् प्राणशब्देन व्यवह्रियन्ते। अत एव छन्दोगा आमनन्ति—

'न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते'।

(छां. उ. ५. १. १५)

इति।

तस्मात् इन्द्रिय-वायुसमुदायरूपं लिङ्गशरीरं लोकान्तरगमनागमनक्षमं प्राणशब्देन विवक्षितम्। तच्च अस्थि-मांसादिमये स्थूलशरीरे कर्मरज्जुभिर्निबध्यते। तच्च बन्धनं तत्तद्युगसामर्थ्यादस्थ्यादिषु व्यवतिष्ठते। तथा च कृच्छ्र-चान्द्रायणाद्यर्थं आहारपरित्यागात् मांसाद्यपक्षये ऽप्यस्थ्नां सहसाऽनुपक्षयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृतयुगे तपः सुकरम्। त्रेतादिषु मांसाद्यपक्षयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपो दुष्करम्। यद्यपि प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपयोगविशेषो दुर्भणः। तथापि तपसो ऽसम्भवं वक्तुं तद्वर्णनम्। अत एव कूर्मपुराणे युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्—

---

१. D. reads प्राधान्य- for प्राणाधीन-. २. H. reads व्यापारवत्वात् instead of व्यापारत्वात्. ३. A. and I. read -गमनक्षमं instead of -गमनागमनक्षमं. ४. B. C. F. and I. -विबध्यते, and E. G. H. simply -बध्यते for -निबध्यते. ५. G. and H. read तत्र for तच्च, as also B. C. and F. ६. B C. and F. read merely -युगसामर्थ्यादिषु instead of -युगसामर्थ्यादस्थ्यादिषु. ७. A. and I. read -चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार- for -चान्द्रायणाद्यर्थं आहार-. ८. A. and I. read मांसाद्युपक्षये for मांसाद्यपक्षये; D. reads for the same मांसाद्यपेक्षया. ९. A. and H. read -द्युपक्षयेण instead of -द्यपक्षयेण. १०. B. C. and F. read ज्ञानादिरूपयोगाविशेषो; and E. G. H. ज्ञानाद्युपयोगाविशेषो for ज्ञानादिषूपयोगविशेषो. ११. I. reads दुर्लभः for दुर्भणः.

'अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम्' ॥
(म. भा. शां. रा. ७९. १८)

इति ॥ ३१ ॥

इदानीं युगसामर्थ्यवर्णनस्य प्रयोजनमाह—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥३२॥

इति । युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्रा इति यावत् । तदुक्तमारण्यपर्वणि—

'भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
कालं तमनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥
कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।
बल-वर्ष्म-प्रभावादि प्रभवन्त्युद्भवन्ति च' ॥

इति ॥ ३२ ॥

ननु—एवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नधर्माधर्म-व्यवस्थापकं शास्त्रं विप्लवेत । तथा हि[12]—

'जितो धर्मो ह्यधर्मेण' (पः स्मृ. १. ३०)

---

१. A. reads तपो घृणा instead of दमो घृणा. २. B. C. and F. read तत्र हि ते, and E. G. H. तत्र हि ये; both for तत्र च ये. ३. A. reads यदुक्तं for तदुक्तं. ४. A. and I. read -गाश्चैते instead of -गाः शैलाः, and कालं समनुवर्त्तन्ते for कालं तमनुवर्तन्ते; H. for the same कालान्समनुवर्तन्ते. ५. A. and I. read तथा for यथा. ६. For the first कालं D. reads काले. ७. A. and I. read नरपुङ्गवाः instead of नरपुङ्गव. ८. A. and I. read बल-वर्ण- for बल-वर्ष्म-. ९. A. D. and I. read -प्रभावा हि instead of -प्रभावादि. १०. Except B. all others read कृत्स्नं धर्माधर्म- for कृत्स्नधर्माधर्म-. ११. All except H. read -व्यवस्थापकशास्त्रं for -व्यवस्थापकं शास्त्रं. १२. B. C. and F. omit हि.

इति यदुक्तं तत्र 'धर्मं चर' (तै. उ. ११.,१.) इति श्रूयमाणो विधिः पीड्येत।

'नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम्।
स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत्' ॥

इति राजधर्मेषूक्तम्। तच्च अनृतस्यानिन्द्यत्वे बाध्येत।

'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति'॥

(म. स्मृ. ८. १२८)

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यत्वे बाध्येत।

'स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः'।

(या. स्मृ. १. ७७.)

इति याज्ञवल्क्योक्तिः—

'भर्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते'॥

(म. स्मृ. ८. ३७१.)

इति मनूक्तिः—

'परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचनलङ्घिनी।
तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थ यथातथम्॥

---

१. All except A. and I. read चरेत् for चर. २. D. reads simply इति यत् omitting the following:—राजधर्मेषूक्तम्. ३. D. बाध्यते for बाध्येत. ४. D. reads प्राह in the place of चैव. ५. D. adds राजधर्मेषूक्तं after इति and before वचनं, and again बाध्यते for बाध्येत. ६. D. याज्ञवल्क्योक्तेः for याज्ञवल्क्योक्तिः. ७. B. C. and F. add अपि after मनूक्तिः; D. reads मनूक्तेः. ८. B. reads तु या; D. च या for त्वया. ९. Except A. D. and I. all others read वेत्सि for वेत्थ.

सर्वलक्षणयुक्तापि या तु भर्त्तुर्व्यतिक्रमम् ।
करोति सा परित्याज्येत्येष धर्मः सनातनः' ॥

इति ब्रह्मपुराणे महर्षीणामुक्तिः । तदिदमुक्तित्रयं स्त्रीजितस्य अनिन्दायां बाधितं स्यात् । अच्छिद्रकाण्डे अग्निहोत्रप्रायश्चित्तं बहुधा श्रुतम् । आश्वमेधिके पर्वणि चैवमुक्तम् ।

'होतव्यं विधिवद्राजन् ऊर्ध्वामिच्छति यो गतिम् ।
आजन्मसत्रमेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर ॥ (८८)
न त्याज्यं क्षणमप्येतद् गृहीतव्यं द्विजातिभिः ।(८९)
यच्चैतन्न्यं पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ॥
तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयम्भुवा ॥ (९६)
नावबुध्यन्ति ये चैवं नरास्तु तमसाऽऽवृताः ।
ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम्' ॥ (७९)
(वृ. गौ. स्मृ. १६)

इति । तदेतत् श्रुति-स्मृतिद्वयमग्निहोत्रावसादस्यानिन्दायां बाध्येत ।

'गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।
गुरोश्च सत्वाऽऽहरणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥

---

१. D. reads परित्याज्या ह्येष for परित्याज्येत्येष. २ D. reads only तदिदमुक्तं omitting त्रय ३. We read with H.; all others read स्त्रीविजयस्य for स्त्रीजितस्य. ४. A. B. and E. read आश्वमेधिकपर्वणि instead of आश्वमेधिके पर्वणि. ५. A. and I. read -मिच्छन्ति ये for -मिच्छति यो. ६. Except A. and D. all read आत्मकं सत्रमेतत् for आजन्मसत्रमेतत्; D. आत्मजं सत्र-. ७. For यच्चैतन्न्यं B. G. and F. यज्ञोतव्यं, E. यज्ञोतव्यं, and G. H. यच्चेतव्यं. ८. B. C. and F. चैनं for चैवं; A. D. G. I. चैतत् for the same; and E. चैतं. ९. A. omits तदेतत्. १०. H. and I. read simply स्मृतिद्वय-.

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्बाधस्य* च दर्शनम् ।
विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम्' ॥

इति स्कन्दपुराणवचनम् । एतच्च गुरुपूजाप्रणाशस्य अनिन्दायां बाध्येत ।

'प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम्' ॥

(य. स्मृ. २२)

इति यमवचनम् ।

'पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता' ॥

(वि. स्मृ. २४. ४१.)

इति वचनम् । एतदुभयं कुमारीप्रसवस्यानिन्दायां बाध्येत । ततः कथमनिन्दा? इत्यत आह—

युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभावितम् ।
पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । शेषं अवशिष्टं तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विशेषेण भावितम् । तथा चारण्यपर्वणि पठ्यते—

'कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे' ॥ (११)

---

*बाधः परिभवः । क्वचित् 'तद्वधस्य' इत्यपि पाठः ।

१. A. and I. स्कान्दपुराण- for स्कन्दपुराण-. २. A. and D. substitute -शुश्रूषा- for -पूजा-. ३. All except A. and I. read प्राप्ते द्वादशमे instead of प्राप्ते तु द्वादशे. ४. A. D. and H. read तस्य for तस्याः. ५. All except D. read तदुभयं; while B. तदीय. ६. D. reads धर्माः सनातनाः instead of धर्मः सनातनः.

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ (१२)
कृते युगे चतुष्पादः श्वेतवर्णः स चाच्युतः ।
एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ (२२)
पादेन ह्रसते ऽधर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ (२३)
सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ।
ततो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः ॥ (२४)
स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगे ऽभवन् । (२६)
विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्द्धा वेद एव च । (२७)
सत्यस्य इह विभ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवो ऽभवन् ॥(३०)
कामाश्चोपद्रवाश्चैव तथा दैवतकारिताः । (३१)
कामकामा ह्यर्थकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ।
एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ॥ (३२)
पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः । (३३)
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्म-यज्ञक्रियास्तथा ।
ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ॥(३४)
(म. भा. व. १४९. ११–३४)

---

१. A. and I. substitute जीर्यन्ते for क्षीयन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read चातुर्वर्ण्यश्च शाश्वतः; whose correct form appears to be चातुर्वर्ण्यं च शाश्वतम्, to be found in A. I. When we read in the next but one line, we think we are justified in adopting the reading in the text. ३. A. omits the whole line. ४. A. reads सत्ये नाऽस्त्येव विभ्रंशो, and E. G. H. सत्यस्य ह्निह विभ्रंशो; for सत्यस्य इह विभ्रंशः. ५. B. and H. read कामश्चोपद्रवाश्चैव instead of कामाश्चोपद्रवाश्चैव. ६. B. C. E. F. G. and H. धर्मो यज्ञ- for धर्म-यज्ञ-. ७. A. reads आधयो for ईतयो.

इति। तत्रैव—

'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ॥ (१७)
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः। (१८)
स्वभावात् क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः[1] ॥ (६६)
भवितारो नराः सर्वे सम्प्राप्ते युगसङ्क्षये'। (६७)
(म. भा. व. १९०. १७-६७)

इत्यादि। ब्रह्मपुराणेऽपि—

'दीर्घकालं[2] ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः* ।
गोत्रान्मातुः सपिण्डात्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं[3] द्विजातिभिः'।

इति। क्रतुरपि—

'देवराच्च† सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते।
न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च[4] कमण्डलुः' ॥

* एतद्वचनमारभ्य 'निवर्तितानि कर्माणि' (पृ. १३७ पं. १०) इत्यन्तानि वाक्यानि बहुभिर्निबन्धकारैः कलिवर्ज्यप्रकरणत्वेन तत्र तत्र सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते। कुत्रचित् पञ्चैव कर्माणि वर्ज्यान्युक्तानि कुत्रापि बहूनीति भेदः। तानि च सुखावबोधार्थं सङ्क्षेपेण व्याख्यास्यामः। कमण्डलोर्धारणमुक्तं व्यासेन स्नातकव्रतेषु—

'यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्'।

इति। एतादृशः मृण्मयो वा कमण्डलुः।

† देवरात् सुतोत्पत्तिस्तु—

---

१. -मविशङ्किताः is that of H. for -मभिशङ्किनः; these three lines beginning with ब्राह्मणा- are omitted by A. २. A. and G. read दीर्घकालब्रह्मचर्यं for दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं. ३. Except E. and H. all others read वर्ज्या for वर्ज्यं. ४. B. C. E. F. and H. reverse the order of न and च.

इति । वायुपुराणे ऽपि—

'ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्' ॥

इति । तथा अन्ये ऽपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति । यथा—

'विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।
†बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनम् ॥

'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्' ॥

इत्यादिवचनैरुक्ता व्यासादिभिराचरिता चेति ज्ञेयम् ।

ऊढाया अपि कन्यायाः पत्यौ मृते सति पुनरुद्वाह उक्तः । यथा—

'पुरा पुरुषसंयोगात् मृते दीयेत केचन' ।

इति ।'

† हेमाद्रौ 'बालायाः क्षतयोन्यास्तु' इति पठ्यते । अयमेव पाठो युक्त इति प्रतीमः । 'बालिका-ऽक्षतयोन्योः' इति द्विवचनान्तत्वात् द्वन्द्वे कृते, बालिकाशब्दस्य नको ऽप्यर्थविशेषः सम्पद्यते । अनेन क्षतयोन्या अपि पूर्वस्मिन् युगे विवाहो विहित आसीदिति गम्यते । अन्यथा निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् ।

---

१. Except D. all others merely पुराणेऽपि for वायुपुराणेऽपि. २. B. reads ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा and H. ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा. ३. D. कमण्डलुः for कमण्डलुम्. ४. G. reads धर्मज्ञे instead of धर्मज्ञ-. ५. A. and I. omit यथा. ६. All except A. substitute सङ्गतिः for संस्कृतिः.

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः[1] शोधितस्यापि* सङ्ग्रहः।
सत्रदीक्षा[2] च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम्॥
महाप्रस्थानगमनं† गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे।
सौत्रामण्यामपि‡ सुराग्रहणस्य च[3] संग्रहः॥
अग्निहोत्रहवण्याश्च[4]§ लेहो लीढापरिग्रहः[5]।
वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः॥
वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा¶।
प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम्॥
संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः।
वरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया[6]॥

* शोधितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य।

† एतच्च मनुनोक्तम्। यथा—
'अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः। आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः'॥

‡ अत्र सुराग्रहस्यैव निषेधात् 'पयोग्रहा वा स्युः' इत्यापस्तम्बोक्तेः सुराग्रहस्य वैकल्पिकत्वात् पयोग्रहैः सौत्रामण्यनुष्ठाने न दोष इति सुधीभिरूह्यम्।

§ अग्निहोत्रहवनी यज्ञपात्रविशेषः। तत्र स्थितस्य हविषो लेह उक्तः।

¶ वृत्तं यायावर-गृहस्थाद्याचारः। स्वाध्यायो वेदः, तदध्ययनं वा। अघं आशौचम्।

---

1. A. D. E. G. H. and I. read निर्याणं and B. C. F. निर्यातुः both for नौयातुः. 2. D. substitutes त्रयी- for सत्र. 3. D. E. and G. substitute न for च. 4. G. and I. -हवन्याः for -हवण्याः. 5. B. C. D. E. and F. read लीढ-परिग्रहः for लीढापरिग्रहः; A. reads लीढो-लेह्यापरिग्रहः for लेहो लीढा परिग्रहः. 6. B. C. and F. read पशूपाकरणी क्रिया for पशूपाकरणक्रिया.

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
सवर्णान्याङ्गनादुष्टो[1] संसर्गः शोधितैरपि ॥
अयोनौ[2] सङ्ग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः ।
*अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
शामित्रं† चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
षड्भक्ता[3]नशनेनान्नहरणं[4] हीनकर्मणः‡ ॥
शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्द्धसीरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ॥
शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता ।
आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा ॥
प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजाऽरणिपरिग्रहः ।
ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ॥

---

* अत्रेदमधिकं हेमाद्रौ—

'मरोद्देशाप्यसन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः' ॥ इति ।

† शमिता यज्ञीयपशुहिंसकः तस्य कर्म शामित्रम् ।

‡ षड्दिनपर्यंतमलब्धाहारेण सप्तमे दिने हीनकर्मणोऽपि ग्राह्यम् । यथा—

'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः' । इति ।

---

१. A. B. C. D. E. and F. read सवर्णानां तथा दुष्टैः for सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ. २. B. C. D. and F. read सयोनौ for अयोनौ. ३. Except E. G. H. and I. all others read षड्भुक्ता for षड्भक्ता. ४. D. reads ग्रहणम् for हरणम्.

बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्ग्रहो विधिचोदितः ।
यतेस्तु[1] सर्ववर्णेषु[2] भिक्षाचर्या विधानतः ॥
नवोदके दशाहं* च दक्षिणा गुरुचोदिता ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ॥
भृग्वग्निपतनैश्चैव[3] वृद्धादिमरणं तथा ।
गोतृप्तिमात्रे[4] पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
पिता-पुत्रविरोधेषु† साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
यत्र सायंगृहत्वं[5] च सूरिभिस्तत्त्वतत्परैः[6] ॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि‡ कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत्’§ ।

* ‘दशाहेनैव शुद्ध्येत भूमिष्ठं च नवोदकम्’ इत्युक्तो दशाहोऽत्रानुसन्धेयः ।

† ‘पिता-पुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः’ इत्यादिनोक्तः ।

‡ एतानि कर्माणि निवर्तितानि । तथापि देवलेन ‘यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे’ ॥ इत्यादिना व्यवस्थोक्ता ।

§ इमान्युपरितनानि वचनानि कुत्रत्यानीति सम्यङ् न ज्ञायते । हेमाद्रौ आदित्यपुराणान्तर्गतानीति मदनपारिजाते सारसङ्ग्रहस्थानीति क्वचित् देवलवचनानीति चोक्तम् । मूलं तु न कुत्रापि दृश्यते ।

१. D. substitutes एतेषु for यतेस्तु. २. A. and I. reads -वर्णेभ्यः for -वर्णेषु. ३. A. and I. read -पतनाद्यैश्च, G. -तपनैश्चैव for -पतनैश्चैव. ४. All except D. read गोतृप्तिशिष्टे, and D. गोतृप्तिसृष्टे; for गोतृप्तिमात्रे. ५. A. reads यतेः सायंगृहस्थत्वं, and all others except H. and G. यत्र सायंगृहस्थत्वं for यत्र सायंगृहत्वं च. We read with H. and G. ६. D. substitutes तत्त्वदर्शिनः- for तत्त्वतत्परैः.

इति । तदुक्तमापस्तम्बेनापि— 'धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च' (आ. ध. सू. १.२) इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा मुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यं विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भाषितम् । तथा विहितातिक्रम-निषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन[१] पराशरेणोक्तम् । पठ्यन्ते हि वृद्धपराशरस्य वचनानि—

'जरायुजाऽण्डजाश्चैव[२] जीवाः संस्वेदजाश्च ये[३] ।
अवध्याः सर्व एवैते[४] बुधैः समनुवर्णितम् ॥
निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनस्थिशतमेकं तु[५] यदि प्राणैर्वियोजयेत् ॥
उपोष्यैकाहमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडश[६] ।
त्रिःस्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
अस्थिमद्वधे तु[७] द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनेन विधिना वाऽपि स्थावरेषु न संशयः ॥
कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधाद्विमुच्यते[८] ।
चतुर्गुणं कर्मकृते द्विगुणं वाक्यदूषिते[९] ॥
कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम्' ।

इति । चकारो याज्ञवल्क्य-मन्वादिसमुच्चयार्थः । प्रसिद्धा हि तदीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशरग्रहणं तु

---

१. D. reads चिरन्तरेण for चिरन्तनेन. २. B. C. D. and F. read जरायुजोऽण्डजश्चैव, and G. जरायुजोऽण्डजाश्चैव for जरायुजाऽण्डजाश्चैव. ३. D. continues जीवो यः स्वेदजश्च यः instead of जीवाः संस्वेदजाश्च ये. ४. B. C. E. F. and G. read सर्वथैवैते for सर्व एवैते. ५. A. reads अनस्थिमल्पमेकं तु for अनस्थिशतमेकं तु. ६. Except A. and I. all others read द्वादश instead of षोडश ७. E. reads अस्थिमद्वधेषु, and H. अस्थिवद्वधेषु; for अस्थिमद्वधे तु. ८. All except A. and E. read न मुच्यते, E. तमुच्यते; for विमुच्यते. ९. A. D. H. and I. read वाक्यदूषिते for वाक्यदूषिते.

कलियुगाभिप्रायम् । सर्वेष्वपि कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलि-युगधर्मपक्षपातित्वात् । प्रायश्चित्तेष्वपि कलिविषयेषु[1] पराशरः प्राधान्येनादरणीयः[2] । अतः पराशर-मन्त्रादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्पापपरिहाराय विद्वत्परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति । नानामुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च[3] प्रपञ्चितत्वात् तदुभयं पर्यालोच्य निन्दाऽनिन्दयोः[4] व्यवस्था कल्पनीया[5] । यः पुरुषो युगसामर्थ्यमनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनं प्रमादकृतपापस्य[6] प्रायश्चित्तं च कर्तुं शक्तो ऽपि न कुर्यात् तद्विषयाणि—

'भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता' ।
(वि. स्मृ २४: ४१)

इत्यादि निन्दावचनानि । अशक्तविषयं 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या' इत्यादि वचनम् । अत एव शैवागमे पठ्यते—

'अत्यन्तरोगयुक्ताऽङ्ग[7]-राज-चोरभयादिषु ।
गुर्वग्नि-देवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक्' ॥

इति । तस्मात् न कोऽपि धर्मशास्त्रस्य[8] विप्लवः इति ॥२४॥

ननु—उक्तप्रकारेण युगसामर्थ्यस्याशेषस्यानेकग्रन्थपरि-चयमन्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्दप्रज्ञानामल्पायुषां युगसाम-र्थ्यानुसारिणश्चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णयः ? इत्यत आह—

---

१. Between कलि- and विषयेषु, A. and I. insert -युग-. २. D. substitutes -नानुसरणीयः for -नादरणीयः. ३. Except B. C. and F. all others omit च. ४. G. E. and H. read निन्दाऽनिन्द्ययोः for निन्दाऽनिन्दयोः. ५. D. reads व्यवस्थाः कल्पनीयाः for the singulars. ६. All except A. and I. -कृतपापप्रायश्चित्तं for -कृतपापस्य प्रायश्चित्तं. ७. A. and I. read -युक्तेऽङ्गे, D. -युक्ताङ्ग and H. -युक्ताङ्गे; for -युक्ताङ्ग-. ८. All except H. read धर्माधर्म-शास्त्रस्य instead of simply धर्मशास्त्रस्य.

अहमद्यैव तत्[1] सर्वमनुस्मृत्य ब्रवीमि वः[2] ।
चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वन्तु ऋषिपुङ्गवाः[3] ॥ ३५ ॥

इति । अनुस्मृतस्य[4] सर्वस्य सङ्कलय्याभिधानात् मन्दानामप्येतत् सुग्रहम् । 'अद्यैव'–इति कालविलम्बनिषेधात् अल्पायुषामप्यत्र ग्रन्थे निर्णयः सुलभः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । तस्य समाचारो धर्मः । आचारशब्दः शीलापरपर्यायं[5] लौकिकं वृत्तमाचष्टे । समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्त्तते सोऽयं यजन-याजनादिकर्मलक्षणो धर्मः समाचारः । अत एव आचार-धर्मयोर्हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति । 'आचारो धर्मपालकः' (प. स्मृ. १. ३७) इति । श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति––

'यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भवति'।

(बृ. उ. ४.४.५)

इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेद आम्नायते–

'अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्'

(तै. उ. १.११.३)

–इति । यद्यपि–

'शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः' ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव उदितं[6] तथापि युगसामर्थ्यप्रपञ्चेनेन व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मार्यते[7] । अथ वा पूर्वोक्तं युग-

---

१. M. substitutes तद्धर्मं for तत् सर्वं. २. D. substitutes च for वः. ३ Except D. E. G. H. and J. all others मुनिपुङ्गवाः for ऋषिपुङ्गवाः. ४. A. and I. read अनुस्मृत्य for अनुस्मृतस्य. ५. A. and I. read simply शीलपर्यायः for शीलापरपर्यायं. ६. A. D. and I. read विहितं for उदितं. ७. A. reads स्मर्यते for स्मार्यते.

सामर्थ्यश्रवणविषयम् । इदं तु धर्मश्रवणाविषयम् । इत्यपुनरुक्तिः ॥३५॥

वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वं कैमुतिकन्यायेन अभिधातुं ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञाने प्रशंसति—

परोशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥३६॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थजातं 'पराशरमतं' । तच्च पाठमात्रेण पुण्यप्रदम् । पुण्यं च द्विविधम् । इष्टप्रापकमनिष्टनिवर्त्तकं च । तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन' शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तदेवं ग्रन्थजातं 'चिन्तितं' अर्थतो विचारितं सत् पूर्ववत् पुण्यप्रदं भवति । अर्थविचारस्य प्रयोजनं द्वेधा । स्वानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं 'ब्राह्मण' इत्यादिपदद्वयेनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मण्यनिमित्तं स्वधर्मानुष्ठानमिति यावत् । 'धर्मसंस्थापनं' परेषां धर्मोपदेशेनानुष्ठापनम् । यदा ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञानयोरपीदृशो महिमा तदा किमु वक्तव्यमनुष्ठानं पुरुषार्थहेतुः—इति । युक्तं चैतत् । पराशरस्य

१. A. reads श्रवणं धर्मविषयम् for धर्मश्रवणाविषयम. २. A. D. and I. read जातस्य for -ज्ञानस्य ; and B. C. F. read अनुष्ठानस्य; for the same. ३. B. and F. read -उच्यते ; D. विभज्यते ; and C. E. G. H. विबुध्यते for विवक्ष्यते. ४. Except H. all others read तदेव ग्रन्थ- for तदेवं ग्रन्थ-. ५. D. E. G. and H. read तत् instead of सत्. ६. B. C. and F. read merely अनुष्ठानं for स्वानुष्ठानं. ७. A. reads ब्राह्मणार्थो instead of ब्राह्मणस्यार्थो. ८. C. and D. read अनुष्ठानम् for अनुष्ठापनम्. ९. A. and D. substitute यथा for यदा.

पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण सर्वशास्त्रहृदयाभिज्ञत्वम्[1]। तथा च विष्णुपुराणम्—

'वैरे महति मद्वाक्यात्[2] गुरोरप्याश्रिता[3] क्षमा।
त्वया तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति[4]॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः[5] क्रुद्धेनाऽपि[6] यतः कृतः।
त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यमहं वरम्[7]॥
पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स भविष्यति।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान्॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला मतिः[8]।
मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति[9]॥
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः[10]।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति'॥

(वि. पु. १. १. २८–३१)

इति॥ ३६॥

इत्याचारकाण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः॥

॥ ग्रन्थानुक्रमणिका च समाप्ता॥

१. Except A. and D. all others read -अभिज्ञत्वात् for -अभिज्ञत्वम्. २. B. reads तद्वाक्यात्, E. G. H. तद्वाक्ये, and D. यद्वाक्यात ; all for मद्वाक्यात्. ३. Except A. and D. all others read गुरोरस्याश्रिता for गुरोरप्याश्रिता. ४. After वेत्स्यति A. adds इति outside the verse. ५. E. G. H. and I. read समुच्छेदः for ममोच्छेदः. ६. B. C. F. H. and I. read क्रोधेनाऽपि for क्रुद्धेनापि. ७. B. C. F. and G. read ददाम्यन्यं महद्वरम्; while D. and H. ददाम्यन्यन्महद्वरम्; both ददाम्यन्यमहं वरम्. ८. H. reads कर्माणि त्वमला मतिः for कर्मण्यस्त्वमला मतिः ९. A. and I. omit the verse; but we think it is necesserily required here. For, in the preceding lines, the commentator says पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण. Then there must appear two gifts. Of these one only is described in the preceding eight lines Then there should be one वर as appearing in the introduced verse. १०. B. C. and F. read वशिष्ठो मत्पितामहः for वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः.

अथाचारो निरूप्यते । यत् पृष्टम्—

'चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद' ।

(प. स्मृ. १.१७)

इति तत्रोत्तरमाह—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।
आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकामुष्मिक-श्रेयोहेतुत्वम्[1] । आचारलक्षणं च आनुशासनिके पर्वण्यभिहितम्—

'आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात् कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥
दुराचारो हि[2] पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
त्रसन्ति[3] चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥
तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्थ आचारो हन्त्यलक्षणम्[4] ॥
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः[5] ।
साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्' ॥

(म. भा. आ. १०४. ६-९)

---

१. Except A. C. and F. all others read -हेतूत्तरम् for -हेतुत्वम्. २. A. D. E. and G. substitute च for हि. ३ E. and G. अश्नन्ति, D. त्रस्यन्ति; for त्रसन्ति; and in the text of Mahâbhârat यस्मात् त्रसन्ति. ४ D. reads ह्रस्य for हन्त्य. ५. In the text of Mahâbhârat -चारित्र:.

इति। हारीतो ऽपि स्मरति—

'साधवः क्षीणदोषाः स्युः[1] सच्छब्दः साधुवाचकः[2]।
तेषामाचरणं यत्तु स[3] सदाचार उच्यते'॥

इति। मनुरप्याह[4]—

'यस्मिन्[5] देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते'॥

(म. स्मृ. २. १८)

इति। सन्तः शिष्टाः। तेषां स्वरूपमाह भगवान् बौधायनः[6]—
'शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः अलोलुपाः दम्भ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोधविवर्जिताः'—

(बौ. स्मृ. १. १. ६)

इति। आरण्यपर्वणि—

'अक्रुध्यन्तो ऽनसूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः।
ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते॥
त्रैविद्यवृद्धाः[7] शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः[8]।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्ति ते[9]'॥

(म. भा. व. २०७. ७८–७९)

१. All but A. and I. substitute तु for स्युः. २. B. C. F. and G. सच्छब्दाः साधुवाचकाः instead of the singulars. ३. In A. स follows सदाचारः instead of preceding it. ४. Except A. and H. all others omit मनुरप्याह, together with the following śloka. ५. I. and in the text of manu तस्मिन् for यस्मिन्. ६. A. and I read बोधायनः for बौधायनः. ७. D. reads -विद्याः for -वृद्धाः. ८. In the text of Mahâbhârât मनस्विनः for यशस्विनः. ९ In the text of Mahâbhârât भवन्त्युत for भवन्ति ते.

इति । अत्र सर्वत्र—शिष्टानामभिमतो दया-दाक्षिण्य-विनयाद्यन्वितो वृत्तविशेष आचारः—इत्युक्तं भवति । स सदाचारः श्रौतं स्मार्तं च धर्मं पालयति । सति सदाचारे धर्मविघातिनां नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । असति त्वाचारे विरोधिसद्भावात् धर्म एव न प्रवर्त्तेत । कथञ्चित् प्रवृत्तो ऽपि परावर्त्तेत । सो ऽयं धर्मपालक आचारश्चतुर्णां वर्णानां साधारणः । ननु—'किञ्चित् साधारणं वद'—इति धर्मः पृष्टः प्रत्युत्तरं त्वाचारविषयं इति न सङ्गच्छते—इति चेत् । न । निमित्त-नैमित्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३७ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मं दर्शयति—

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।
हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजना-ऽध्ययना-ऽध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः षट्कर्माणि । तदाह मनुः—

'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

---

१. A. omits सर्वत्र ; while E. and H. read सर्वशिष्टानां for simply शिष्टानां. २ A. reads आचारः for सदाचारः; D. G. and H. omit सः and read सदाचारः merely. E. altogether omits the whole sentence. ३. Except A. and I. all others omit the expression श्रौतं स्मार्तं च ; but H. in its margin has श्रौतस्मार्तं. ४. With the exception of E. all omit सति सदाचारे. This expression is not found in any of the MSS., but I think that the sentence without this expression gives no consistent complete idea. ५. D. विरोधसद्भावात् for विरोधिसद्भावात्. ६. A. and I. प्रवर्त्तते for प्रवर्त्तेत, ७. Again परावर्तते for परावर्त्तेत. ८. All except A. read चतुर्वर्णानां instead of चतुर्णां वर्णानां. ९. Except A. and D. all others read असाधारणधर्मं instead of असाधारणं धर्मं.

'दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः' ॥
(म. स्मृ १०. ७५)

इति । तत्र अध्यापनं कूर्मपुराणे प्रपञ्चितम्—

'एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।
वेदमध्यापयेद् धर्मं[1] पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।
हरते[2] दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥
आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः कनिष्ठो[3] धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः[4] शक्तोऽर्थदः साधुः[5]स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥
कृतज्ञश्च[6] तथाऽद्रोही मेधावी शुभकृत्तरः[7] ।
आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजोत्तमैः[8]' ॥
(कू. पु. १. २. १४. ३७-४०)

इति । विष्णुरप्याह—

'नापरीक्षितं[9] याजयेत्[10] नाध्यापयेत् नोपनयेत्' ।
(वि. स्मृ. २९. ४-६)

इति । वसिष्ठश्च[11]—

---

१. A. and E. read -धर्मपुराणा- for -धर्मं पुराणा. २. A. substitutes भसते for हरते. ३. A. and in the text of Kûrma Purâna ज्ञानदो for कनिष्ठो. ४. All except A. read शक्तोऽर्थदोऽर्थी स्वः साधु- for आप्तःशक्तोऽर्थदः साधु-; and in the text of Kûrma Purâna सूक्तार्थदोऽरसः. ५. A. reads स्वोऽध्याप्या दश- instead of merely अध्याप्या दश. ६. B. C. and F. read कृत्योयतो यो न द्रोहि ; E. G. and H. कृत्यो यतो यो अद्रोहि, for कृतज्ञश्च तथाऽद्रोही. ७. All except G. read -कृन्नरः for -कृत्तरः, and in the text of Kûrma Purâna नृपकृन्नरः for शुभकृत्तरः. ८. In the text of Kûrma Purâna द्विजातयः for द्विजोत्तमैः. ९. B. C. and F. read नापरिज्ञायाध्यापयेत्; E. G. and H. नापरिज्ञातमध्यापयेत् for नापरीक्षितम्. १०. With the exception of A. D. and G. all others omit याजयेत् ; G. interchanges the places of याजयेत् and अध्यापयेत्. ११. A. and I. omit च.

'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टे ऽहमास्मि।
असूयकाया ऽनृजवे ऽयताय
न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्' ॥
(व. स्मृ. २. ८; वि. स्मृ. २९. ९; मु. उ. १. ६१)

इति। अध्यापने नियममाह यमः—

'सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम्।
स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः' ॥

इति। मनुरपि—

'अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामो ऽस्त्विति चारमेत्' ॥
(म. स्मृ. २. ७३)

इति। अध्येष्यमाणः शिष्यः। तं प्रति वेदमुच्चारयिष्यन् प्रतिदिनमध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः— 'अधीष्व भोः'—इति ब्रुवन्नारभेत। समाप्तौ 'विरामो ऽस्तु'—इति ब्रुवन्नुपरमेत ईश्वरप्रीतये। एतत् सर्वमभिप्रेत्य श्रुतिराह—

---

१. In the text of Vasishtha Smriti शेवधिस्ते for शेवधिष्टे. २. A. and I. read शठाय for ऽयताय. ३. Except E. and H. all others read मा for मां. ४. With the exception of H. all read अध्येष्यमाणस्तु for अध्येष्यमाणं तु. ५. E. reads अधीहि for अधीष्व. ६. For शिष्यः तं प्रति B. C. E. F. G. and H. read शिष्यान्प्रति; besides C. and F. read अध्येष्यमाणशिष्यान्. ७. D. drops प्रति. ८. E. omits अध्यापनप्रारम्भे and reads अधीहि भो for अधीष्व भो, B. C. D. F. and G. omit the following:—प्रतिदिनं अध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः 'अधीष्व भो' इति ब्रुवन्नारभेत and read प्रतिदिनमध्यापनसमाप्तौ &c. H. reads भो अधीष्व instead of अधीष्व भो. ९. With the exception of A. and F. all omit ईश्वरप्रीतये.

'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयीत'—इति ।

अत्र प्रभाकरो[1] मन्यते—'उपनयीत'—इति नयतेरात्मनेपदस्य आचार्यकरणे पाणिनिना सूत्रितत्वात् (पा.सू. १.३.३६) उपनयनाध्यापनयोश्चाङ्गाङ्गीरूपत्वेनैककर्तृकत्वात् आचार्यत्वकामोऽध्यापनेऽधिकारी । अत एव मनुना स्मर्यते—

'उपनीय तु यः[2] शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते[3]' ॥

(म. स्मृ. २. १४०)

इति । एवं चाध्यापनविधौ सुस्थिते सत्यप्य[4]ध्ययनस्य पृथग्विधिर्न कल्पनीयो भविष्यति । विहितस्याध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थे—सिद्धत्वात् । ननु—नाध्ययन[5]विधौ कल्पनादोषोऽस्ति[6] । क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात् । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै. आ. २. १५) इति श्रुतेः । मैवम् । अधिकार्यश्रवणेनास्य[7][8] विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अथोच्येत[9]—विश्वजिन्न्यायेन[10] रात्रिसत्रन्यायेन[11] वाऽधिकारी परिकल्प्यताम्[12] । 'विश्वजिता यजेत' इत्यत्र 'एतत्कामः[13]'—इति नियोज्यविशेषणस्या[14]श्रवणात् अनुष्ठानाप्राप्तौ[15] स्वर्गस्य सर्वैरिष्यमाणत्वात् स

---

1. B. C. E. F. and H. read प्राभाकरो for प्रभाकरो. 2. For तु यः B. C. D. and F. substitute गुरुः. 3. D. reads प्रकल्पते for प्रचक्षते. 4. Except H. all others omit अपि. 5. G. reads नाध्यापन- for नाध्ययन-; and D. चाध्ययन- for the same. 6. A. replaces अस्ति by स्यात्, and omits the following.-क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात्. 7. D. and E. read -श्रवणे instead of -श्रवणेन. 8. All except G. and H. substitute तस्य for अस्य. 9. D. अथोच्यते. 10. A. reads विश्वजिन्नयेन for विश्वजिन्न्यायेन. 11. G. omits रात्रिसत्रन्यायेन. 12. H. reads कल्पताम् for -कल्प्यताम्. 13. A. तत् for एतत्. 14. A. विशेषस्य instead of विशेषणस्य. 15. All except A. read अननुष्ठानप्राप्तौ for अनुष्ठानाप्राप्तौ.

एव तद्विशेषणत्वेन परिकल्पितः । एवमत्र स्वर्गकामो माणवको नियोज्यो ऽस्तु । रात्रिसत्रे 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यर्थवादे श्रुतायाः प्रतिष्ठायाः अत्यन्तमश्रुतात् स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया प्रतिष्ठाकामोऽधिकारी कल्पितः । एवमत्र पयःकुल्यादिकामो ऽधिकारी स्यात् । 'यदृचो ऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति । यद्यजूंषि घृतस्य कुल्याः । यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २. ११) इत्यर्थवादात्—इति । मैवम् । पयःकुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञविधिशेषत्वात् माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन स्वर्गकामत्वाऽसम्भवाच्च । कथञ्चित् सम्भवे ऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् । अधीते स्वाध्याये पश्चादध्ययनविध्यवगमः । तदवगमे चाध्ययनम्—इति । तस्मात् अध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वादध्यापनमेव विधीयते नाध्ययनम्' इति ।

तदेतद्गुरुमतमन्ये वादिनो न क्षमन्ते । अनित्येनाध्यापनेन नित्यस्याध्ययनस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् । अनित्यं चाध्यापनम् । जीवनकामस्य तत्राधिकारात् । तदाह मनुः—

'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः' ॥

(म. स्मृ. १०. ७६.)

---

१. D. omits अत्यन्तम्. २. All except A. and G. read एकेभ्यः for एभ्यः. ३. B. C. and F. read इतोऽस्त्विति. D. -इत्यादि अस्ति, E. G. इत इति, and H. इत्यादिस्तुतिरिति, for simply इति. ४. D. and H. read -अयं for -अयत्वं. ५. G. and E. read अवगमने for अवगमे. ६. A. reads तथाह for तदाह.

इति । अध्ययनं तु नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्—

'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' ॥
(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३. २.)

इति । अतः स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चास्त्यन्योन्याश्रयः । अध्ययनात् प्रागेव सन्ध्यावन्दनादाविव पित्रादिमुखेन विध्यर्थावगमात् । पित्रादिनियमितत्वादेव माणवकस्य न अप्रबुद्धत्वदोषो ऽस्ति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम्—'स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः' इति वाक्यस्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे पठितत्वाद् ब्रह्मयज्ञविधिरूपता, तथाप्यशेषस्मृतिषूपनयनपूर्वकस्याध्ययनस्य प्रपञ्च्यमानत्वान्मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या । विवरणकारस्तु—'अध्यापयीत' इत्यत्रापि णिजर्थस्य जीवनार्थत्वेन रागतः प्राप्तत्वात् प्रकृत्यर्थस्याध्ययनस्य विधेयतामभिप्रेत्य 'अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् । सो ऽधीयीत' इति वाक्यं विपरिणमय्य उपपादयामास । सर्वथाऽस्ति नित्यैः स्वाध्यायाध्ययनविधिः 'स्वाध्यायो ऽध्येतव्य' इत्येवमात्मकः श्रौतः । तथा स्मृतिरपि—

---

१. A. E. G. and H. omit अस्ति ; A. and G. substitute आ for अ. २. H. and I. read पित्रादिभिः instead of पित्रादि-. ३. A. reads एवं for एव. ४. A. reads विधिरयम् for विधिरूपता ; E. विधिः श्रूयते for the same. ५. A. reads -पूर्वकं स्वाध्यायस्य for -पूर्वकस्याध्ययनस्य. ६. We read with A. and I. all others read अनुगन्तव्या for अनुमातव्या. ७. Except B. C. and F. all others omit अपि. ८. E. G. and H. read विपरिणम्य for विपरिणमय्य. ९. A. reads सर्वथाप्यस्ति, B. C. E. F. H. सर्वथास्त्वस्ति, and D. सर्वथा स्वस्थः; all for सर्वथाऽस्ति. १०. All others except A. and D. read merely नित्य dropping the *visarga* after it.

'तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः[1]।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना'।
(म. स्मृ. २. १६५)

इति। अधिगतिरर्थविचारपर्यन्तमध्ययनम्[2]। तथा च कूर्मपुराणे अध्ययन-तदर्थविचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

'योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं[3] द्विजः।
स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः[4]॥
न वेदपाठमात्रेण संन्तुष्टो वै भवेद्द्विजः[5]।
पाठमात्रावसायी तु[6] पङ्के गौरिव सीदति॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत्।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते'[7]॥
(कू. पु. १. २. १४. ८६–८८)

इति। अध्ययनस्येतिकर्त्तव्यतामाह[8] याज्ञवल्क्यः—

'गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत्॥
हितं चास्याचरेन्नित्यं[9] मनो-वाक्काय-कर्मभिः'।
(या. स्मृ. १. २६–२७)

इति। विष्णुपुराणेऽपि[10]—

---

१. A. reads श्रौतैः, and D. श्रुतैः for व्रतैः. २. D. reads अधिगम्य-विचार- instead of अधिगतिरर्थविचार-. ३. Except A. E. and I. all others read श्रुतं for श्रुतिं. ४. In the text of Kûrma Purâna द्विजाः for द्विजः and for सवै मूढो न संमूढो ५. In the text of Kûrma Purâna सन्तुष्येदेष वै for संतुष्टो वै भवेत्. ६. In the text of Kûrma Purâna एवमाचाररहितस्तु for पाठमात्रावसायी तु. ७. At the end of the line B. C. and F. have a redundant इति. ८. B. C. E. and F. read कर्तव्यमाह for कर्तव्यतामाह. ९. D. reads तस्य for चास्य. १०. A. omits अपि.

'उभे सन्ध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत् तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद् व्रजेत् याते नीचैरासीत चासिते ।
शिष्यो गुरोर्नरश्रेष्ठ प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयात् गुरुणा ततः ॥
व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना' ।
(वि. पु. ३. ९. २-५)

इति । कौर्मेऽपि—
'आहूतो ऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः' ॥
(कू. पु. १. २. १४. १-२)

इति । स्वकुलपरम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठो ऽध्ययनम् । तदाह वसिष्ठः—
'पारम्पर्यागतो येषां वेदः स परिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा' ॥
(व. स्मृ. ६. ४३)

इति । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति—
'यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

१. A. has instead of याते for याति. २. A. B. C. and F. read चासने for चासिते, and D. reads चाऽऽसिते. ३. D. reads तेनैवोक्तं. ४. D. changes कृत- into भृत-. ५. With the exception of D. and H. all others read कूर्मेऽपि. ६. E. reads नित्यमक्षतपाणिः for नित्यमुद्धृतपाणिः, and in the text of Kûrma Purâna नित्यमुद्यतपाणिः स्यात् सन्ध्याचारसमन्वितः. ७. A. reads तच्छाखाकर्म- for तच्छाखं कर्म. ८. B. C. D. and F. read पारक्यमधिगच्छति.

स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः' ॥

इति । स्वशाखाऽध्ययनपूर्वकं त्वन्यशाखाऽध्ययनं तेनैवाङ्गीकृतम्—

'अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्'

इति । वेदवद्धर्मशास्त्रमप्यधीयीत । तदाह बृहस्पतिः—

'एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।
वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥
ब्राह्मणो वेदमूलः स्याच्छ्रुति-स्मृत्योः समः स्मृतः ।
सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतत्त्रिकं सदा ॥
अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान् ।
स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी' ॥

इति । अत्र अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यास उपलक्षितः । तदाह दक्षः—

'वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा' ॥

इति । हारीतोऽपि—

'मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुह्वन् तथैवाऽध्यापयन् द्विजः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये' ॥

१. D. reads the following:— स्वीयशाखापलापे तु for स्वीया शाखोज्झिता येन ; A. reads स्वीय- for स्वीया- retaining all the rest according to text. २. All except A. omit तु. ३. After-शाखाध्ययनम् D. adds पूर्ववत्. ४. All the MSS. omit अपि. ५. D. reads साङ्गोपाङ्गान् पदक्रमान् instead of the compound word. ६. All except A. omit the expression तदाह दक्षः; and I. reads तथा च. ७. A. substitutes ऽध्ययनं for ऽभ्यसनं ; D. भासनं for the same. ८. D. and G. read पुनः instead of जपः. ९. E. and H. read स्वर्गं लोकम् for स्वर्गलोकम्.

इति । गुरुमुखादेवाध्येतव्यं नतु लिखितपाठः कर्त्तव्यः । तदाह नारदः—

‘पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः’ ॥
(ना. शि. २. १३)

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः—

‘नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते प्रतिश्रान्तो[1] ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्’ ॥
(म. स्मृ. ४. ९९)

इति । नारदोऽपि[2]—

‘हस्तहीनस्तु योऽधीते स्वर-वर्णविवर्जितः ।
ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो[3] वियोनिमाधिगच्छति’ ॥
(ना. शि. २. २७; पा. शि. १०. ६)

इति । व्यासोऽपि—

‘अनध्यायेष्वधीतं यत् यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते’ ॥

॥ इत्यध्ययना-ऽध्यापनयोः प्रकरणम् ॥

अथानध्यायाः । ते च द्विविधाः । नित्या नैमित्तिकाश्च । तत्र नित्यानाह हारीतः—

‘प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वयोर्द्वयोः[4] ।
श्वोऽनध्यायेऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन’ ॥

१. D. and H. read परिश्रान्तो for प्रतिश्रान्तो. २. All except A. and I. omit नारदो ऽपि. ३. B. C. D. and F. read -सामनिर्दग्धो for -सामभिर्दग्धो. ४. All the copies consulted read पर्वणोः instead of पर्वयोः.

इति। नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः—

‘श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-बाणार्त्त-निःस्वने।
अमेध्य-शव-शूद्रान्त्य-श्मशान-पतितान्तिके॥
देशे ऽशुचावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संप्लवे।
भुक्त्वा ऽऽर्द्रपाणिरम्भोन्तरर्द्धरात्रे ऽतिमारुते॥
पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्या-नीहार-भीतिषु।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते॥
खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः’॥

(या. स्मृ. १. १४८–१५१)

इति। अन्ये ऽप्यनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते। तदाह नारदः—

‘अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु’॥

इति। मन्वादयो मत्स्यपुराण ऽभिहिताः—

‘आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी तथा।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥

१. D. and G. read शिष्ये for देशे. २. All except A. read भक्त्वार्द्र- for भुक्त्वार्द्र-. ३. D. and G. read पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे for पांसुवर्षे दिशां दाहे. ४. A. and I. read तु for अपि. ५. A. and I. read तथा च, while others except D. read तथाह for तदाह.

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी[1] तथा ।
आषाढस्याथ[2] दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि[3] पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैते[4] दत्तस्याक्षय्यकारकाः ॥
(म. पु. १७. ६-८)

इति । युगादयो विष्णुपुराणे वर्णिताः[5]—
'वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ' ॥
(वि. पु. ३. १४. १३)

इति[6] । कूर्मपुराणे—
' उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रक्षपणं[7] स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः ' ॥
(कू. पु. १. २. १४. ७७-७८)

इति । गौतमो ऽपि—' कार्त्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी[8] तिस्रोऽष्टकाः त्रिरात्रम् ' (गौ. स्मृ. १६. ७)—इति[9] । उक्त-

---

१. A. D. E. G. and H. read पुष्यस्य for पौषस्य २. H. and I. with the exception of all others have आषाढस्यापि for आषाढस्याथ. ३. D. reads अषाढस्य तु for आषाढस्यापि. ४. B. C. D. and F. read एताः for एते. ५. All except A. and I. omit वर्णिताः. ६. A. D. and I. omit इति. ७. A. D. G. H. and I. read त्रिरात्रं क्षपणं for त्रिरात्रक्षपणं. ८. D. reads पौर्णमासीः तिस्रोष्टकाः. ९. All except A. omit इति.

पौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रम् । तथा तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः । तास्वपि त्रिरात्रमनध्ययनमित्यर्थः । पैठीनसिः—

'कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः । मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके' ।

इति । आपस्तम्बस्तु उपाकर्माऽऽरभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह—

"श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-
कृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत' ।
(आ. ध. सू. १: १)

इति । प्रदोषशब्देनात्र पूर्वरात्रिः विवक्षिता । त्रयोदश्यादिप्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथा च आदित्यपुराणम्[1]—

'मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।
चतुर्थ्यां च[2] प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत्' ॥

इति[3] । चतुर्थ्यादितिथिद्वैविध्ये प्रजापतिः—

'षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका[4] ।
प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'त्र्यहं[5] प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्-गुरु-बन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते[6] ॥
सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युं[7]-निशामारण्यकमधीत्य च ॥

---

१. D. reads मत्स्यपुराणे for आदित्यपुराणम्, all others except A. read simply पुराणम् omit आदित्य-. २. D. substitutes न, and G. तु; for च. ३. A. omits इति. ४. A. reads अर्धरात्र्यूननाडिका. ५. D. reads अहं for त्र्यहं. ६. We read with A.; all others read तथा for मृते. ७. D. reads द्य-निशम् for द्यु-निशाम्.

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
पशु-मण्डूक-नकुल-श्वाहि-मार्जार-मूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये' ॥

(या. स्मृ. १: १४४–४७.)

इति । मनुरपि–

'चोरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे वाऽग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेष्वपि' ॥

(म. स्मृ. ४. ११८)

इति । कूर्मपुराणे–

'श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ७९)

इति । उक्तानामप्यनध्यायानामपवादमाह मनुः–

'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये[1] चैव नैत्यके[2] ।
नानुरोधो ऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि' ॥

इति । वेदोपकरणानि अङ्गानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । शौनकोऽपि–

'नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नाऽनध्यायो ऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे तथा[3]' ॥

---

१. All except G. read -ष्विति for -ष्वपि. २. A. C. F. and I. read नित्यके for नैत्यके. ३. All except H. substitute स्मृतः for तथा.

इति। कूर्मपुराणेऽपि[1]—

'अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्' ॥

(कू॰ पु॰ १. २. १४. ८४)

इति।

॥ इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥

पूर्वमध्ययना-ऽध्यापने[2] सेतिकर्त्तव्यते निरूपिते। अथ यजनं-याजने निरूपयामः।

तत्र यजनस्य सृष्टि प्रयोजनं चाह भगवान्—

'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वो ऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' ॥

(भ॰ गी॰ ३. १०–१२)

इति। तस्य च[3] यजनस्य सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन त्रैविध्यं स एवाह—

'अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

---

१. B. C. E., F. and G. omit अपि; while D. omits the whole sentence together with the following verse and the subsequent इति. २. A. reads पूर्वमध्यापना-ऽध्ययने इतिकर्तव्यत्वेन निरूपिते. ३. E. reads तस्य च सर्वस्य; while all others except A. read तस्य चाध्वरस्य, but D. omits तस्य reading अध्वरस्य for यजनस्य; all for तस्य च यजनस्य.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्[१] ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते' ॥

(भ. गी. १७.१२–१३)

इति । आश्वमेधिके पर्वणि द्विजातिप्रभृतिसृष्टेर्[२] यज्ञार्थत्व-प्रतिपादनेन प्रस्तूयते[३]–

'यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ॥
सुवर्णं रजतं चैव पात्री-कुम्भार्थमेव[४] च ।
इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतीन्[५] ॥
ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात्' ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५.६३–७७)

इति । हारीतो ऽपि[६] अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञमहिमानं दर्शयति[७]–

'यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
यज्ञेन देवा अमृतत्वमापुवन् ।

---

१. A. reads यः instead of यत्. २. A. G. and I. read द्विजातिसृष्टेः for द्विजातिप्रभृतिसृष्टेः; while all others merely omit -प्रभृति-. ३. A. and I. read प्रशस्यते for प्रस्तूयते. We think that the author supposing that the conversation being between Yudhishthira and Krishna, his memory have failed him, and he mentioned it as from Mahâbhârat, but we find it in Vriddha Gowtam Sanhitâ 15, from 74-79, and this conversation is between Yudhishthira and Krishna. ४. A. reads पात्रं कुम्भार्थमेव च for पात्रीकुम्भार्थमेव च. ५. All except D. read वनस्पतिम् for वनस्पतीन्. ६. A. omits अपि. ७. D. reads प्रदर्शयति instead of simply दर्शयति.

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकानजरस्य[1] विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञो ऽपूतात्मा भ्रंश्यति[2] छिन्नपर्णवत्' ॥

इति । यज्ञविशेषास्त्वग्निहोत्रादयः । तथा च श्रूयते—

'प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च'—इति । अग्निहोत्रादीनां संस्कृतैरग्निभिः साध्यत्वात् तत्संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम्[3][4] । तत्र प्रजापतिः—

'सर्वसंस्थाधिकारः[5] स्यादाहिताग्नेर्धने सति ।

आदध्यान्निर्धनोऽप्यग्निं नित्यं पापभयात्[6] द्विजः' ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्मपुराणे दर्शितः[7]—

'नास्तिक्यादथवाऽऽलस्याद्यो[8]ऽग्नीन्नाऽऽधातुमिच्छति ।

यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि[9] विशेषतः ।

आधायाग्नीन्[10] विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम्' ॥

(कू. पु. १. २. २४. ७,१०)

---

१. All except D. read -नमरस्य for -नजरस्य. २. All except A. and I. read नश्यति. for भ्रंश्यति. ३. B. C. and F. read तत्संस्कारकमाधानाद्य-, D. तत्संस्कारसाधनमाद्य-, and E. तत्संस्कारकसाधनत्वेन आधानमाद्य-; all for तत्संस्कारकमाधानमाद्य-. ४. A. substitutes -वनुमेयम् for -वनुष्ठेयम्. ५. We read with A., but all others read the following:—सर्वयज्ञाधिकारी स्यादाहिताग्निर्धने सति ।. ६. All except A. read पापक्षयात् instead of पापभयात्. ७. D. substitutes अभिहितः for दर्शितः; while H. omits both. ८. A. omits -यो. ९. A. substitutes वै for हि. १०. All read -आग्निं for -अग्नीन्.

इति [१] श्रुतिश्च कालादिविशिष्टमाधानं विधत्ते–

'वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । [२] स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चस्वी भवति । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय इन्द्रियावी वीर्यवान् [३] भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति' ।

इति । आश्वमेधिके ऽपि [४]–

'वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयो ऽग्निर्नराधिप ।
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते ॥
अग्न्याधानं [५] तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।
तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं चैव बलं यशः ।
शरत्काले तु [६] वैश्यस्याग्न्याधानीयो हुताशनः ॥

---

१. A. reads ऽग्निमादधीत for ऽग्नीनादधीत. २. Except A. E. and H. all others read स एवैन- instead of स्व एवैन- repeating the same in the places of all स्व coming hereafter in the passage. ३. With the exception of B. all omit वीर्यवान्; H. and I. besides this read इन्द्रियवान् for इन्द्रियावी of all others. ४. A. omits अपि but adds पर्वणि in its place. This quotation is also Vriddh Gowtama Sanhitâ 15, 46-52. ५. A. reads अग्न्याधेयं for अग्न्याधानं. ६. B. C. D. G. and H. read शरत्काले ऽथ for शरत्काले तु; while E. शरत्काले ऽथ for the same.

शरद्रात्रः स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते।
शरद्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव॥
तस्य वै श्रीः प्रजा ऽऽयुश्च पशवो ऽर्थश्च वर्द्धते'।
(वृ. गौ. स्मृ. १९: ४७-५२)

इति। आधानपूर्वकाश्च यज्ञाः दर्शादयः। तथा च वसिष्ठः—
'अवश्यं ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत। दर्श-पूर्णमासा-
ऽऽग्रयणेष्टि-चातुर्मास्य-पशु-सोमैश्च यजेत' ।
इति। हारीतो ऽपि—
'पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः।
सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेत् ब्रह्म चाव्ययम्'॥
इति। ते च गौतमेन दर्शिताः—
'अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी प्रौष्ठपदी
चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। अग्न्याधे-
यमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणे-

---

१. A. reads शरद्रात्रिः instead of शरद्रात्रः. २. All except A. read सेन for येन. ३. A. B. C. D. E. and F. read तस्यैव श्री॰ for तस्य वै श्रीः; while H. reads तस्य॰ श्री॰ for the same. ४. D. omits च. ५. D. reads for the sentence:—आधानपूर्वकार्याश्च यज्ञा दर्शादयस्तथा ६. B. and F. read पूर्ण-दर्शमासा for दर्श-पूर्णमासा-. ७. All except A. read पशु-सोमांश्च instead of पशु-सोमैश्च. ८. A. reads धर्ममव्ययम् for ब्रह्म चाव्ययम्. ९. इति is omitted by all. १०. B. C. and F. omit -श्राद्धं, and read पार्वणं श्रावण्याग्रयणी चैत्राश्वयुजीति सप्तपाक-&c.; G. reads अष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रयणीचैत्राश्व- &c.; H. reads अष्टकां पार्वणश्राद्धं चैत्राश्वयु; and A. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति &c. ११. B. reads आग्न्याधेयमग्निहोत्रं for अग्न्याधेयमग्निहोत्रं. १२. B. E. C. F. and H. read दर्शपूर्णमास्यं; D. दर्शपूर्णमास्य; both for दर्श-पूर्णमासौ; and A. reads दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यम् for दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टि-.

ष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः इति सप्त सोमसंस्थाः'।

(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति । अपरांस्तु महायज्ञक्रतून् देवलो दर्शितवान्—

'अश्वमेध-राजसूय-पौण्डरीक-
गोसवादयो महायज्ञक्रतवः'।

इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-भेदेन त्रिविधाः—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्'।

(मा. पु. ३४. ४)

इति मदालसोक्तेः । तत्र यज्ञानां नित्यत्वं कुथुमशाखायां श्रूयते—

'मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतम् ।

(मुं. उ. १. २. १)

इति । वाजसनेयिशाखायामपि—

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः'।

(ई. उ. २)

इति ।

---

१. D. inserts -याग- between सोम- and -संस्थाः. २. A. reads महायज्ञाः क्रतवः for महायज्ञक्रतवः. ३. With the exception of A. all read अत्र for तत्र. ४. A. reads अथर्वणशाखायां for कुथुमशाखायां ५. A. reads तान्याहरथ for तान्याचरथ.

'एतद्वै[1] जरामर्यमग्निहोत्रं जरसा[2]
वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च'[3]।
(म. ना. उ. २५. १)

इति च। विधिवाक्येषु च जीवनाद्युपबन्धस्तु[4] नित्यत्वलक्षकः। तद्यथा[5]-

'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्'।
'यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत'[6]।
'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'[7]।

इति। अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः। तथा चाथर्वणे[8] श्रूयते-

'यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यम-[9]
नाग्रयण-मतिथिवर्जितं वाऽऽहुतमवैश्वदेवमवि-[10]
धिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति-'
(मु. उ. १. २. ३)

इति तथा[11] च[12] श्रुत्यन्तरम्[13]-

'यस्य पिता पितामहो वा
सोमं न पिबेत् स व्रात्यः'।

---

१. B. reads एतद्वैराजमयमग्निहोत्रं for एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं. २. Except A. all others read जरया for जरसा. ३. B. C. and F. read मृत्युना वेति च for मृत्युना च'. ४. All but A. replace च by तु. ५. A. reads simply तथा for तद्यथा. ६. A. and H. read दर्श-पूर्णमासाभ्यां. for दर्श-पौर्णमासाभ्यां. ७. A. omits expression वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत; D. reads वसन्ते only once. ८. D. reads चाथर्वणः for चाथर्वणे. ९. B. C. and F. read -होत्रमदर्शमचातुर्मास्यमपौर्णमासमना- for -होत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यमना-, All others omit only अचातुर्मास्यम्. १०. A. and D. read चाहुत- for वाहुत-. ११. D. reads यथा for तथा. १२. All except A. omit च. १३. H. reads श्रुत्यन्तरे.

इति[१]। जीवन-कामनाव्यतिरिक्तं गृह-दाहाद्यनियत-निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथा च श्रुतिः—

'यस्य गृहान् दहत्यग्निरग्नये क्षाम-
वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' ।

इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा—

'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' ।

(तै. सं. २. ३. १)-

इत्याद्याः काम्यपशवः ।

'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' ।

(तै. सं. २. २. ५)

इत्याद्याः काम्येष्टयः । तत्र काम्यानां कामितार्थसिद्धिः फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्रलोकप्रापकत्वमाथर्वणे श्रूयते—

'काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

१. A. reads —व्यतिरिक्तमह- instead of -व्यतिरिक्तं गृह- separate. २. A. reads गृहं । दहत्यग्नये for गृहान्दहत्यग्निरग्नये D. omits the word अग्निः. ३. E. reads विनिर्वपेत for निर्वपेत्; H. adds च before निर्वपेत्. ४. After भूतिकामः A. continues in the inverted commas वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता. ५ A. reads चापि for या च. ६. A. reads लेलीयमाना for लेलायमाना; H. reads लालायमाना for the same.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः[1] ॥

(मुं. उ. १. २. ४)

इति । आनुशासनिकेऽपि—

'सुशुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च तथाविधैः[3] ।
शुद्धैर्द्रव्योपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥
तथाकृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
तुष्टेषु देवसङ्घेषु यज्वा[5] यज्ञफलं लभेत् ॥
देवाः सन्तोषिता यज्ञैर्लोकान् संवर्द्धयन्त्युत ।
उभयोर्लोकयोर्देवि भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते[6] ॥
तस्माद्यज्ञाद्दिवं याति[7] अमरैः सह मोदते ।
नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो विधिः ।
सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे[8] समाहितः' ॥

---

१. G. omits the whole passage from श्वेतमालभेत भूतिकामः &c., up to यथा both inclusive. २. G. repeats तं twice. ३. C. D. and F. read सुशुभैः for सुशुद्धैः. ४. D. reads तथाकृतैः for तथाविधैः. ५. A. substitutes यज्ञी for यज्वा; D. reads यज्ञात् for the same. ६. A. C. E. F. and G. read भूतिर्यज्ञैः प्रदृश्यते ; B. reads भूतिर्यज्ञः प्रदृश्यते; H. reads प्रदृश्यते for प्रदृश्यते, all for भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते. ७. D. reads यान्ति for याति. ८. D. reads देव यज्ञे for देवि यज्ञे.

इति । यदि[1] कथञ्चिन्नित्यकर्माणि लुप्येरन् तदा तत्समाधानमाह प्रजापतिः—

'दर्शं च पूर्णमासं च लुप्त्वा[2] ऽथोभयमेव वा[3] ।
एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥
हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादिनः ।
प्राजापत्येन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥
सन्ध्योपासनहानौ तु नित्यस्नानं विलोप्य[4] च ।
होमं च नैत्यकं[5] शुध्येद् गायत्र्यष्टसहस्रकृत् ॥
समाऽन्ते सोमयज्ञानां हानौ चान्द्रायणं चरेत् ।
अकृत्वाऽन्यनमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥
उपवासेन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ' ।

इति । कात्यायनोऽपि—

' पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।
अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ' ।

(का. स्मृ. ३. १८. १९-२०)

इति । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्याभावेऽपि[6] नित्यं न लोपयेत् । तदाह बौधायनः[7]—

१. D. reads यदा कथञ्चिन for यदि कथञ्चित्. २. B. C. and F. read लुप्त्वा चोभय- for लुप्त्वाऽथोभय-. ३. B. C. D. and F. replace वा by च. ४. B. C. E. F. and G. read तु लोप्य च for विलोप्य च; A. reads विलुप्य च for the same. ५. A. and D. read होमं नैमित्तिकं for होमं च नैत्यकम्; G. reads होमं च नैत्तिके for the same. ६. All except A. read -द्रव्यालाभेऽपि न for द्रव्याभावेऽपि न. ७. A. B. C. and F. read बोधायनः for बौधायनः.

'यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च।
विपद्यपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि सः ॥
तस्मात् कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुना ऽऽज्यरसेन वा।
नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत्' ॥

इति। ननु—सम्पूर्णद्रव्यसम्पत्तावेव सोमयागः कार्यः। तदाह मनुः—

'यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति' ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि— (म. स्मृ. ११. ७)

'त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्द्विजः'।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति। त्रैवार्षिकान्नालाभे सोमयागादर्वाचीना दर्शादय एव कार्याः। एतदपि स एवाह—

'प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्याऽन्नं वार्षिकं भवेत्'।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति। अल्पधनस्य यज्ञो मनुना निषिध्यते—

'पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताऽथ कथञ्चन ॥
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून्।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाऽल्पधनो यजेत्' ॥

(म. स्मृ. ११. ३९–४०)

---

१. A. reads सुपथस्थोऽपि न for विपद्यपि न स; G. and D. विपद्विस्थोऽपि न, and B. C. F. विपद्य सोऽपि न for the same. २. A. and D. read मधुनाथ रसेन for मधुनाऽऽज्यरसेन. ३. A. reads तृप्तये for वृत्तये. ४. D. reads सौमिकी क्रिया dropping the visarga; E. reads सौमिकीं क्रियां both for सौमिकीः क्रियाः. ५. D. reads यजेताऽपि for यजेताऽथ; and G. यजेतान्यथ किञ्चन for यजेताऽथ कथञ्चन. ६. All but A. read प्रजां for प्रजाः.

इति । मत्स्यपुराणे ऽपि—

अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तथर्त्विजः ।
आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः' ॥
(म. स्मृ. ११. ४१)

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि 'कन्दैर्मूलैः' इत्यादि-वचनेन विरुध्येरन्—इति चेत् । मैवम् । एतेषां वचनानां काम्य-यागविषयत्वात् । 'सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यं कर्तव्यम्'—इति षष्ठाध्याये मीमांसितम् । तथा हि—'ऐन्द्राग्न-मेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः'—इत्यत्र किं यथा-शक्तिप्रयोगेणाप्यधिकारः? उत सर्वांगोपसंहारेण?—इति संशयः। नित्येषु यथाशक्तिप्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् का-म्येष्वपि तथा—इति प्राप्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्यपरित्या-ज्यत्वात् तत्र यथाशक्तिप्रयोगः । अपरित्याज्यानि हि नित्यानि । जीवनादिनिमित्तवशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं प्रत्यप्रव-र्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं ये-नावश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्याऽपरित्याज्यत्वम । तथा सति फलसिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात् फलस्य च कृत्स्नाङ्गोपकृतप्रधानमन्तरेणानिष्पत्तेः । यदा कृत्स्नाङ्गानुष्ठान-शक्तिस्तदैव काम्यमनुष्ठेयम्—इति सिद्धान्तः ॥

॥ इति यजनप्रकरणम् ॥

---

१. B. C. and F. read तथर्त्विजम for तथर्त्विजः . २. G. reads -प्यधिकारस्य for -प्यधिकारः. ३. D. and G. omit प्राप्ते. ४. D. replaces तत्र by तथा. ५. A. reads यथाप्रशक्ति- for यथाशक्ति-. ६. H. reads -मिष्टं for -मिष्टिं. ७. G. reads काम्यस्य- for काम्यस्य-. ८. A. reads कृत्स्नांगानुष्ठाने शक्तिः for कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्ति . ९. D. omits इति यजनप्रकरणम्.

इत्थं यजनं निरूपितं याजने तु विधिः श्रूयते— 'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्याजयेदध्यापयेद्वा'। न चायं नित्यविधिः। अकरणे प्रत्यवायादिनित्यलक्षणाभावात्। अपि तु काम्यविधिः। द्रव्यार्जनकामस्य तत्राधिकारात्। तत्रापि नापूर्वविधिः। जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात्। तद्धेतुत्वं च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितम्—

'याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः प्रतिग्रहः।
एषा सम्यक् समाख्याता त्रिविधा तस्य जीविका'॥
(मा० पु. २८. ४)

इति। नापि परिसंख्या। नित्यप्राप्तेरभावात्। तस्मात् पक्षे प्राप्तत्वान्नियमविधिरयम्। स चायं नियमः पुरुषार्थ एव। न तु क्रत्वर्थः। द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्सासूत्रे विचारितत्वात्।

तथा हि—द्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्था पुरुषार्था वा?—इति संशयः। तत्र पूर्वः पक्षः क्रत्वर्थेयम्। तथा सति नियमस्यार्थवत्त्वात्। ब्राह्मणस्य याजनादिना क्षत्रियस्य जयादिना वैश्यस्य कृष्यादिना—इति नियमः। स च पुरुषार्थपक्षेऽनर्थकः स्यात्।

---

१. A. reads द्रव्यमार्जयन् for द्रव्यमर्जयन्. २. We read with A.; and B. E. G. H. read पूतप्रतिग्रहः; and C. D. F. पूतःपरिग्रहः for शुद्धः प्रतिग्रहः. ३. B. C. D. F. and H. read त्रितयं instead of त्रिविधा. ४. H. reads -नैत्यमविधिः for -नियमविधिः. ५. A. C. and F. read पूर्वपक्षः for पूर्वः पक्षः; and D. reads पूर्वपक्षे for the same. ६. B. C. F. and H. read तथापि for तथा सति; E. reads तथा हि; while G. only तथा. ७. A. omits क्षत्रियस्य जयादिना.

उपायान्तरेणार्जितस्यापि द्रव्यस्य क्षुत्प्रतिघातादिपुरुषार्थसम्पादकत्वात्। क्रतुस्तु नान्यथा सिद्ध्यति। अतस्तत्र नियमो ऽर्थवान्[1]—इति प्राप्ते ब्रूमः। द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं प्रीणयति। अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं प्रत्यक्षदृष्टम्[2]। क्रत्वर्थता तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते। क्लृप्तं च[3] कल्प्याद्बलीयः। सति च[4] पुरुषार्थत्वे क्रतोरपि भोजनादिवत् पुरुषकार्यतया[5] तदर्थता ऽप्यर्थात् सम्पद्यते। नियमस्तु पुरुषार्थे ऽप्यर्जनविधौ किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति। क्रत्वर्थत्ववादिनो[6] जीवनलोपेन क्रतुरपि न सिध्येत्[7]। अतः[8] पुरुषार्थो याजनादिः—इति सिद्धम्।

ऋत्विग्भिर्विना[9] याजयिता ऽन्यो न को ऽप्यस्ति[10]—इति चेत्। नैवम्[11]। आपस्तम्बसूत्रे षोडशानामृत्विजां वरणमभिधाय याजयितुः सप्तदशस्य पृथग्वरणाभिधानात्—

'सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति। स कर्मणामुपद्रष्टा भवति'—इति। अत एव वसिष्ठवंशोत्पन्नस्य सात्यहव्यनामकस्य[12] महर्षेः प्रश्नवाक्ये देवभागस्य सृञ्जयनामकान् ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयकब्राह्मणे श्रूयते—

'वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छत् सृञ्जयान् बहुयाजिनो यजे'—तै. सं. ६. ६. २)

---

१. D. reads नियमो ऽनर्थवानिति. for नियमो ऽर्थवानिति. २. A. reads प्रत्यक्षं द्रष्टव्यम instead of प्रत्यक्षदृष्टम्. ३. H. in the original has क्लृप्तं च; but in the margin it has been corrected to श्रुतं च. ४. A. omits च. ५. A. and D. read पुरुषार्थतया for पुरुषकार्यतया. ६. A. reads क्रत्वर्थवादिनो for क्रत्वर्थत्ववादिनो. ७. B. C. and F. read सिध्येत for सिध्येत्. ८. A. substitutes तस्मात् for अतः; while B. C. D. and F. omit both. ९. D. reads ऋत्विग्विना instead of ऋत्विग्भिर्विना. १०. D. omits अस्ति. ११. All except I. omit the following from नैवम् up to वरणाभिधानात् both inclusive in the next line. १२. A. reads सत्यहव्यनामकस्य instead of सात्यहव्यनामकस्य.

इति । तथा कौषीतकिब्राह्मणे चित्रनामकं प्रति श्वेतकेतो-र्याजकत्वमाम्नातम्—

'चित्रोऽद्गवो गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वव्रे । स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्राजिघाय याजयेति'—

इति । तस्माद ऋत्विग्भ्योऽन्यः सदस्यो याजयिता । ऋत्विजो वा याजयितारः सन्तु । सर्वथाऽप्यस्ति ब्राह्मणानां जीवनहेतुर्याजनम् ।

तत्रेतिकर्तव्यतारूपेण कृष्णाजिन-वाससोरन्यतरेणोपवीतित्वं तैत्तिरीयके विधीयते—

'तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय'— (तै. आ. २.१)

इति । मन्त्रेषु ऋष्यादिज्ञानं च याजनाङ्गत्वेन छन्दोगब्राह्मणे समाम्नायते—

'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यते वा म्रियते पापीयान् भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति । श्रेयान् भवति । अयातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्'—(छं. ब्रा. ३. ७. ५)इति ।

---

१. A. reads कौषतिकब्राह्मणे for कौषीतकिब्राह्मणे. २. A. reads चित्रो ह वै for चित्रोऽद्गवो. ३. We read with A., all others read -यक्ष्यमाणमारुणिं for -यक्ष्यमाण आरुणिं. ४. A. reads प्रतिहूय for प्रजिघाय. ५. D. omits the whole quotation तस्मात् &c., up to इति after the sentence. ६. B. C. D. E. and F. read मन्त्रे instead of मन्त्रेषु ; and G. H. read मन्त्र-ऋष्यादि-. ७. G. reads गर्तं वा पाद्यते for गर्तं वा पद्यते. ८. A. E. G. and H. प्रवामीयते for वा म्रियते. ९. A. omits वेद.

ननु—कश्चित् याजनस्य कश्चित् प्रतिग्रहस्य च निन्दितत्वात् तदनुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्र्योर्जप आम्नायते—

‘रिच्यत इव वा एष प्रैव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति। याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीत। त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति’—
(तै. आ. २. १५)

इति। तथाऽन्यत्रापि—

‘दुह्रे ह वा एष छन्दांसि यो याजयति स येन यज्ञक्रतुना याजयेत्। सोऽरण्यं परेत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमेवेनमधीयन्नासीत। तस्यानशनं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य सुत्या, वाग् जुहूः, मन उपभृत्, धृतिः स्रुवा, प्राणो हविः, सामाऽध्वर्युः, स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणोऽनन्तदक्षिणः समृद्धतरः’। (तै. आ. २. १६)

इति चेत्। नायं दोषः। तस्य अयाज्ययाजनविषयत्वात्। जीवितात्ययमापन्नस्य प्राणरक्षणार्थमयाज्ययाजनमपि सम्भाव्यते। तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्—

‘प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति’— (बृ. उ. ५. १. ३)

इति। तत्र प्रायश्चित्तं छन्दोगा आमनन्ति—

---

१. All except A. read यजनं for याजनस्य; and omit the following:—कश्चित् प्रतिग्रहस्य च. २. B. C. E. F. and H. read निन्दितत्वात् instead of निन्दितत्वात्. ३. All except A. omit वा. ४. A. and G. read प्रेव for प्रैव. ५. All except A. omit the whole of the remaining beginning with तस्यानशनं; and ending with समृद्धतरः in the next but one line. For इति चेत् they all read only इति. ६. None of the copies referred mention तस्य; but we think that the connection requires it here. ७. B. C. E. F. and H. read प्राणिरक्षार्थम् for प्राणरक्षणार्थम्. ८. D. omits अपि. ९. B. C. D. E. F. and G. read अप्रतिगृह्यस्य; and H. reads अप्रतिगृह्य; and all omit वा.

'तदा अयाज्ययाजने दक्षिणास्त्यक्त्वा मासं चतुर्थकाले भुञ्जानः तन्मन्त्रान् गायेत्'—छं. ब्रा. ५. १. ३)

इति। तथा सुमन्तुरपि स्मरति—

'शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति। अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाक्रिक-ध्वाजि-सुवर्णकार-वर्मकार-पङ्गक-वर्धकि-गण-गणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्या अयाज्याश्च'।

इति। तथा च वसिष्ठः—

'दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवतीति विज्ञायते'।

इति। तथा बौधायनोऽपि—

*'बर्हप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा

---

* अत्रेदमशुद्धमिव प्रतिभाति। बौधायनस्मृतौ तु—'बहु प्रतिग्राह्यस्याप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा अनाश्यान्नस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति'।

---

१. A. omits तदा; H. reads तदोयाज्ययाजने for तदा अयाज्ययाजने. २. D. reads दक्षिणां instead of दक्षिणाः. ३. B. C. and F. read -जाने इत्येतद्धारयेदिति; E. reads जान इत्येतद्धारयेदिति; G. जान इत्येतदधापयेदिति; and H. आनीतिस्येतद्धारयेदिति all for तन्मन्त्रान् गायेदिति. ४. All except A. and D. read शूद्रद्रव्यपरित्यागात् for सर्वद्रव्यपरित्यागात्. ५. Excepting A. and I. others read -वस्त्रकार-; G. reads -वस्त्रकारि-, for -शस्त्रकार-. ६. A. reads आलेख्यक- for -वर्मकार-; and omits -बुरुड-; B. C. and F. read -वेश्मक- for -वर्मकार- with no other difference; E. reads after -सुवर्णकार-, चर्मक-पङ्गु-बान्धकिनेय-गाणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकाराः for all that follows in the text; G. continues after स्वर्णकार, चर्मकर-पङ्गु-बन्धकिलागणिक- all the rest is that given in the text with the exception -चर्मकार- for which it substitutes वर्मकाराः; and H. proceeds after -सुवर्णकार-, वर्मकर-पङ्गु-बन्धकि- all the remaining being that of the text except -बुरुड- for which it reads -वरुड-. ७. A. reads विज्ञायत for विज्ञायते. ८. B. C. D. and F. read बहुप्रतिग्राह्यस्य for बर्हप्रतिग्राह्यस्य. ९. All except A. omit वा.

नाद्यात् । सद्य चोन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्'

(बौ. स्मृ. २. २. ५. ८)

इति । अयाज्ययाजकलक्षणं देवलेन दर्शितम्—

'यः शूद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थकारणात् ।
याजिनो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणो ऽयाज्ययाजकः' ॥

इति ।

॥ इति याजनप्रकरणम् ॥

तदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते । तत्र दानविषया श्रुतिः—

'दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति ।
दानान्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते'—

(म. ना. उ. २१. २)

इति । तथा वाक्यान्तरमपि—

'दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवन्ति । दानेनारातीनपानुदन्त । दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति । दाने सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्दानं परमं वदन्ति'—

(म. ना. उ. २२. १.)

अयमेव पाठो युक्तः । प्रतिग्राह्यस्य बहु प्रतिगृह्य अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्येति योजना । प्रतिग्राह्यस्यापि बहुप्रतिग्रहो निषिद्धः । 'यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्' इत्यादिना मूले स्पष्ट एव ।

---

१. A. reads नाद्रयात् for नाद्यात्. २ A. D. and G. substitute वा for च. ३. A. omits तरत्समन्दीय जपेदिति. ४. E. reads only अयाजकलक्षणं for अयाज्ययाजकलक्षणं. ५. A. omits इति. ६. A. reads इत्थं for तदेवं. ७. B. C. D. E. and F. read भूतानि for भूतानि. ८. A reads दुष्करम् for दुश्चरम्.

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

‘न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवनत्रये ।
दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥
दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।
दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ॥
धर्मा-ऽर्थ-काम-मोक्षाणां साधनं परमं* स्मृतम्’ ।

इति । एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसापूर्वको दानविधिरु-न्नीतः[1] । याज्ञवल्क्यस्तु[2] साक्षाद्दानं व्यधत्त—

‘दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वं[3] तु शक्तितः ॥ (२०३)
गो-भू-तिल-हिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितं[4] ।
नाऽपात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता’ ॥
(या. स्मृ. १. २०१)

इति । एतयो[5]रन्यतरः स्वरूपविधिः । इतरस्तु गुणविधिः । मनुरपि—

‘दानधर्मं[6] निषेवेत नित्य-नैमित्तसंज्ञकम्[7] ।
परितुष्टेन भावेन[8] पात्रमासाद्य शक्तितः’ ॥
(म. स्मृ. ४. २२७)

* अत्र ‘दानं’ इति शेषः ।

१. H. reads दानविधिराम्नातः instead of दानविधिरुन्नीतः. २. All except A. read याज्ञवल्क्योऽपि for याज्ञवल्क्यस्तु. ३. B. C. and F. read -पूतं तु for -पूर्वं तु. ४. We read with A., while all others read -मार्चितम् for -मर्चितं. ५. A. D. E. G. and H. read तयोः for एतयोः. ६. A. and D. read दानं धर्मं for दानधर्मं. ७. B. C. G. and H. read नित्य-नैत्यक-पौष्टिकम् for नित्य-नैमित्तसंज्ञकम्, D. for the same reads नित्यमौष्टिक-पौष्टिकम्; while E. and F. read नित्य-नित्यक-पौष्टिकम्. ८. D. reads वेदेन for भावेन.

इति । वह्निपुराणे च अदाने वित्तवैयर्थ्योक्तिपुरःसरं दानं विहितम्—

'यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ* ।
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्' ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह—

'सीदते द्विजमुख्याय यो ऽर्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि—

'सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
बहुश्रुताश्च धर्मज्ञा याचमानाः परान् गृहान् ॥
दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः' ॥

इति । व्यासो ऽपि—

'अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम्' ॥

* दैवं पुरुषकारश्चेत्युभावपि न पृथक्त्वेन कार्यकरणक्षमौ । दैव-पौरुषवादिनस्तु तयोरितरेतरानपेक्षत्वं साटोपं प्रतिपादयन्ति । तथापि 'उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । दैवं पुरुषकारश्च निर्दिष्टौ कार्यसिद्धये' अयमेव सिद्धान्तः । उभयथापि प्राप्तं वित्तं देयमित्यर्थः ।

१. A. substitutes अग्नि- for वह्नि-. २. D. E. G. and H. omit अदाने. ३. B. C. E. F. and H. read -व्यर्थोक्ति- for -वैयर्थ्योक्ति-; while G. reads -व्ययोक्ति- for the same. ४. D. reads पुरुषादथ for पौरुषादथ. ५. B. C. D. and F. read अधकमाह for बाधमाह. ६. All except A. substitute तु for च. ७. A. B. C. D. and E. read दुःखित- for दुःखिताः.

इति। स्कान्दे ऽपि—

'देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत्॥
एकेन तिष्ठता ऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता।
दातृ-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः॥
दीयमानं तु यो मोहात् गो-विप्रा-ऽग्नि-सुरेषु च।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं व्रजेत्तु सः'॥

इति। शातातपो ऽपि—

'मा ददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते'॥

(वृ. गौ. स्मृ. १४. ४१)

इति। दानस्य स्वरूपं तदितिकर्त्तव्यतां च देवलो दर्शयति—

'अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते॥
द्विहेतु षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक्।
चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिणाशं दानमुच्यते॥
नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम्।
श्रद्धा-भक्ती * च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे हि ते॥

* यस्मात् श्रद्धा च भक्तिश्च दानस्य वृद्धि-श्रेयस्करे तस्मादिमौ द्वौ हेतू भवतः इति योजना।

१. A. omits इति. २. B. C. D. and F. read य इदं. ३. D. reads अददस्वेति for मा ददस्वेति. ४. A. D. G. and H. read -ष्वपि जायते for -ष्वभिजायते. ५. D. reads दानस्वरूपं for दानस्य स्वरूपं. ६. A. E. G. and H. read द्विहेतुः for द्विहेतु. ७. A. reads त्रिनाशं for त्रिणाशं; E. त्रिवाच्यं; G. त्रिवाच्यां and H. त्रिबाधं; all for the same. ८. All except A. read श्रद्धाभक्तिश्च. for श्रद्धा-भक्ती च. ९. We read with A., all others read वृद्धि-क्षयकरे for वृद्धि-श्रेयस्करे.

'धर्ममर्थं च कामं च व्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
पात्रेभ्यो* दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं त्यागबुद्ध्या यत् धर्मदानं तदुच्यते ॥
प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत् प्रदीयते ।'
तदर्थदानमित्याहुरैहिकं फलहेतुकम् ॥
स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ।
संसदि व्रीडया तुल्येष्वर्थो ऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ॥
प्रदीयते च यद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ।
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ॥
हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
आक्रोशा-ऽनर्थ-हिंसानां प्रतीकाराय यद्भयात् ।
दीयते वाऽपकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयं च धर्मयुक् ।
देश-कालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

* अधिष्ठानान्येव विवृणोति पात्रेभ्य इत्यादिना ।

१. D. reads -मनवेक्ष्य for -मनपेक्ष्य. २. A. reads धर्मबुद्ध्या for त्यागबुद्ध्या. ३. D. reads -वैदिकम for -रैहिकम. ४. B. C. and F. read राजेन्द्र for रागेण. ५. For तुल्येष्वर्थो ऽर्थिभ्यः प्रयाचितः A. reads -स्तुत्या चार्थिभ्यो यत्प्रयाचितम; and B. C. E. F. H. read स्तुत्या चार्थो ऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ६. A. omits तत् and reads -विचिन्तकाः for -चिन्तकाः. ७. A. and I. read आक्रोशनार्थे for आक्रोशानर्थ-, and D. -चित्तानां for -हिंसानां. ८. All others except A. read भवेत् for भयात्. ९. B. C. and F. read स्वापहारिभ्यो; and D. reads the whole line दीयते तापकृतृभ्यः तापदानं तदुच्यते; E. G. पापकर्तृभ्यः, and H. reads तत्प्रकर्तृभ्यः for वापकर्तृभ्यः. १०. D. has तु for च; and all others except A. D. read कर्मयुक् for धर्मयुक्.

अपापरोगी* धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः[1] शुचिः।
अनिन्द्यजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते॥
त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च[2] घृणालुः सकलेन्द्रियः[3]।
विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते'॥

इति। 'त्रिशुक्ल' इति त्रिभिर्माता-पित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुक्लः।

'शौचशुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनां[4] दर्शने[5] तथा।
सत्कृतिश्चाऽनसूया च दानश्रद्धेत्युदाहृता॥
अपराबाधमक्लेशं[7] स्वयत्नेनार्जितं धनम्।
स्वल्पं वा विपुलं वा ऽपि देयमित्यभिधीयते॥
यत्र यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् काले ऽपि वा पुनः।
दानार्हौ देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा॥
अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा।
हीनं वाऽपि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वा ऽप्यन्यथा भवेत्॥
दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम्।
नास्तिक-स्तेन हिंस्रेभ्यो जाराय[9] पतिताय च॥

* अङ्गान्येव विभजति अपापरोगीत्यादिना।

१. A. reads अव्याजतः for अव्यसन. if this reading is applied here the number shown in the text falls below, *i. e.*, it becomes only five. २. A. only reads शुक्लवृत्ति- for कृशवृत्ति-. ३. A. and I. read संयतेन्द्रियः for सकलेन्द्रियः; but this does not give good meaning. ४. A. and I. read शौचं शुद्धिः for शौचशुद्धिः. ५ I. only reads -रर्थिनो for -रर्थिनां. ६. A. and I. read दाने- for दान-. ७. A. and I. read आचारा- for अपरा-; this reading does not give good sense. We refer to the twelfth line from this line. ८. A. reads चा- for वा-. ९. All others except A. and I. read चोराय for जाराय; we do not accept this because स्तेन being in the verse before the word चोर gives the same meaning, therefore our reading gives good sense.

षड्भिर्वाक्ययुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ।
पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
परबाधाकरं[1] दानं स्फीतमप्यूनतां[2] व्रजेत् ॥
यथोक्तमपि चेद्दत्तं[3] चित्तेन कलुषेण तु ।
तत्तु[4] सङ्कल्पदोषेण[5] दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिर्दानं स्याद्विपुलोदयम् ।
अनुक्रोशवशाद्दत्तं[6] दानमक्षयतां[7] व्रजेत् ॥
ध्रुवमाजस्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
वैदिको[8] दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते[9] बुधैः[10] ॥
प्रपा-ऽऽराम-तडागादि सर्वकामफलं[11] ध्रुवम् ।
तदाऽऽजस्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
अपत्य-विजयैश्वर्य-स्त्री-बालार्थं यदिष्यते ।
इच्छासंज्ञं तु यद्दानं[12] काम्यमित्यभिधीयते ॥
कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम् ।
त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

१. All others except A. and I. read बाधकरं for बाधाकरं. २. All others except A. read कृतं for स्फीतं ; and D. reads remaining half line कृतं च'नं कृतं भवेत् ।. ३. A. and I. read यद्दानं for चेद्दत्तं ; and E. G. H. read चेद्वृत्तं, but this does not give good sense. ४. B. C. E. F. and H. read यत्तु for तत्तु ; but this is not applicable to the past line. ५. D. reads -शोषेण for -दोषेण. ६. B. C. F. and H. read अनुक्रोशवता for अनुक्रोशवशात्; F. and G. read -वशाद्दत्तम्. ७. A. and D. read अक्षय्यतां for अक्षयतां. ८. A. reads दिव्यं च, and I. दैविको for वैदिको. ९. D. reads वर्णितो for वर्ण्यते. १०. All others except A. I. read द्विजैः for बुधैः. ११. A. D. and G. read फलप्रदं for फलं ध्रुवम् ; as the four divisions are quoted in the preceding line such as ध्रुवं, आजस्रिकं, काम्यम्, नैमित्तकम्, the reading फलप्रदं is not applicable here. १२. D. reads तत् for यत्.

तत्रोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ॥
अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।
अन्न-विद्या-मधु-स्त्रीणां गो-भू-रुक्मा-ऽश्व-हस्तिनाम् ॥
दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ।
विद्याद्गाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ।
उपानत्-प्रेष्य-यानानि छत्र-पात्रा-ऽसनानि च ॥
दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ।
बहुत्वादर्थजातानां संख्या शेषेषु नेष्यते ॥
अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ।
इष्टं* दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥
श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा भग्नतेजा विपद्यते ।
तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्त्तयेत्' ॥

इति । नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याश्चत्वारो दानभेदाः पुराणसारे दर्शिताः । सात्त्विकादिभेदान् भगवानाह—

'दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

*यदुक्तं त्रिणाशमिति तानेव त्रिविधान् नाशानाह । इष्टमित्यादिना ।

---

१. A. and I. read नवोत्तमानि, and D. reads न चोत्तमानि for तत्रोत्तमानि. २. D. reads अन्नविद्या for अन्न-विद्या-. ३. A. -वधू-वस्त्र- for-मधु-स्त्रीणां and D. H. read -मधुस्त्राणां for the same. ४. D. reads -हस्तिनः for -हस्तिनाम्. ५. A. D. G. and H. read विद्यात् for विद्यात्. ६. A. reads -सात्त्विकं for -वार्षिकम्. ७. E. H. and I. read -तेजो for-तेजा-. ८. A. B. C. and F. omit इति. ९. I. alone takes च. १०. G. H. read काले देशे च for देशे काले च ; but such reading does not occur in गीता.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
अदेश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्' ॥
(भ. गी. १७. २०–२२)

इति । तत्र फलविशेषो विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः–
तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्त्वे[1] मानवः सदा ।
वर्णसङ्करभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ॥
बाल्ये वा दासभावेन[2] नात्र कार्या विचारणा ।
अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां[3] फलं भवेत् ॥
सात्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः' ।

इति । तत्र दानपात्रमाह[4] याज्ञवल्क्यः—
'न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते' ॥
(या. स्मृ. १. २००)

इति । यमोऽपि—
'विद्यायुक्तो धर्मशीलैः[5] प्रशान्तः
क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।
स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो
दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः'[6] ॥

---

१. G. alone reads तिर्यक्त्वं for तिर्यक्त्वे. २. All except A. H. I. read समभा- for दासभा-, the reading समभावेन is marginally noted afterwards on H. by striking off that the समभाव. ३. D. and G. read राक्षसानां for राजसानां: this is quite contrary to what is meant by the author. ४. D. omits the word दान- before -पात्र-. ५ A. धर्मवान्. ६. This quotation cannot be found in the यमस्मृति (Calcutta Edition by Jivanand).

इति। वसिष्ठः—

'किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम्।
पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे' ॥
(व. स्मृ. ६. २६; व्या. स्मृ. ४. ३३)

इति। बृहस्पतिः—

'आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति'।
(व्या. स्मृ. ४. ३१)

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

'पतनात् त्रायते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्त्तितम्'।

इति। स्कन्दपुराणे पात्रविशेषो ऽभिहितः[1]—

'प्रथमं तु गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात्[2]।
ततो ऽन्येषां च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः ॥
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्सुतां तथा।
पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्कुलोद्भवम् ॥
तद्दानातिक्रमे[3] दानं प्रत्युताऽधोगतिप्रदम्'[4]।

इति। यमो ऽपि—

'सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे[5]।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे' ॥
(व्या. स्मृ. ४. ४१; द. स्मृ. ३. २८)

इति। 'प्राधीतः' प्रारब्धाऽध्ययन इत्यर्थः। संवर्त्तः—

---

१. D. reads दर्शितः, and all others except A. read विहितः for ऽभिहितः. २. D. reads -शिष्ट- for -श्रेष्ठ-. ३. B. C. E. and F. read तद्दाना-, and H. reads नद्दाना- for तद्दाना-. In H. its original reading being struck there on the margin written as न तस्यातिक्रमे दानं &c. ४. D. reads -क्रमात् for -क्रमे. ५. D. reads ब्राह्मणे ऽन्ते for ब्राह्मणब्रुवे.

'[1]उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः' ॥

इति[2] ।

[3]'शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्द्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्' ॥

इति । शूद्रादीनां पात्रत्वप्रतिपादनमन्नदानादिविषयम् ।

'कृतान्नमितरेभ्यः' (गौ. स्मृ. ५. ९)

इति गौतमवचनात् । व्यासः—

'माता-पित्रोश्च यद्दत्तं भ्रातृ-स्वसृ-सुतासु च ।
जाया-ऽऽत्मजेषु यद्दत्तं सो[4]ऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमक्षयम्' ॥

(व्या. स्मृ. ४. ३०–३१)

इति[5] । भविष्योत्तरे—

'न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र[7] शस्यते ।
भगिनी[8]-भागिनेयानां मातुलानां पितुः[9] स्वसुः ॥
दरिद्राणां च बन्धूनां दानं कोटिगुणं भवेत्' ।

इति[6] । शातातपोऽपि—

---

१. H. omits 'प्राधीतः प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—'उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारग' इति. २. D. omits इति. ३. A. B C. E. read दानविषयं for दानादिविषयम्; while H. reads अन्नदानातिरिक्तविषयम्. ४. स धर्मः for सोऽनिन्द्यः. ५. A. इति is superfluous. ६. D. omits इति. ७. D. reads सर्वं प्रशस्यते for सर्वत्र शस्यते. ८. D. reads भागिनां for भगिनी-. ९. A. B. C. and E. read पितृष्वसुः for पितुः स्वसुः.

'सन्निकृष्टमधीयानमतिक्रामति यो द्विजम्[१]।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्' ॥
(व्या. स्मृ. ४. ३७)

इति। महाभारते ऽपि[२]—

'हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं[३] महाफलम' ॥

इति। अपात्रमाह मनुः—

'न वार्यपि[४]* प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिना ऽप्यर्जितं धनम्।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रा ऽदातुरेव च ॥
यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते।
पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्व्रतम्† ॥

* 'वार्यपि' इत्यनेन अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधो ऽयम्। वारिणस्तु सर्वार्थत्वादनिषेध इति बोध्यम्। 'पापे' इत्यत्र 'विप्रे' इति मूले विष्णुस्मृतौ च पाठः।

† मनुस्मृतौ तु नायं श्लोक उपलभ्यते। अस्य स्थाने—

'धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः' ॥

इति दृश्यते। विष्णुस्मृतावप्येवमेव। मेधातिथ्यादिभिस्त्वममेव व्याख्यातः।

'यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः।
प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम्' ॥

इति चोपलभ्यते। त्रयो ऽप्येते बैडालव्रतप्रतिपादकाः प्रायशः समानार्थका एव। उपलभ्यन्ते च तत्र तत्र विभिन्नेषु पुराणादिग्रन्थेषु।

१ A. alone reads -मतिक्लिष्टं for -मधीयानं. २. A. D. and I. omit अपि; while H. omits the whole महाभारते ऽपि. ३. I. only reads दानं for दत्तं. ४. B. C. E. F. and H. read अन्यदपि, and A. reads अन्येपि for वार्यपि.

'अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसन्धानतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः'[1] ॥
(म. स्मृ. ४. १९२-१९६ ; वि. स्मृ. ९३. ७-९)

इति । शातातपोऽपि[2]-

'नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषौ ।
यच्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥

इति । देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः[3]-

'देवार्चनरतो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
स वै देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः'[4] ॥

इति । वृद्धमनुः-

'पात्रभूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥
सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत्'[5] ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे-

'परस्वादेर्[6] वृथा दानमशेषं परिकीर्त्तितम् ।
आरूढपतिते[7] चैव अन्यथाप्तैर्धनैश्च यत् ॥
व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।
गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥

---

१ A. reads -वृत्तिकरः, and G. -व्रतधरः for -व्रतचरः. २. H. omits शातातपोऽपि. ३. D. omits from देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः to गर्हितः. ४. A. reads -कव्यावेगार्हि- for -कव्येषु गर्हि-. ५. A. reads नोपयुञ्जीत for नोपयुङ्क्ते च. ६. A. D. E. G. H. and I. read परस्थाने for परस्वादेः. ७. I. reads आरूढे for आरूढ-.

वेदविक्रयके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे।
स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्यालग्राहे[1] तथैव च ॥
ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ।
परिचारेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश' ॥

इति। महाभारते—
'पङ्ग्वन्ध-बधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च[2] ये।
भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः' ॥

इति। पात्रापेक्षणमपात्रदानं च मनुर्निषेधति—
'अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानाद्धर्माच्च[3] हीयते' ॥
(म. स्मृ. ३. ९९; म. भा. शां. २०. ९)

इति। भविष्योत्तरे देयस्वरूपं निरूपितम्—
'यत्प्रदिष्टं विशिष्टं च न्यायप्राप्तं[4] च यद्भवेत्।
तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्' ॥
(म. स्मृ. ३. ११९; वि. स्मृ. ९३. ३२;
सं. स्मृ. ४६; म. पु. १४५. ५१)

इति। अशेषस्य देयत्वप्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—
'स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते।
नान्वये* सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै[5] प्रतिश्रुतम्' ॥
(या. स्मृ. २. १७५)

* कुटुम्बभरणावशिष्टं दार-सुतौ वर्जयित्वा देयम्। पुत्र-पौत्रादिरूपेऽन्वये सति तु विद्यमानं सर्वं धनं न दद्यादित्यर्थः।

१. D. reads कालग्राहे for व्यालग्राहे. २. H. reads व्याधिना ऽप- for व्याधिनोप-. ३. B. C. E. F. and G. read धर्मा ऽधर्माच्च for दानाद्धर्माच्च, and in H. the original धर्मा ऽधर्माच्च being stricken दानाद्धर्माच्च is written on the margin. ४. D. reads समप्रा- for न्यायप्रा-. ५. D. reads यथा -for यच्चा-.

इति । बृहस्पतिरपि—

'कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते' ।

इति । शिवधर्मे—

'तस्मात्त्रिभागं *वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।
भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः' ॥

इति । कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं तस्यापवादमाह व्यासः—

'कुटुम्बं पीडयित्वा ऽपि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवे† चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता' ॥

इति । देयविशेषेण फलविशेषमाह मनुः—

'वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदो ऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं जुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥

---

* नारदेन तु वित्तस्य पञ्चधा विभागो दर्शितः । तद्यथा—

'धर्माय यशसे ऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।
पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते' ॥

इति । अयमेव गुफो द्रव्यविभाग इति भाति ।

† इदमपि मोक्षमार्गैकरतस्य दानशूरस्य वा संभवति । नान्यस्य । यतः कुटुम्बनिर्वाहावशिष्टस्यैव अंशतः दानमुचितम् ।

---

१. A. reads तस्मात्तु for तस्मात्त्रि-. २. B. C. F. ऽच्छानि, F. and H. ऽर्घाणि, and G. उत्कानि for ऽग्र्याणि. ३ For जुष्टां I. reads पुष्टां.

यान-शय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं[1] ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम्॥
सर्वेषामेव दानानां[2] ब्रह्मदानं विशिष्यते[3]।
(म. स्मृ. ४. २२९–२३३; वृ. गौ. स्मृ. १०.९३–९८)

इति। भविष्योत्तरे पात्रविशेषेण देयविशेषो दर्शितः–

'तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः[4]।
आर्तानामन्नदानं च गोदानं च कुटुम्बिने[5]॥
तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं विशिष्यते।
सुवर्णं याजकानां[6] च विद्यां चैवोर्ध्वरेतसाम्॥
कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा'।

इति। स्कान्देऽपि—

'श्रान्तस्य यानं तृषितस्य पानम्
अन्नं क्षुधार्त्तस्य नरो नरेन्द्र।
दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः
संस्तूयमानं त्रिदिवं नयन्ति'॥

इति[7]। अङ्गिराः–

'देवतानां गुरूणां च माता-पित्रोस्तथैव च।
पुण्यं देयं प्रयत्नेन नाऽपुण्यं चोदितं[8] क्वचित्'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे–

१. E. G. and H. read सौम्यं for सौख्यं. २. For दानानां G. reads देवानां. ३. A. reads परं स्मृतं for विशिष्यते. ४. A. B. C. D. and F. read पात्रे for पात्र-. ५. E. reads धनदानं कुटुम्बिने, and for the same A. reads गोदानं यज्वने तथा; for गोदानं च कुटुम्बिने. ६. A. reads याचकानां for याजकानां. ७. A. and I. omit इति. ८. A. reads चार्जितं, and H. चोदितं for चोदितं.

'यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्' ।

इति । दाननिमित्तान्याह शातातपः—

'अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।
षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥
संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि '॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि अयनादीन् दर्शयति—

'झष-कर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्-दक्षिणायने ।
विषुवे च तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥
वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।
एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥
कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः' ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

'वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।
पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसहितासु च ।
दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्' ॥

इति । मनुः—

'सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु' ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

---

१. A. reads गृहादि for गृहे तु. २. D. and G. read दानानि for दत्तानि. ३. All others except B. C. and F. omit अपि. ४. D. reads उपरागादीन् for अयनादीन्. ५. A. and I. read मृग-for झष-. ६. A. reads विष्णुपादाधिकं for विषुवादधिकं. ७. D. reads गुणादिषु for युगादिषु.

'शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये।
विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्' ॥

इति। भारद्वाजः—

'व्यतीपाते वैधृतौ च दत्तमक्षय्यकृद्भवेत्'।

इति। विष्णुः—

'दिनक्षयो दिनच्छिद्रं पुत्रजन्मादि चाऽपरम्।
आदित्यादिग्रहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमः॥
विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं ज्योतिर्विद्भिर्विचार्य च।
तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये'॥

इति। दिनक्षयलक्षणमुक्तं वसिष्ठेन—

'एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तः शतसाहस्रिकं फलम्'॥

दिनच्छिद्रस्य तु लक्षणं ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितम्—

'तिथ्यर्ध-तिथियोगर्क्षच्छेदादी राशिपर्वणः।
सदृशौ दिवस-च्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः'॥

इति।

'छेदादिकालः कथितः तिथिकृत्योर्घटिद्वयम्।
ऋक्षादिसङ्क्रमोपेतं तच्छिदत्वफलैर्युतम्॥

१. A. E. H. and I. read -त्वनन्त-, and D. G. ह्यनन्त- for त्वनन्त-. २. A. reads this line as follows:—दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुत्रजन्मादिकेऽपि च. ३. A. B. and D. read सङ्क्रमे for सङ्क्रमः. ४. D. reads वासरे for सावने. ५. A. G. and I. omit तु. ६. A. and I. read तिथ्यृक्ष- for तिथ्यर्ध-. ७. A. D. G. and I. read शशिपर्वणः for राशिपर्वणः. ८. I. reads -समाख्याः for -समाख्यौ. ९. A. omits तिथिकृत्योर्घटिद्वयम. १०. All others except A. read as follows:—नागवह्निसमोपेतं तद्दे तैस्त्वपलैर्युतम; while I. तच्छेद- and D. G. -फलैः for -पलैः according to the reading.

पलैः[1] षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतौ[2] ।
छेदादिसमयः प्रोक्तो दाने ऽनन्तफलप्रदः' ॥

इति । दानस्य निषिद्ध[3]कालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ—

'आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकालेषु वर्जयेत् ।
कर्म चाध्यापनं चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ' ॥

इति[4] । स्कन्दपुराणे[5]—

'रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।
हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥
'विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ।
अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम्' ॥

इति । तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः—

'राहुदर्शन-संक्रान्ति-यात्रा[6]ऽऽदौ प्रसवेषु च ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते[7]' ॥

इति । अत्र संक्रान्तिशब्दो मकर-कर्कटविषयः । स्मृत्यन्तरे संक्रान्तिषु[8] रात्रिदानादिनिषेधं प्रक्रम्य 'मुक्त्वा मकर-कर्कटौ'—इति पर्युदासात् ।

मत्स्यपुराणे दानस्य प्रशस्ता देश[9]निर्दोषा निर्दिष्टाः—

'प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
दत्त्वा चाऽक्षय्यमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च' ॥

इति । तथा व्यासेनाऽपि—

---

१ A. reads फलैः for पलैः. २. A. reads युगे for युतौ. ३. A. reads निमित्त- for निषिद्ध-, probably this might be an error. ४. H. omits इति. ५. D. reads स्कान्दे for स्कन्दपुराणे. ६. D. reads -यात्रार्ति- for -यात्रादौ. ७ D. reads न दुष्यति for तदिष्यते. ८. B. C. and F. add च after संक्रान्तिषु. ९. A. adds काल- to देश-.

'गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे।
मकरे चा ऽट्टहासे च गङ्गा-सागरसङ्गमे॥
कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे तथा चा ऽमरकण्टके।
एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षय्यतामियात्' ॥

॥ इति दानप्रकरणम् ॥

तदेवं सेतिकर्तव्यं दानप्रकरणं निरूपितम्। अथ प्रतिग्रहो निरूप्यते। तत्र श्रौतो विधिः पूर्वमुदाहृतः। 'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्'–इति। तत्र याजने येयं चर्चा पूर्वमनुक्रान्ता सेयं प्रतिग्रहे ऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या।

ननु–प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः–

'प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः' ॥
(म. स्मृ. १०. १०९)

इति। मैवम्। अस्या निन्दाया असत्प्रतिग्रहविषयत्वात्। तच्चोपरितने वचने स्पष्टीकृतम्।

'प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः'।
(म. स्मृ. १०. ११०)

इति। यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते स गर्हित इत्यर्थः। सत्प्रतिग्रहस्तु तेनैवा ऽभ्यनुज्ञातः––

'नाध्यापनात् याजनाद्वा ऽगर्हिताद्वा प्रतिग्रहात्।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलना-ऽर्कसमा हि ते' ॥
(म. स्मृ. १०. १०३; म. भा. व. २००. ८७)

१. H. reads च प्रभासे for चाट्टहासे; the प्रभासे is written on margin. २. A. omits येयं चर्चा. ३. A. reads अयं for सेयं. ४. A. reads सन्धातव्यः for -सन्धातव्या. ५. A. reads असाधु- for असत्-. ६. A. and I. read प्रतिग्रहो ऽगर्हितः स्यात् for प्रतिग्रहस्तु क्रियते. ७. A. substitutes विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः for the whole verse नाध्यापनात् &c., and omits अगर्हिताविति छेदः. ८. In Manu Smriti ज्वलनाम्बु- for ज्वलनार्क-. ९. This verse is to be found in Mahâbhârata 3, 200, 87.

इति । अगर्हितादिति छेदः । अगर्हितप्रतिग्रहादप्यप्रतिग्रहः श्रेयान् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'प्रतिग्रहसमर्थो ऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्' ॥

(या. स्मृ. १. २१३)

इति । ननु—यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति—

प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम्
प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।
प्रतिग्रहात् शुध्यति जप्य-होमैर्
योऽज्यं तु पापं न पुनन्ति वेदाः' ॥

इति । मनुस्तु तद्विपर्ययमाह—

'जप-होमैरपैत्येनो याजना-ऽध्यापनैः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च' ॥

(म. स्मृ. १०. १११)

इति । नायं दोषः । द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः शूद्रात् प्रतिग्रहो निन्दितः—इति व्यवस्थायाः सुवचत्वात् ।

ननु—सत्प्रतिग्रहे ऽपि क्रियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते । 'प्रतिग्रहः शुद्ध्यति जप्य-होमैः'-इत्युक्तेः । बाढम् । अस्त्येव वेदपारगत्वादिसामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः । एतदेवा ऽभिप्रेत्य स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो निवारितः—

१. G. reads तानवाप्नोति for स तानाप्नोति. २. Except A. and I. all read प्रतिग्रहः for प्रतिग्रहात्. ३. A reads याज्याग्नु पापात् for याज्यं तु पापं. ४. G. reads तपसा न for तपसैव. ५. E. omits this. ६. A. reads दोषः for प्रत्यवायः. ७. D. reads एतदेवाभिप्रेत्योक्तं स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो नास्ति for एतदेव- &c.

'षडङ्गवेदविद्विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम्[1]।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा'॥

इति। एष एव न्यायो याजना-ऽध्यापनयोर्योजनीयः। अयाज्ययाजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोबाहुल्यम्। स्वे-स्मिन्नीषदधिकारवैकल्ये सति प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः। मुख्याधिकारिणो विहितयाजनादिप्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येनः— इति विवेकः। सदसत्प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः—

'द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः।
अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन'॥

इति। सतामसम्भवे सति असतोऽपि प्रतिग्रहश्चतुर्विंशतिमतेऽभ्यनुज्ञातः—

'सीदंश्चेत् प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपात्।
ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा'॥

इति। शूद्रप्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः—

'यत्तु राशीकृतं धान्यं खले क्षेत्रे ऽथवा भवेत्।
शूद्रादपि ग्रहीतव्यमित्याङ्गिरसभाषणम्'॥

इति। तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः—

'कुटुम्बार्थे तु सच्छूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम्।

१. E. and H. read अन्यस्मिन्, D. reads तस्मिन् for स्वस्मिन्. २. D. reads विशेषात् for ईषत्. ३. I. reads वैकल्येन for वैकल्ये सति. ४. For -प्ययेन D. has -प्ययेतत्. ५. A. substitutes सता च for सीदंश्चेत्. ६. A. reads धान्यामिति for धान्यं खले. ७. D. and I. read तथा for ऽथवा. ८. D. alone has भाषितम्. ९. B. C. and F. read कुटुंबार्थे तु यः शूद्रात्प्रतिग्राह्यं तु याचितम्. १०. D. E. G. and H. have यत् for सत्-. ११. D. reads प्रतिगृह्णाति याचितम्. and G. प्रतिगृह्णीत याचितम्. for प्रतिग्राह्यमयाचितम्.

आत्मार्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्' ॥

इति । मनुरपि—

'न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानो ऽपि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते' ॥
(म. स्मृ. ११. २४)

इति । असत्प्रतिग्रहोचितो ऽवस्थाविशेषः स्कन्दपुराणे दर्शितः—

'दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।
असतः प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहमतन्द्रितः' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो ऽपि यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः' ॥

इति । मनुरपि— (या. स्मृ. ३. ४१)

'वृद्धौ च माता-पितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते' ॥
(म. स्मृ. १०. १०४)

इति । गारुडपुराणे प्रतिग्राह्यस्य द्रव्यस्येयत्ता दर्शिता—

'यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत् ।
तावदेव हि गृह्णीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा' ॥

---

१. A. reads द्विजो for विप्रो. २. चण्डालः is substituted by A. D. E. and H. for चाण्डालः. ३. A. and I. read वा for ऽपि. The text of Yajnavalkya Smriti reads वाग्यतस्ततः ४. All MS. read -समप्रभः ; but the Smriti itself has समो हि सः. ५. G. adds पुरा after दर्शिता. ६. A. reads करणं नियतं भवेत्, D. and G. कर्तुर्निर्वाहतां व्रजेत् for कर्तुर्निर्वहणं भवेत्.

इति । व्यासोऽपि—

‘प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् यज्ञार्थं तु समाचरेत् ।
स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेत धनविस्तरम् ।
धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते’ ॥

इति । अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः—

‘न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेश्या-नराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम्’ ॥

(या. स्मृ. १. १४०–१४१)

इति । संवर्त्तः—

‘राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।
पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः’ ॥

इति । स्कान्दे—

‘मरुदेशे निरुदके ब्रह्मरक्षस्त्वमागतः ।
राजप्रतिग्रहात् पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥
ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ।
विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्राजप्रतिग्रहम् ॥
रौरवे नरके घोरे तस्यैव पतनं ध्रुवम् ।
वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥
राजप्रतिग्रहाद्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्’ ।

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

---

१. A. यात्रार्थं, D. स्थित्यर्थं for यज्ञार्थं. २. G. has स्थितो यदधिकं for स्थित्यर्थादधिकं. ३. D. substitutes लब्धं स्याच्छास्त्र- for लुब्धस्योच्छास्त्र-. ४. D. reads सूति-, G. स्वानि-for सूनि-. ५. The text of याज्ञवल्क्यस्मृति reads यथाक्रमम्. ६. D. omits following-प्ररोहन्ति घनागमे । राजप्रतिग्रहा-द्दग्धा-, and reads वृक्षा दवाग्निना दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्-

'दशसूनिसमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
दशध्वजिसमा वेश्या दश वेश्यासमो नृपः ॥
दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः' ॥
(मः स्मृ. ४. ८६—८६)

इति । अधार्मिकराजविषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैव विशेषितम्—

'येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।
यजन्ते भूभुजां तेषामेतत् सूनोदितं फलम् ॥
येषां पाषण्डसङ्कीर्णं राष्ट्रं न ब्राह्मणोत्कटम् ।
एते सूनासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥
येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।
ते तु पापसमाचाराः सूनापापोपभोगिनः' ॥

इति । अदुष्टात्तु राज्ञः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अत एव छन्दोगशाखायां प्राचीनशालादीन् महामुनीन् राजप्रतिग्रहे प्रवर्त्तयितुमश्वपतिनामकेन राज्ञा दोषाभाव उपन्यस्तः—

'न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः' ॥
(छां. उ. ५।११।५)

१. This verse is altogether omitted by B. C. and F. also ; we find this and the foregoing verse in Manu Smriti, but this verse is differently written there as: — दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥. २. D. E. G. and H. read -सूना- for -सूनि-. ३. Manu Smriti has तस्य for तस्मात्. ४. All except A. E. and I. omit इयं. ५. D. reads the verse as:- येषां न विद्यते विप्राः प्राज्ञैर्यज्ञपरिग्रहः । जायते भूभुजां तेषां.- ६. A. reads ब्राह्मणास्पदम् for ब्राह्मणोत्कटम् ७. A: has पापा हि ते स्मृताः for पापोपभागिनः. ८. D. omits महामुनीन्. ९. D. has च for मे, and for the same G. reads यः. १०. A. reads तथा for कुतः.

इति । याज्ञवल्क्यवचने ऽपि राजप्रतिग्रहनिन्दायां 'लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः'-इति विशेषणात् अदुष्टराजप्रतिग्रहो न निन्दित इति गम्यते । तथा च नारदो ऽपि—

'श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥ (४१)
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।
नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥ (४२)
शुचीनामशुचीनां च संनिवेशो यथाम्भसाम् ।
समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥ (४५)
यथा ऽग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि' ॥ (४६)
(ना. स्मृ. १७. ४१–४६)

इति । दुष्टप्रतिग्रहवत् सत्प्रतिग्रहस्यापि आपद्विषयता कुतो न कल्प्यते?—इति चेत् तन्न । ब्रह्माण्डपुराणे सत्प्रतिग्रहस्य अनापद्यपि विहितत्वात् ।

'अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयते ॥
गृह्णीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचारवर्तिनः ।
श्रद्धया विमलं दत्तं तथा धर्मान्न हीयते' ॥

१. D. omits the whole from याज्ञवल्क्य to गम्यते. २. A. and G. read -रक्षणं for -रक्षणे. ३. A. has सन्निपातो for सन्निवेशो. ४. D. omits this whole line. ५. All except A. and I. read दुष्प्रतिग्रह-. ६. A. omits अपि. ७. A. C. F. and I. omit सत्. ८. A. substitutes ब्रह्मपुराणे. Brahmânda Purâna is a Mahá Purâna and Brahma Puran is an Upa Purâna, therefore it is difficult to find out the above quotation. ९. D. E. G. and H. have प्रति- for परि-. १०. A. reads धर्मो for धर्मात्.

इति । केषुचिद्वस्तुविशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रहदोष इत्याह भारद्वाजः[1]—

'अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।
अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्'[2] ॥

इति । तत्र भरद्वाजाऽभिप्रेतान् वस्तुविशेषान्निर्दिशति याज्ञवल्क्यः—

'कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः[3] पुष्पं दधि क्षितिः* ।
मांसं शय्या ऽऽसनं धानाः[4] प्रत्याख्येयं न वारि च ॥
अयाचिताहृतं[5] ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटा-षण्ढ-पतितेभ्यस्तथा द्विषः[6]' ॥
(या. स्मृ. १. २१४–१५)

इति । मनुरपि—

'शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः[7] पुष्पं मणिं दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्' ॥
(म. स्मृ. ४. २५०)

'एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं[8] च यत् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाऽभयदक्षिणाम्[9]' ॥
(म. स्मृ. ४. २४७)

* नात्र क्षितिशब्देन भूमिर्विवक्षिता अपि तु मृत्तिकैव । भूमिग्रहणे दोषश्रवणात् 'क्षितिर्मृत्तिका' इति विज्ञानेश्वरः ।

१. All others except A G. read भरद्वाजः. २. D. reads नैव विनिर्णुदेत् for तन्नैव निर्णुदेत्. ३. B. C. and F. read गन्धान् for गन्धाः. ४. A. has धान्य. ५. D reads अयाचिताद्यं. ६. D and G. have द्विजः. ७. A reads धासः ८. A. and I. read असत ९. D. reads वाऽक्षयदक्षिणाम् for चाभयदक्षिणाम्, and the text of Manu अथ for च.

इति। प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह—

'हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम्।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मी भवति काष्ठवत्'[1]॥
(मं. स्मृ. ४. १८८)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः।
गृह्णन् प्रदातारमधो[2] नयत्यात्मानमेव च'॥
(या. स्मृ. १. २०२)

इति। विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहो दोषावह इति वाजसनेयिब्राह्मणे गायत्रीविद्यायां श्रूयते—

'यदि ह वा अप्येवंवित् बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकं चनपदं प्रति स य इमांस्त्रीँल्लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति। नैव केनच नाऽऽप्यं कुत

1. D. reads प्रतिगृह्णीते and the text of Manu reads the whole line thus:— प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्. 2. A. reads -मथो.

'उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्'—इति ।
(बृ. उ. ५. १४. ५–६)

॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधिकरणन्यायेन (पू. मी. २. २. १) कर्मभेदमभिप्रेत्य 'षट्कर्माभिरतः'—इत्युक्तम । स च न्याय इत्थं प्रवर्त्तते । यजति ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संशयः किं सर्वधात्वर्थानुरक्तैका भावना उत प्रतिधात्वर्थं भिन्ना? तत्र भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वात् भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधानभेदकत्वासम्भवाच्चैकैव भावनेति पूर्वःपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थेनैकेनानुरक्ते आख्यातार्थे धात्वर्थान्तराणामननुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः—इति सिद्धान्तः । एवं चाध्यनादिभिः षड्भिर्धात्वर्थैः षोढा भावना भिद्यते—इति भवन्त्येतानि षट्कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' श्रद्धापूर्वकमनुष्ठानम् । अश्रद्धालुना ऽनुष्ठितमप्यफलं स्यात् । तदाह भगवान्—

---

१. All others except A and I. read इति, and B. C. F. omit both. २. H. omits नि- and reads रूपितानां. ३. D. has the following wonderful reading –किं सर्वधनार्थैका भावना उत न प्रतिधात्वर्थं आद्या तत्रभवतो वाचकस्याख्यातस्यैकत्वाभिन्नानामपि धात्वर्थानां उपसर्जनेन प्रधानभेदकत्वात् संभवाच्चैकभावने चेति पूर्वपक्षस्त्वाद्धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थेनैकनानुरक्ते आख्याता ये धात्वन्तराणाम–. ४. All others except A. substitute नाना for भिन्ना. ५. E. omits the following:– -त्वेन प्रधानभेदकत्वासंभवाच्चैकैव भावनेति पूर्व पक्ष । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतेरुत्पत्तिशिष्टधा—. ६. A. reads -ख्याते. ७. F. has -नानुक्त fo. -नानुरक्त. ८. A. and I. read अध्यापना–. ९. H. has धात्वर्थ. १०. D omits अपि.

'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥
(भ. गी. १७. २८)

इति। 'नित्यम्' इत्युत्तरत्रान्वेति न पूर्वत्र[1] अध्यापना-[2] दीनां त्रयाणामनित्यत्वात्। देवता च अतिथिश्च देवता-तिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत्। देवतास्वरूपं च वाज-सनेयिब्राह्मणे शाकल्य-याज्ञवल्क्यसंवादे विचार्य निर्णी-तम्। तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता। देवताविस्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्यो ऽर्थः। तत्र चैषा श्रुतिः—

'अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ। कति देवा याज्ञवल्क्येति। स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे। यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते। त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। त्रयस्त्रिंशदिति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। त्रय इति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। द्वाविति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। अध्यर्ध इति। ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। एक

१. Except A. D. and I. all others read नेह च. २. B. has उत्तरत्रांऽन्वेति न तु पूर्वत्र, C. and F. उत्तरतो नान्वेति न, D. उत्तरत्वात् नेति पूर्वत्र, G. उत्तरत्वान्नेति न पूर्वत्र, H उत्तरत्र नान्वेति पूर्वत्र. ३. E. substitutes किन्तु for न. ४. D. reads देवतानां. ५. D. omits the following :—शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः अत्र चैषा श्रुतिः। अथ हैनं विदग्ध. ६. A. omits स्वरूपं.

इति । ओमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥ २ ॥ कतमे ते वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ सर्वꣳ वसु निहितमेते हीदं सर्वं वासयन्त तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे ते रुद्रा इति । दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति यस्माद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति । द्वादश एव मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति यद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमस्तनयित्नुरित्यशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदꣳ सर्वꣳ षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इति ।

इमे एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति। कतमौ तौ द्वौ देवाविति। अन्नं चैव प्राणश्चेति। कतमोऽध्यर्ध इति। योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते ऽथ कथमध्यर्ध इति। यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति। कतम एको देव इति। प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति' ॥

(बृ. उ. ३. ९. १-९)

अस्याः श्रुतेरयमर्थः। उपासनार्हाणां देवानां सङ्ख्याविस्तारेण[1] कतीति[2] पृष्टो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात् परबुद्धिव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे। निविच्छब्दो वैश्वदेवनामके शास्त्रविशेषे[3] ऽवस्थितानां[4] सङ्ख्यावाचिनां[5] पदानां[6] समुदायमाचष्टे इति वैदिकप्रसिद्धिः। ततो यावन्तो देवा वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति। तानि च पदानि त्रयश्च त्री चेत्यादीनि[7]। शतत्रयं सहस्रत्रयं षट्कं च देवविस्तारः। कत्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र[8] देवान्तरसङ्ख्या व्युदस्यते। य एव देवाः पूर्वं विस्तृताः त एव सङ्क्षेपेण कियन्त? इति तत्र तत्र प्रश्नार्थः। कतीति सङ्ख्याप्रश्नः। कतमे त इति[9] स्वरूपविशेषप्रश्नः। तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका

१. A. reads संख्याविविस्तारे, C. and F. read सङ्ख्याख्यविस्तारेण. २. A. and I. omit कतीति, A. adds शाकल्येन, and I. साकल्येन. ३. D. and G. have शास्त्र- for शास्त्र-. ४. D. omits ऽव-. ५. D. has संभाविताना, and G. संख्याभाविनां for संख्यावाचिनां ६. D. omits पदानां. ७. A. reads त्रिशतादित्येवमादीनि. ८. [illegible]. has तत्रस्थ-. ९. All except A. and I. read कथमेतदिति for कतमे त इति.

ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति । किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतै- च्छिकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषः पृथक् निरूप- णीय इति[२] । त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्वादयः पुराणप्रसिद्धेभ्यो वस्वादिभ्यो ऽन्ये । तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी । प्राणा बाह्ये- न्द्रियाणि । आत्मा ऽन्तःकरणम् । इन्द्र-प्रजापतिशब्दौ लक्षणया स्तनयित्नु-यज्ञयोर्वर्त्तेते । लक्षितलक्षणया त्वशनि-पश्वोः[३] । अन्न-प्राणौ भोग्य-भोक्त्रभिमानिनौ । अध्यर्धशब्दो रूढ्या[४] सङ्ख्यावाची । योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः सूत्रात्मा । 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' (बृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः । अन्ते प्राणशब्दः परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं स[५] ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्[६] शब्दः परोक्षवाची । अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् पारोक्ष्यम्[७]—इति । तत्र प्राणशब्दवा- च्यः परमात्मैवैको मुख्यो देवः । तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतरा विस्पष्टमामनन्ति—

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता[८] केवलो निर्गुणश्च' ॥

(श्वे. उ. ६. ११; ब्र. उ. ३.)

---

१. B. C. and F. omit ऐच्छिक-, and E. G. H. substitute भौतिक for the same. २. इति is omitted by all except A. and I. ३. G. reads -स्तनयित्नो. for -पश्वोः. ४. D. omits रूढ्या. ५. A. omits स. ६. स्वत् is substituted by all except A. and I. ७. A. and I. read परोक्षम्. ८. H. reads चेत्ता. We think this reading is more correct, but the Bhâshya and others prefer चेता, while D. reads चेत्ता.

इति। एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा व्यवहरन्ति। तथा च मन्त्रवर्णः—

'सुपर्णं* विप्राः कवयो वचोभि-
रेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति'।

इति। ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते—

'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु-
रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वद-
न्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः'॥

इति। ननु—इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेवता-वाचिनो न त्वेकं देवमभिदधति। अन्यथा वारुणयागे ऐन्द्रो मन्त्रः प्रयुज्येत। नायं दोषः। एकत्वेऽपि देवतात्वम्। मूर्ति-भेदेन मन्त्रव्यवस्थोपपत्तेः। यथा शैवागमेषु शिवस्यैकत्वेऽपि प्रतिमाभेदेन दक्षिणामूर्ति-चिन्तामणि-मृत्युञ्जयादयो मन्त्रा

* शोभने पर्णे पक्षावस्य सुपर्णः। 'बृहद्रथन्तरे ते पक्षौ' इति श्रुतेः। सुपर्णः परमेश्वरः। विप्रातीति विप्रः। 'प्रा पूर्त्तौ' स्वज्ञानेन पूरणकर्त्तारो विद्वांसो विप्राः। ते एकं सन्तमप्येनं बहुधा कल्पयन्ति उपास्त्यादिसिद्ध्ये। वस्तुतस्त्वेक एव परमेश्वरः। एतेन—मन्दमतीनामनुग्रहार्थं विविधकर्मानु-ष्ठानसिद्ध्यर्थं च कल्पितं शिव-विष्ण्वादिमूर्तिभेदमेव परमार्थसत्यं मत्वा ईश्वरबाहुल्यादुद्विजमानाः अनाकलितवैदिकधर्मरहस्याः पारक्यधर्ममुर-रीकुर्वन्तोऽल्पप्रज्ञत्वादुपेक्ष्या इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

१. E. G. H. omit च. २. A. has वरुणयागस्य. ३. B. adds अपि before ऐन्द्रो. ४. B. C. and F. read युज्येत for प्रयुज्येत्. ५. A. G. and I. read देवस्य मु-; D. E. देवत्वमु-, and H. देवत्वस्य मु-, for देवतात्वम्। मू-. ६. A. substitutes प्रासाद- for प्रतिमा- and reads प्रासादैर्दक्षिणामूर्त्ति-; B. C. and F. प्रतिमाभेदैः द-, D. E. and H. प्रतिमाभेदद-, and G. प्रतिमाभेदात् द-.

मूर्तिविशेषेषु व्यवस्थिताः । यथा श्रौ वैष्णवागमेषु गोपाल-वामनादयो मन्त्राः तथा देवे[२]ऽपि किं न स्यात् ।

ननु—द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपम्[३] । रूपभेदाच्च कर्मभेदः प्रतिपादितः । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्'—इत्यत्र यथा ऽऽमिक्षावाजिनयोर्द्रव्ययोर्भेदः तथा विश्वेषां देवानां वाजिभ्यो देवेभ्यो भेदो ऽभ्युपगन्तव्यः—इति । बाढम् । अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वास्तवस्य[५] देवस्य कर्मानुष्ठान[६]दशायामौपाधिको भेदः* । अत एव वाजसनेयिब्राह्मणे इष्टिप्रकरणे कर्मानुष्ठानप्रसिद्धं देवभेदमनूद्य तदपवादेन[७] वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्—

'तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति' ।

न चैककर्माङ्गत्वात् फलभेदो दुःसम्पाद इति शङ्कनीयम् । उपास्तिप्रकारभेदेन तदुपपत्तेः । 'तं यथायथोपासते तदेव भवति'—इति श्रुतेः । यथैको ऽपि राजा छत्र-चामरादिसेवाप्रकारभेदेन फलभेदे[८] हेतुस्तद्वत् ।

---

* उपाधिशब्देनात्र सत्त्व-रजस्तमो गुणाः तज्जनितत्वेन कल्पितानि शरीराणि वा ग्राह्याणि । तद्यथा—कर्मारम्भे विघ्ननाशनार्थं कल्पितस्य गजमुखाद्याकारविशेषोपाधिविशिष्टस्य गणपतेः कल्पनम् । एवमेवेन्द्र-वरुणादीनां देवानां कर्मानुष्ठानकाले तत्तत्कार्यसिद्ध्यर्थं कल्पनम् ।

१. A. omits वा, and D. substitutes च. २. A. and I. read वेदे for देवे. ३. A. and I. have स्वरूप-. ४. H. reads विशेषात. ५. H. and I. read वासवस्य. ६. A. and D. have कर्मानुष्ठान-. ७. E. G. and H. read तदनुवादेन for तदपवादेन. ८. All others except A. and I. read फलभेदहे-.

ननु—देवः फलं[१] ददातीत्येतन्मीमांसका न सहन्ते। तथा हि नवमाध्याये विचारितम्। किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं? उतापूर्वद्वारकं यागस्य फलसाधनत्वं? इति संशयः। तत्र भङ्गुरस्य यागस्य कालान्तरभाविफलम्प्रति साधनत्वा-योगादवश्यं द्वारं किञ्चित् कल्पनीयम्। देवताप्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यां तद्द्वारं स्यात्।

'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति'।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

इति श्रुतिः। युक्तिरप्युच्यते। क्रियया प्राप्तुमिष्टतम-त्वात् कर्म कारकं प्रधानम्। तेन कर्मणा[२] व्याप्यत्वात्[३] सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानम्। इन्द्रादिदेवताश्च सम्प्रदानत्वेन प्राधान्यात् पूजामर्हन्ति। यागश्च पूजारूपत्वादतिथिभोजनमिव देवताया अङ्गं स्यात्। तस्मात् राजादिवद्देवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः। अत्रोच्यते। याग-देवतयोर्योऽयमङ्गाङ्गिभाव उपन्यस्तः स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण विपर्येति। तथा हि—यजेतेत्याख्यातेन भावनाऽभिधीयते। सा च—किं? केन? कथं? इति भाव्यकरणे इतिकर्तव्यतालक्षणमंशत्रयं क्रमेणाकाङ्क्षति। तत्र यागस्य[५] समानपदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न भाव्यता[६]। स्वर्गस्य[७] तु वाक्यादुपनीतस्यापि पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात् भाव्यता स्यात्। तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनान्वेति।

१. A. inserts कर्तुः. २. A. B. C. E. insert च before कर्मणा. ३. A. and I. read व्याप्तत्वात्. ४. All others except A. and I. take singular. ५. A. has यागस्य. ६. A. retains plural. ७. C. and F. read सर्वस्य for स्वर्गस्य.

तच्च करणं साध्यरूपत्वात् स्वनिष्पादकं सिद्धं द्रव्यदैवतमि-तिकर्त्तव्यत्वेन गृह्णाति—इति । ततो यागोऽङ्गी देवता च तदङ्गम्। एवं च सति नातिथिवद्देवता यागेनाराध्यते । या तु श्रुतिः—'तृप्त एवैनम्'—इति नासौ स्वार्थे तात्पर्यवती । प्रत्यक्षादिविरोधात्* । न हि काचिद्विग्रहवती देवता हविर्भुक्त्वा तृप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण योग्यानुपलब्ध्या वा प्रमीयते। किं च अश्वमेधे 'गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः' इत्यादावश्वावयवानां दंष्ट्रादिद्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोमण्डूकादयस्तिर्यञ्चोऽपि देवताविशेषाः श्रूयन्ते । न च तेषां फलप्रदातृत्वं सम्भाव्यते ।

'ओषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा'—

(तै. सं. ७. ३. १९; ७. ३. २०)

इत्यादावचेतनानामोषधि-वनस्पति-नद्यवयवानां देवतात्वं श्रूयते । तत्र कुतो हविर्भोक्तृत्वं कुतस्तरां तृप्तिः कुतस्तमां

* अयमिति प्रत्यक्षोपलम्भे अर्थो बाधितो भवति । इन्द्रस्य प्रत्यक्षत्वाभावात् श्रुतिरियं न स्वार्थे तात्पर्यवती भवतीति भावः ।

१. A. and I. read -स्वरूपत्वात्. २. G. reads -न राध्यते. ३. D. omits from भुक्त्वा to प्रत्यक्षेण, both inclusive. ४. This mantra is differently read by the following manuscripts as:—A. has स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भ्येभिः, B. and C. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः. E. and F. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः, D. and G. गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूका कोङ्क्षन्. ५. A. has इत्यादावय-, B. C. E. F. H. इत्याद्यदनावय-, and I. इत्याद्यवय-. ६. A. B. C. F. have स्तेगमण्डू-; ७. Except A. and I. all omit ऽपि. ८. C. F. and H. read फलप्रदातृत्वं.

फलदानम्। तस्माद्विग्रहादिमतां देवानामभावान्न देवताप्रसादो यागस्य फलद्वारम्। किन्तु श्रूयमाणफलसाधनत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यमपूर्वं तद्वारम्। अभ्युपगतेष्वपि देवेष्वपूर्वस्यैव फलद्वारत्वमवश्यं वक्तव्यम्। मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेषु देवतानामपि तपश्चरण-क्रत्वनुष्ठान-ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रप्रयोगेभ्यः* समीहितसिद्ध्यनुकीर्त्तनात्। तस्मान्न देवः फलप्रदः इति सिद्धम्। औपनिषदास्त्वीश्वरस्य† फलदातृत्वं मन्यन्ते। तथा हि तदीये शास्त्रे तृतीयाध्याये विचारितम्। किं धर्मः फलं ददाति? आहोस्विदीश्वरः? इति संशयः। तत्र मीमांसकोक्तन्यायेन धर्मः फलप्रद इति पूर्वःपक्षः। सिद्धान्तस्तु किं धर्मोऽन्यानधिष्ठित एव फलप्रदः? किं वा केनचिच्चेतनेनाधिष्ठितः? नाद्यः। अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य यथोचितफलदातृत्वायोगात्। द्वितीये तु येनाधिष्ठितः स एव फलदाताऽस्तु। न चैवं धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्। वैषम्य-नैर्घृण्यपरिहाराय धर्मापेक्षणात्। असति तु धर्मे कांश्चिदुत्तमसुखं कांश्चिन्मध्यमं कांश्चिदधमं प्रापयन्नीश्वरः कथं विषमो न भवेत्। कथं वा विविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न स्यात्। धर्माधर्मानुसारेण तत् प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीना-

* अयमर्थः— मन्त्रार्थवाद-पुराणादिषु देवतानामपि समीहितं तपश्चरणादिद्वारैव सिद्धमित्यनुवर्णितं न साक्षात् तस्मात् कर्मैव फलप्रदं न देवता।

† औपनिषदा वेदान्तिनः। ते च कर्मानुरूपं शुभमशुभं वा ईश्वरः फलं ददातीति मन्यन्ते।

१. A. has देवादीना-. २. C. and F. देवात्मनामपि, I. देवानामपि. ३. D. F. G. and H. have समाहित- for समीहित-. ४. A. reads फलं ददातु. ५. All except A. H. and I. have धर्मवैयर्थ्य-. ६. A. has विचित्रं for विविधं, and all others except E. विचित्रं for the same.

मिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्राप्नुतः। न हि दुष्टशिक्षां शिष्ट-परिपालनं च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये विद्येते। यदुक्तं—'गो-मण्डूकादीनां तिरश्चामोषधि-वनस्पत्यादीनां च स्थावराणां फलप्रदत्वमयुक्तम्'—इति। तत् तथैवास्तु। ईश्वरस्य फलदातृत्वे कः प्रत्यूहः। यदपि—

'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति'।

(तै. सं. २. ६. ४. ३)

—इति तत्रापीन्द्रदेवतायामवस्थितो ऽन्तर्यामी फलप्रदत्वेन विवक्षितः।

'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्'।

इति श्रुतेः। तस्मादीश्वरस्य प्रसाद एव फलद्वारम्। न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः परस्परं विरोधः। विवक्षाविशेषेण तत्समाधानात्। यथा देवदत्तस्यैव पक्तृत्वे ऽपि सम्यगभिज्वलनं विवक्षित्वा 'काष्ठानि पचन्ति'—इति व्यवहारः तथा परमेश्वरस्यैव फलप्रदत्वे ऽपि तारतम्यापादन-निमित्ततया प्राधान्यं विवक्षित्वा 'धर्मः फलप्रदः'—इति व्यवहारः किं न स्यात्। तस्मादविरोधात् फलप्रदो जगदीश्वर एक एव सर्वत्र पूजनीयो देव इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

॥ इति देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति। उभयोः पूजनप्रकार-मुपरितनश्लोके निरूपयामः। 'देवता ऽतिथिपूजको नावसी-

१. A. B. C. and F. स्तंग- for गो-. २. All others except H. I. read ईश्वरप्रसाद. ३. H. has अभिज्वालनं. ४. A. and I. read -पादनिमित्त-. ५. From फलप्रदः to the end is omitted by H. ६. All others except A. and I. read पूजनीय एवाल-. ७. H. -मिति प्रसं-.

इति '—इत्युक्तेरपूजायामवसीदति इत्यवगम्यते । तथा च कूर्मपुराणे—

'यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते ' ॥

(कू. पु. १. २. १८. १२१)

'अकृत्वा देवपूजां च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।
भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं निगच्छति ' ॥

(कू. पु. १, २. १८. ११९)

इति । मार्कण्डेयः—

'अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति' ॥

(मा. पु. २९. ३१; वि. पु. ३. ९. १५; वि. स्मृ. ६७. ३३)

इति । देवलोऽपि—

'अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।
असत्कृतो निराशश्च स मर्त्यो हन्ति तत्कुलम् '॥

१. In Kûrma Purâṇa we find as अज्ञानात. २. A. and I. read -श्विह. ३. In the text of Kûrma Purâṇa we find the reading as follows :— अकृत्वा तु द्विजः पञ्चमहायज्ञान द्विजोत्तमा referring to both these verses this reading is more correct. ४. All others except A. and D. as also the text of the Kûrma Purâṇa read स गच्छति. ५ This quotation from मार्कण्डेयः- to -गच्छति is omitted by A. and I.; the author quotes this verse from Mârkaṇḍaya, but we also find it in Vishṇu Smriti and Vishṇu Purâṇa.

इति। पूजायां तु न केवलं[1] पापाभावः[2] किन्त्वभ्युदयोऽप्यस्ति। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

'येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम्।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते' ॥

इति। कूर्मपुराणे—

'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तथा।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा' ॥

(कू. पु. १. २. १८. १९.)

इति। मनुरपि—

'अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं चादुष्टमानसम्[3]।
सवृषं[4] गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः' ॥

(व. स्मृ. २७. ७)

इति। विष्णुरपि—

'स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा।
नाऽवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्' ॥

(वि. स्मृ. ६७. ४४.)

इति[5]। वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सति यो[6]ऽवशिष्ट ओदनः स हुतशेषः। तमेव भुञ्जीत न तु स्वभोजनार्थं पाचयेत्। यदाह[7] भगवान्—

---

१. B. C. D. and F. add एव to केवलं. २. A. and I. read अवसादः for पापाभावः. ३. A. and I. -मागतम. B. C. F. -मानस; and F. वा दुष्टमानसम. ४. D. सवत्सं. ५. A. omits इति. ६. All except A. and I. omit यो. ७. A. reads तथाह; and the other all except I. तदाह.

'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' ॥
(भ. गी. ३. १३)

इति। 'हुतशेषम्'—इत्यत्र हुतशब्दो महाभारते व्याख्यातः—

'वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः'।

इति। तस्य शेषो हुतशेषः। स च हुतशेषशब्दो देवर्षि-मनुष्यादिपूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति। तदाह मनुः—

'देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्यांश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत्॥
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते' ॥
(म. स्मृ. ३. ११७–११८)

इति। 'ब्राह्मणो नावसीदति' इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्—

'सत्यं दानं तपः शौचमानृशंस्यं दमो घृणा।
दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः॥
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः।
काम-क्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः।
स्वयं धर्मेण चरति तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥

---

१. D. omits from 'हुतशेषम्'—to अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् both inclusive, this is only on account of the writer's carelessness. २. G. ब्राह्मयाश्च, E. and H. read ब्राह्याश्च. ३. H. adds इति after भवेत्. ४. A. and I. वशौ. ५. All except A. and I. read सर्वं धर्मेण चरितं.

यो ध्यापयेदधीते वा याजयेद्वा यजेत वा ।
दद्याद्वा ऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्' ॥

इति । तथा च अनाहिताग्नितायामपि उक्तलक्षणलक्षितो ब्राह्मणो नावसीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति ।

'चतुर्णामपि वर्णानाम्'—इति 'षट्कर्माभिरतः'—इति वचनद्वयेन साधारणा-ऽसाधारणधर्मौ संक्षिप्योपदर्शितौ । यद्यप्यध्यापनादित्रयमेव विप्रस्याऽसाधारणं नाध्ययनादित्रयम् । तस्य वर्णत्रयसाधारणत्वात् । तथापि षट्कर्माभिरतत्वं विप्रस्यैवेति न कोऽपि विरोधः ॥ ३८ ॥

अथात्र साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाह्निकं संक्षिप्याह—

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतातिथिपूजनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिनेदिने ॥३९॥

इति । 'सन्ध्यास्नानम्'—इत्यत्र यवागूपाकन्यायेन स्नानस्य प्राथम्यं व्याख्येयम् । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितः । 'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूं च पचति'—इति श्रूयते । तत्र संशयः किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोर-

१. All others except A. and I. have रतं for रतिः. २. From तथा च—to पर्यवसितो भवति is omitted by all except A. and I. ३. A. reads तथात्र, and all others except I. तत्र. ४. All except K. and L. read देवतानां च for देवतातिथि-. ५. A. omits यवाग्वा. ६. Except F. G. H. All others omit च. ७. A. omits तत्र.

नियतः क्रमः? उत नियतः? यदपि नियतः तदपि पाठेन नियम्यते उतार्थेन? तत्र विध्योरनुष्ठानमात्रपर्यवसानात् क्रमस्य नियामकाभावात् अनियतः–इत्येकः पूर्वः पक्षः। पूर्वाधिकरणेषु 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' * इत्यत्र पाठस्य नियामकत्वाभ्युपगमात् अत्रापि तत्सम्भवात् यथापाठक्रमनियमः-इत्यपरः पूर्वः पक्षः। 'यवाग्वा'–इति तृतीयया श्रुत्या होमसाधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्पत्तेरर्थाद् यवागूपाकः पूर्वभावी-इति सिद्धान्तः। एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धिहेतुत्वाच्छुद्धस्यैव सन्ध्यावन्दनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावि इति द्रष्टव्यम्। तत्र स्नानं तत्पूर्वभाविनां ब्राह्ममुहूर्तोत्थान-हितचिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम्। तत्र याज्ञवल्क्यः–

'ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्।
धर्मा-ऽर्थ-कामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत्' ॥
(या. स्मृ. १. ११५)

इति। मनुरपि–

'ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत्।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥'
(म. स्मृ. ४. ९२)

* द्रष्टव्यमिदं पूर्वमीमांसायां पञ्चमे ऽध्याये प्रथमे पादे 'श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्' इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां शबरभाष्ये।

१. A. and I. read यदा नियतस्तदा, and others except H. यदापि नियतस्तदापि. २. A. has नियामकत्वा-. ३. A. adds क्रमः after अनियतः. ४. D. omits पूर्वः. ५. D. reads -धिकरणे. ६. B. D. and E. read ब्राह्मणं. ७. A. reads तथापाठक्रम- ८. D. reads असति द्रव्यहोमो निःपतेत् अर्थाद्यवागूपाकः पूर्वभावीति द्रष्टव्यम्। तत्र स्नानपूर्वभावि -for the intermediate portion of -साधनत्वावगमात् and ब्राह्ममुहूर्तो. ९. अत is added to एव by A. १०. D. reads उपावर्तेत् for न हापयेत्.

इति । 'वेदतत्त्वार्थः' परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय[1] मानसे मतिमान्नृप ।
विबुद्धय[2] चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्याऽविरोधिनम्[3] ॥
अपीड़या[4] तयोः[5] काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
परित्यजेदर्थ-कामौ धर्मपीडाकरौ नृप ॥
धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च' ॥
(वि. पु. ३. ११. ५-७)

इति । सूर्योदयात् प्रागर्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ । तत्राद्यो ब्राह्मो द्वितीयो रौद्रः । तत्र ब्राह्मे चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः—

'उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं[6] वाऽपि वाक् सत्या वाऽपि[7] भाषिता ॥
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम्[8] ।
मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतिष्यति' ॥

इति । 'ध्यायीत मनसेश्वरम्' इति यदुक्तं तत्र प्रकारविशेषो वामनपुराणे दर्शितः[9]—

१. The text of Vishṇu Purâṇa सुस्थे च for उत्थाय. २. In Vishṇu Purâṇa विबुद्धः for विबुध्य. ३. All except I. read चाप्यविरोधिनम्. ४. In Vishṇu Purâṇa the following one line is seen between अपीडया, &c., and परित्यजेदर्थकामौ, &c., but the author did not find it necessary to the present. 'दृष्टादृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता. ५. A. reads ऽनयोः for तयोः. ६. A. reads ऽपि हुतं for दापितं. ७. E. H. and I. read चापि. ८. D. and G. have यद्भयं समुप-. ९. I. omits दर्शितः.

'ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी[1]
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः शनि-राहु-केतवः[2]
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्' ॥

(वा. पु. १४. २३)

इत्यादि ।

॥ इति ब्राह्मे मुहूर्त्ते आत्महितचिन्तनप्रकरणम् ॥

हितचिन्तनानन्तरं श्रोत्रियादिकमवलोकयेत्, न तु पापिष्ठादिकम् । तदाह[3] कात्यायनः—

'श्रोत्रियं सुभगं[4] गां च अग्निमग्निचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते[5] ॥
पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं[6] नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम्' ॥

(का. स्मृ. ११. ९—१०)

इति । ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाहाङ्गिराः[7]—

'उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः[8] ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः' ॥

---

१. A. substitutes त्रिपुरान्तकोऽमिर-. २. All others except D. and G. substitute सहभानुजेन for शनि-राहु-केतवः. ३. A. omits तदाह. ४. All except A. and G. read सुभगां. ५. A. reads -दार्तिभ्यः स विमुच्यते. ६. A. and I. read मद्यं for चान्धं. ७. A. reads तथाचोऽङ्गिराः. ८. E. G. H. and I. read निष्ठीवो-. for ष्ठीवनो-.

इति । तत्र तृणनियमं विशिनष्टि–

'शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।
अयज्ञीयैरनार्द्रैश्च तृणैः सञ्छाद्य मेदिनीम्' ॥

इति । तत्र कालभेदेन दिङ्नियममाह याज्ञवल्क्यः–

'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः' ॥

(या. स्मृ. १.१६)

इति । कर्णश्च दक्षिणः ।

'पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्' ॥

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थत्वाभिधानात् । यज्ञोपवीतस्यापि तदेव स्थानं न्याय्यम् । आङ्गिरास्तु विकल्पेन स्थानान्तरमाह–

'कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् यद्वा कर्णे समाहितः' ॥

इति । तत्र कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् । तथा च सांख्यायनः–

'यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे
कृत्वा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्' ॥

---

१. D. substitutes तत्र नियमं वसिष्ठ आह for तत्र तृणनियमं विशिनष्टि. If we allow the reading of D. it means that it is of Vasishta; but we cannot find it in Vasishta Smriti. For the same तृणनियमान् appears in A. I.; and in B. C. E. G. H. तृणनियमो. This is grammatically incorrect. २. B. E. and H. omit दिक्. ३. All except A. and I. read -स्थानाभि-. ४. G. has विकल्पं for विकल्पेन. ५. G. reads यद्येकवस्त्रो for यद्येकवस्त्रो. ६. D. omits उत्सर्गं and reads मूत्रपुरीषे कुर्यात्; while B. C. E. F. and H. read -उत्सर्गे.

इति। ननु—उक्तो दिङ्नियमो न व्यवतिष्ठते। अन्यैरन्यथा-स्मरणात्। तत्र यमः—

'प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णे ऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः' ॥

इति। अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति॥ तदयुक्तम्। सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात्। सामान्य-शास्त्रं हि याज्ञवल्क्यवचनम्। दिवसे कृत्स्ने ऽप्युदङ्मुखत्व-विधानात्। यमवचनं तु विशेषशास्त्रम्। उदङ्मुखत्वस्य मध्याह्नविषयत्वेनात्र सङ्कोचप्रतीतेः। मा ऽस्तु तर्हि विकल्पः। यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति—इति चेत्। तदपि न युक्तम्। प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वनिराकरणायैव देवलेन सदैवेति विशेषितत्वात्।

'सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः'।

इति। अत्र प्रातः-सायाह्नशब्दौ दिवा-रात्रिविषयौ। तथा च मनुः—

'मूत्रोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा' ॥
(म. स्मृ. ४. ५०)

इति। एवं तर्हि यमोक्तयोः प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः? सूर्याभिमुखनिषेधगमकोक्तिरिति ब्रूमः। तदुक्तं महाभारते—

१. G. has तदेतदयुक्तम. २. D. omits हि· ३. B. C. and F. omit अपि. ४. D. and G. omit -त्व-; while H. reads उदङ्मुख इति वचनात् for उदङ्मुखत्वविधानात्. ५. D. reads विशेषवच्छास्त्रम्. ६. A. reads यमवचनोक्तो नियमः for यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति इति चेत, D. substitutes अव्यवस्था भविष्यतीति चेत्, this reading is correct and gives different sense. ७. H. omits तु. ८. A. reads एतदपि for तदपि. ९. A. and I. read सूर्याभिमुखत्वनिषेधपरा यमोक्तिरिति. The reading is correct, but it seems the repetition 'यमोक्तिरिति' is contrary to the style.

'प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।
मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः'॥

इति । यत्तु[2] देवलेनोक्तम्—

'विण्मूत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्'॥

इति तन्निरुद्धेतरविषयम् ।

'न वेगं धारयेत् । नोपरुद्धः क्रियां कुर्यात्'

इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्—

'छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधभयेषु च'[3] ॥
(म. स्मृ. ४. ५१; ग. पु. १. २१७. २७)

इति । तदपि नीहारान्धकारादिजनितदिङ्मोहनविषयम् । देशनियमो विष्णुपुराणे ऽभिहितः—

'नैरृत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।
दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत्'॥
(वि. पु. ३. ११. ८-९)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे कुर्यात्
दक्षिणां दिशमपरां वा'[4] ।
(आ. ध. सू. १. ११. ३१. २)

इति । मनुरपि—

'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्'॥
(म. स्मृ. ४. १५१)

इति । स एव वर्ज्यदेशानाह—

---

१. D. reads प्रत्यमरं प्रतिगङ्गां, E. प्रत्यचलं for प्रत्यनलं. २. I. reads यदपि for यत्तु. ३. H. I. and also the text of manu read प्राणबाधा-. ४. The text of the Āpastambhadharma sūtra reads आराद्-............... दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा. (See G. Bühler's 1st Edition which seems to be incorrect.)

'न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ (४५)
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते[1]।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन[2] ॥ (४६)
न ससत्त्वेषु गर्तेषु[3] न गच्छन्नापि च स्थितः[4]।
न नदीतीरमासाद्य[5] न च पर्वतमस्तके ॥ (४७)
वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः[6]।
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्' ॥ (४८)
(म. स्मृ. ४. ४५–४८)

इति। पर्वतमस्तक इति पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्यज्ञापनार्थं[7]। यमो ऽपि–

'तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च।
राजमार्ग-श्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥
उपरुद्धां न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम्[9]।
उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥
वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्य-श्वभ्र-बिलानि च'।

इति। हारीतः–
'आहारं तु रहः कुर्यात् विहारं चैव सर्वदा[10]।
गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः[11] स्यात् प्रकाशे हीयते श्रिया' ॥

१. A. हलकृष्टे न च जले for न फालकृष्टे न जले. २. All others except D. H. and I. read बहुले for न जले. ३. H. reads न शाड्वले for कदाचन. ४. A. has चैत्येषु for गर्तेषु. ५. Others except D. read नाप्यवस्थितः. for नापि च स्थितः; while A. reads नाधिरोहितः. ६. H. reads आश्रित्य for आसाद्य. ७. I. reads च for गाः. ८. This sentence is omitted by all others except H. ९. I. reads छायामार्द्रं चतुष्पथम; G. छायां नद्यं चतुष्पथम् and A. छायादृश्ये चतुष्पथे for छायां दृश्यं चतुष्पथम्. १०. A. reads सर्वथा. ११. A. and D. read लक्ष्मियुक्तः.

इति । आपस्तम्बोऽपि–

'न च सोपानत्को मूत्र-पुरीषे कुर्यात्' ।

(आ. ध. सू. १. १०. ३०. १८)

इति । यमोऽपि–

'प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा' ॥

इति । ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुद-मेहनो गृहीतशिश्नश्चोत्तिष्ठेत् । तथा च भरद्वाजः–

'अथापकृष्य विण्मूत्रं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।
उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनः' ॥

इति ।

॥ इति विण्मूत्रोत्सर्जनप्रकरणम् ॥

अथ शौचप्रकरणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः–

'गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः' ॥

(या. स्मृ. १. १७)

इति । देवलोऽपि–

'आ शौचान्तं मृजेच्छिश्नं प्रस्रावोच्चारयोरपि ।
गुदं हस्तं च निर्मृज्यान्मृदम्भोभिर्मुहुर्मुहुः' ॥

१. -गुद- is omitted by A. २. I. reads अवकृष्य च for अथापकृष्य, and A. यथा प्रकृष्य for the same. ३. A. and others except I. read -विधिः for -प्रकरणम. ४. D. and I. read आ शौचान्तोत्सृजेत्, B. C. and F. आ शौचान्तान्मृजेत् for आ शौचान्तं मृजेत्.

इति। दक्षोऽपि:—

'तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा' ॥

इति। अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विवस्वान्[1]—

'रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा[2] कुर्याच्छौचमनुद्धृते।
पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यशुचिर्भवेत्' ॥

इति। शौचयोग्यां मृत्तिकामाह यमः—

'आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा' ॥

इति। तत्रैव विशेषमाह मरीचिः—

'विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता क्षत्रे विधीयते।
हारिद्रवर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णां विनिर्दिशेत्[3]' ॥

इति। उक्तविशेषासम्भवे या काचित् ग्राह्या। तदाह मनुः—

'यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका।
सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तया शौचं विधीयते' ॥

(म. स्मृ. १०. ४७)

इति। विष्णुपुराणे वर्ज्या मृद्विशेषा दर्शिताः—

'वल्मीक-मूषकोत्खातां[4] मृदमन्तर्जलात्तथा[5]।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवाम् ॥ (१५)
अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां न कर्दमात्'।

(वि. पु. ३. ११. १५–१६)

---

१. A. omits विवस्वान्, and I. reads विश्वामित्रः for the same. २ D. reads रत्निमात्रजलं त्यक्त्वा, and I. रत्निमात्रजलात्तीर्थे for रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा. ३. All others except I. read कृष्णेति निर्दिशेत् for कृष्णां विनिर्दिशेत्. ४ All others except I. read -मूषिक; but मूषक is correct. ५. D. reads -जले and I. -जलां for जलात्.

इति । अन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधस्तु वापी-कूपादिव्यतिरिक्त-विषयः । अत एव यमः—

'वापी-कूप-तडागेषु नाहरेद्बाह्यतो मृदम् ।
आहरेज्जलमध्यात् तु परतो मणिबन्धनात्' ॥

इति । देवलोऽपि काश्चिन्निषिद्धा मृदो दर्शयति—

'अङ्गार-तुष-कीटाऽस्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।
वल्मीकोपरि तोयान्त-कुड्या-फाल-श्मशानजाम् ॥
ग्रामबाह्यान्तरालस्थां वालुकां पांसुरूपिणीम् ।
आहृतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकाम्' ॥

इति । हस्तनियममाह देवलः—

'धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथा च वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत्' ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमोऽभिहितः—

'उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः' ॥

इति । मृत्सङ्ख्यामाह शातातपः—

'एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शकृति त्रिगुणं भवेत्' ॥

१. I. reads तोयान्त for नोयान्त-. २. D. reads कुड्या-यूप-श्मशानजाम्; while all others except A. and I. read कुड्या-पूतश्मशानजाम्, and on the margin of II. appears the correction -रूप- for -पूत-. ३. A. reads पुरीषे द्विगुणं भवेत्; while D. reads शकृति द्विगुणं भवेत्.

इति। मनुरपि-

'एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता॥
एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्'॥

(म. स्मृ. ५. १३६-१३७; वि. स्मृ. ६०. २५-२६.)

इति। बौधायनोऽपि-

'पञ्चापाने मृदो योज्या वामपादे तथा करे।
तिस्रस्तिस्रः क्रमाद्योज्याः सम्यक्शौचं चिकीर्षता'॥

इति। वसिष्ठोऽपि-

'पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः।
उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते॥
एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश'।

(व. स्मृ. ६. १८)

इति। विंशत्यादिकं ब्रह्मचारिविषयम् 'द्विगुणं ब्रह्मचारिणः' इत्युक्तत्वात्। आदित्यपुराणे--

१. E. and H. omit मनुरपि. The following two verses are found in the text of the Vishṇu Smṛiti, and the latter verse is found in the text of the Vasistha Smṛiti. २. All others except A. D. and I. read शुद्धिमवाप्नुयात्, and B. C. F. add इति after शुद्धिमवाप्नुयात्. ३. E. and G. read ऽपाने गुदे योज्या, but this appears to be a mistake. ४. All others except A. and I. read वामपाणौ द्वयोस्तरे; but the meaning would be contrary. ५. A. has चिकीर्षतः for चिकीर्षता. ६. All others except G. and I. read -कीर्तिताः for -कीर्तिते. This latter half is not found in the text of the Vasistha Smṛiti. I. has आदित्यपुराणे after the end of this verse, but we do not see any use of the words in this place.

'स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
दिवाशौचस्य निश्यर्द्धं पथि पादं विधीयते ॥
आर्त्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्' ।

इति । बौधायनोऽपि—

'देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्' ॥
(बौ. स्मृ. १. १. १-५३)

इति । वृद्धपराशरः—

'उपविष्टस्तु विण्मूत्रं कर्तुं यस्तु न विन्दति ।
स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा' ॥
(ग. पु. १. २१७-३३)

इति । आनुशासनिके शौचेतिकर्तव्यता दर्शिता—

'शौचं कुर्याच्छनैर्धीरो बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।
विप्रुषश्च तथा न स्युर्यथा चोरुं न संस्पृशेत् ॥
बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशेत् स्फिचौ' ।

इति । दक्षोऽपि—

१. G. reads पादं for पादं. २. A. reads समाचरेत् for प्रकल्पयेत्. ३. A. and I. read कर्तुः. ४. All others except A. and I. substitute च for तु. ५. A. has न for स. As in the Tilgu character the letters न and स resemble each other, we cannot positively say whether this is a mistake. ६. D. reads शौनकेनेतिकर्तव्यता for शौचेतिकर्तव्यता. ७. D. reads यथाचोरुं न संस्पृशेत्, and A. न च स्पृशेत् for न संस्पृशेत्. ८. B. C. and F. read नैव स्पृशेदिति, G. नैनं स्पृशेदिति, and I. नैनं स्पृशेद्द्विजः. For the same E. and H. read चोरू न संस्पृशेत्.

'षड्न्या नखशुद्धौ तु देयाः शौचेप्सुना मृदः ।
न शौचं वर्षधाराभिराचरेत्तु कदाचन' ॥

इति । मरीचिरपि—

'तिसृभिश्चातलात् पादौ शोध्यौ गुल्फात्तथैव च ।
हस्तौ त्वामणिबन्धाच्च लेप-गन्धापकर्षणे' ॥

इति । यथाविधि कृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति तदाऽऽह मनुः—

'यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारी देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु' ॥
(म. स्मृ. ५. १२६)

इति । मनस्तुष्ट्यभावे तु देवल आह—

'यावत्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
प्रमाणं शौचसङ्ख्यायां न विप्रैरुपदिश्यते' ॥
(ग. पु. १. २१७—३६)

इति । पितामहोऽपि—

'न ग्रावैरुपनीयन्ते द्विजाः, शूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचमेषां विधीयते' ॥

१. A. and I. read शोधयेत् for चातलात्; while D. reads चाबलात् for the same. २. G. and I. read गुल्फौ तथैव च. ३. A. has द्वौ मणिबन्धाच्च. ४. All others except I. read -गंधापकर्षणम्. ५. All others except A. and the text of Manu read -त्यमेध्याक्तो गन्धो. ६. All others except A. and the text of Manu read वारेस्, but the commentators of मनु do not follow this reading, as they think वारि and मृत् are used separately. ७. A. reads शौचसंख्यायां. ८. G. and H. have तावत् for यावत्, but in the margin of H. appears the correction यावत्. ९. D. has शौचमेव, A. and G. शौचमेवं.

इति । अत्र स्त्री-शूद्रग्रहणं अकृतोद्वाहाभिप्रायम् । अनुपनीतद्विजसाहचर्यात्* । मृत्परिमाणमाह शातातपः—

'आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते† स्थिताः ।
तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्थे या च मृत्तिका'[1] ॥

इति । यत्तु दक्षाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्—

'अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता ॥
प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।
तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी' ॥
(द. स्मृ. ५. ७.; ग. पु. १. २१७. २)

इति तत्र सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन[2] गन्धाद्यक्षये सत्यधिकपरिमाणं द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्धक्षये शास्त्रोक्तसङ्ख्या पूरणीयैव[3] । यथाह दक्षः—

* 'स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः' इत्युक्तेः 'स्त्री-शूद्रौ च सधर्माणौ' इत्युक्तेश्च अनुपनीतद्विजवत् अकृतोद्वाहयोः स्त्री-शूद्रयोरपि गन्धलेपक्षयकरमेव शौचं विधीयते इत्यभिप्रायः ।

† इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् । तत्र ग्रासाः होमेषु आहुतयः शौचे मृत्तिकाश्च आर्द्रामलकप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ।

१. B. C. and F. read शौचार्थे यास्तु मृत्तिकाः, A. E. G. and H. शौचे येयास्तु मृत्तिकाः, and I. शौचे येयाश्च मृत्तिकाः for शौचार्थे या च मृत्तिका, २. D. reads -परिमाणे for -परिमाणेन. ३. All others except D. omit एव.

'न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता।
प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते' ॥

(द. स्मृ. ५. १३)

इति। एवमुक्तशौचकरणेऽपि यस्य भावशुद्धिर्नास्ति न तस्य शुद्धिरित्याह व्याघ्रपादः—

'शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽन्तरम् ॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः।
आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति' ॥

इति। शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति—

'शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः' ॥

इति। (द. स्मृ. ५. २)

॥ इति शौचप्रकरणम् ॥

अथ गण्डूषविधिः। तत्रापस्तम्बः—

'एवं शौचविधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत्।
मूत्रे रेतसि विट्सर्गे दन्तधावनकर्मणि ॥

---

१. D. reads शौचसिद्धि- for शौचं शुद्धि-, A. B. C. and F. read शौचे सिद्धि-, and E. G. H. शौचं सिद्धि-. २. A. reads न गामथे. ३. The intermediate portion from this heading to the next heading 'अथाचमनविधिः' is omitted by all others except A. and I., it is difficult to state whether this portion has been entirely omitted by the author himself or it has been inserted by some one else.

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूषमाचरेत् ।
चतुरष्ट-द्विषट्-व्यष्टगण्डूषैः षोडशैस्तथा ॥
मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमाप्नुयात् ।
पुरस्ताद्देवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥
पश्चिमे मुनि-गन्धर्वा वामे गण्डूषमाचरेत् ।
गण्डूषसमये विप्रस्तर्जन्या वक्त्रताडनम् ॥
कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।

इति ।

॥ इति गण्डूषविधिः ॥

अथाचमनविधिः । तत्र वृद्धपराशरः—

'कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ।
निबद्धशिख-कच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ।
कृत्वोपवीतं सव्यांसे वाङ्मनः-कायसंयतः' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'अन्तर्जानुः शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १८)

इति । गौतमोऽपि—

---

१. A. reads प्रबद्ध-. २. H. reads -कक्ष- for -कच्छ-. ३. D. and H. read द्विराचमनमाचरेत् for द्विज आचमनं चरेत्. ४. D. reads सव्येन; while all others except A. and I. read सव्येंऽसे for सव्यांसे. ५. All except D. and the text of Yājñavalkyasmriti omit the Visarga and read अन्तर्जानु शुचौ.

'शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा[1][2]
कृत्वा यज्ञोपवीती आ मणिबन्धनात् पाणी[3]
प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः त्रिश्चतुर्वा अप
आचामेत्। द्विः[4] प्रमृज्यात्। पादौ चाभ्युक्षेत्[5]।
खानि[6] चोपस्पृशेत् शीर्षण्यानि* मूर्द्धनि च
दद्यात्'। (गौ. स्मृ. १. ११)

इति। तत्र त्रिश्चतुर्वेत्यैच्छिको विकल्पः। ब्रह्मतीर्थं तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः—

'कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थान्यनुक्रमात्' ॥
(या. स्मृ. १. १९)

इति। एतदेव शङ्ख-लिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—
(या. स्मृ. १. १९)

'अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां
ब्राह्मं तीर्थम्। प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा[7]
पित्र्यम्। कनिष्ठातलयोरन्तरा[8] प्राजा-
पत्यम्। पूर्वेणाङ्गुलिपर्वाणि दैवम्'।

---

* खानि इन्द्रियाणि। शीर्षण्यानि शीर्षे भवानि नासिका-चक्षुः-श्रोत्रादीनि चोपस्पृशेत्। मूर्धनि च जलं दद्यात् इति योजना।

---

१. All others except A. and the text of Gautama read दक्षिणबाहुं. २. A. reads जान्वन्तरं. ३. Except A. D. J. and the text of Gautama others read पाणिं for पाणी. ४. This is omitted by all others except A. and the text of Gautama. ५. A. reads भ्युक्षयेत्. ६. D. reads नखानि for खानि. ७. D. adds अपि to अंगुष्ठयोः. ८. A. and I. read कनिष्ठिका-करतल-.

इति । आचमनीयमुदकं विशिनष्टि शङ्खः—

'अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।
वह्निना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्' ॥[1]
(शं. स्मृ. ९. ६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि[2]—

'अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।
हृत्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः'* ॥
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च[3] सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥
(या. स्मृ. १. २०-२१)

इति । मनुरपि—

'हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः[4] ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः†' ॥
(म. स्मृ. २. ६२)

इति । प्रचेता अपि—

'अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।
हृद्गताभिरशब्दाभिः त्रिश्चतुर्वाद्भिराचमेत्' ॥

---

* द्विजातयः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः शुध्येरन् इति पूर्वेणान्वयः । स्त्री-शूद्रौ चकारात् अनुपनीतद्विजश्च अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । तृतीयार्थे तसिः ।

† प्राशिताभिः अन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपीत्यर्थः । 'अन्ततः जिह्वोष्ठान्तेनापि', इति कुल्लूकभट्टः ।

---

१. 'वह्निना नच तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्'। याज्ञवल्क्योऽपि 'अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः is omitted by D. २. A. and I. omit अपि. ३. A. D. and I. read शूद्राश्च. ४. H. and I. read भूपतिः.

इति। तत्रापवादमाह यमः—

'यात्रायामीक्षितेनापि* शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम्।
उदकेनातुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्'॥

इति। उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः—

'आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम्।
संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः'॥

इति। स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः।

'त्रिः पिबेद्दक्षिणेनापः'।

इति पुराणवचनात्। उदकपानानन्तरभाविनीमितिकर्त्तव्यतामाह दक्षः—

'संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम्।
संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्॥

---

* यात्रायां प्रयाणे केवलं जलावलोकनेनापि शुद्धिर्भवति। न तत्र स्पर्शनाद्यपेक्षा। 'रात्राववीक्षितेनापि' इति पाठस्तु असङ्गत इव प्रतिभाति।

१. B. C. and F. add अपि to तत्र. २. A. substitutes याज्ञवल्क्यः for यमः, but we do not find this verse in the text of the same. ३. All others except D. read रात्राववीक्षितेनापि for यात्रायामीक्षितेनापि, but we would not see the meaning of अवीक्षितेनापि; if right, would be an exception to an आचमन how the सायंसंध्यावन्दन is to be performed. ४ A. and I. read सर्वतः. ५. I. reads -मत्करम्. ६. A. reads संहताङ्गुलिना. ७. D. reads -स्य for -पः. ८. D. reads भावि निमित्तकर्त्तव्यता-. ९. A. reads सम्पद्याङ्गुष्ठ-, B. C. D. and F. संमृज्याङ्गुष्ठ-, and E. G. H. संभृत्याङ्गुष्ठ- for संवृत्याङ्गुष्ठ-. १०. A. reads संहताभिश्चतसृभिः पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्, B. C. E. F. and H. संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत्। and D. संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत्.

'अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः-श्रोत्रे ततः परम् ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।
सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्'[1] ॥

(द. स्मृ. २.१४-१७)

इति । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथास्पर्शनमाह–

'तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥
नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु ।
संस्पृशेच्च ततः शीर्षमयमाचमने विधिः' ॥

(शं. स्मृ. ९. ६-७)

इति । एवमन्ये ऽप्यन्यथान्यथा वर्णयन्ति । तत्र यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । आचमननिमित्तान्याह मनुः–

'कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा' ॥

(म. स्मृ. ५.१३८)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि–

---

१. B. C. and F. reads बाहूनग्रेण for बाहू चाग्रेण. २. D. omits the portion intervening between तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् in the first half of the first line and स्कन्धद्वयं ततः in the latter half of the 4th line. ३. D. substitutes तु for च. ४. A. D. and I. do not repeat the word अन्यथा. ५. D. omits तत्र. ६. A. and I. read पाण्याचान्त, and D. स्नात्वाचान्त. ७. All others except A. and the text of Manu read पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च. ८. I. reads वेश्मांग्नि च; while others except A. read वेदमन्नं च. ९. A. D. H. and I. omit अपि.

'चण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे* स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे[1]।
उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा[2] भोज्यं वाऽपि[3] तथाविधम् ॥
आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च[4]।
अग्नेर्गवामथाऽऽलम्भे स्पृष्ट्वा ऽप्रयतमेव च ॥
स्त्रीणामथाऽऽत्मनः स्पर्शे[5] नीलीं[6] वा परिधाय च' ॥

(कू. पु. १. २. १३. ४-८.)

इति। 'स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे-' इत्येतज्जपादिविषयम्। तथा च पद्मपुराणे[7]-

'चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाऽऽचामेद्द्विजोत्तमः'।

इति। मनुरपि-

'सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं[8] वचः।
रथ्यां श्मशानं चाक्रम्य आचामेत् प्रयतोऽपि[9] सन्' ॥

(म. स्मृ. ५. १४५)

इति। बृहस्पतिरपि-

* चाण्डालैः म्लेच्छैश्च सह सम्भाषे सम्भाषणे। उच्छिष्टैः स्त्री-शूद्रैः सह उच्छिष्टेन वा तैः सह भाषणे आचामेदिति भावः।

---

१. B. C. and F. read -भाषणम्. २. B. C. E. F. and G. read दृष्ट्वा for स्पृष्ट्वा. ३. All others except A. and I. substitute चा for वा. ४. After this line we find in the Kûrma Purâṇa the following two lines:- भोजने सन्ध्ययोः स्नात्वा त्यागे मूत्र-पुरीषयोः। आचान्तोऽप्याचमेत्सुप्त्वा सकृत्सकृदथान्यत.. ५. A. reads तथात्मसंस्पर्शे, and I. यथात्मसंस्पर्शे for अथात्मनः स्पर्शे. ६. All others except A. I. and the Kûrma Purâṇa read नीवीं for नीलीं. ७. All others except A. and I. read -पुराणम्. ८. In the text of manu appears -नृतानि च. ९. A. omits this portion, and I. omits only अपि.

'अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
मार्जार-मूषकस्पर्शे प्रहासे ऽनृतभाषणे ॥
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपि स्पृशेत्' ॥

इति । यमो ऽपि—

'उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्य तथैव च ।
एवं स्यात्तेजसा युक्तो वरुणो ऽपि सुपूजितः'* ॥

इति । हारीतो ऽपि—

'नोत्तरेदनुपस्पृश्य जलम्' ।

इति । वसिष्ठो ऽपि—

'क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधाने ऽश्रुपातने ।
पञ्चस्वेतेषु चाचामेच्छ्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत्' ॥

इति । दक्षिणकर्णस्पर्शनमाचमनासम्भवे वेदितव्यम् ।
तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

'सम्यगाचम्य तोयेन क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ॥ (६७)
देवतानामृषीणां च पितॄणां चैव यत्नतः ॥ (६८)
कुर्यादाचमनं स्पर्शे गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्† ।

* एवं कृते सति जलाधिष्ठातृदेवता वरुणो ऽपि पूजितो भवतीत्यर्थः ।
† नेदमुपलब्धपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि 'पूर्वाभावे ततः परं'—इत्यस्य ग्रहणे इदमपेक्षितमेवेति स्पष्टमेव ।

१. All others except A. and D. read -मूषिकास्पर्शे, which appears to be a mistake. If the word मूषिका meaning a female rat is kept then the meaning would be that at the touch of the female rat alone the आचमन is to be performed. २. All others except D. read कुर्वन्नुपस्पृशेत्. ३. A. and I. read वरुणेन सुपूजितः, and D. वरुणेनापि पूजितः for the same. ४. D. and I. substitute वा for चा. ५. A. H. and I. read क्रियां.

कुर्वीतालम्भनं चापि दक्षिणश्रवणस्य वा ॥ (७०)
यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।
न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते' ॥ (७१)
(मा. पु. ३४. ६७-७१)

इति। दक्षिणकर्णप्रशंसा च 'प्रभासादीनि तीर्थानि'—इत्यादिना वक्ष्यते। अथ वा बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्—

'नीवीं विसृज्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।
आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृशेत्' ।
(बौ. स्मृ. १. १०. १६-१७)

इति। षट्त्रिंशन्मते द्विराचमननिमित्तं दर्शितम्—

'होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु'॥

इति। याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च' ॥
(या. स्मृ. १. १९६).

इति। बौधायनो ऽपि—

'भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे ।
हविर्भक्षणकाले* च तत् द्विराचमनं स्मृतम्'॥

हविर्भक्षणं पुरोडाशादिभक्षणम् ।

१. A. B. C. D. and F. substitute वा for च. २. B. C. and F. read गोभूमिं गोमयं वा संस्पृशेत; while A. E. H. and I. भूमिं गोमये वा संस्पृशेत.

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

'प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।
शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ॥
(कू. पु. १. २. १२. ६४)

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गे ऽयुक्तभाषणे ॥
जृम्भित्वा ऽध्ययनारम्भे कास-श्वासागमे तथा ।
चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥
सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तो ऽप्याचमेत् पुनः' ॥
(कू. पु. १. २. १३. १-३)

इति । अयुक्तभाषणं निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह बौधायनः—

'दन्तवद्दन्तलग्नेषु दन्तसक्तेषु धारणा ।
स्रस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्थानवच्छुचिः' ॥
(बौ.स्मृ. १. ४. १. २४)

---

१. A. D. E. G. and H. read शुष्कभाषणं for अयुक्तभाषणं. २ D reads शयित्वा; while A. and the text of Kûrma Purâṇa read क्षुत्वा. ३. The text of the Kûrma Purâṇa reads समाक्रम्य. ४. A. and I. read ततः for पुनः. ५. A. D. E. G. and H. read शुष्क- for अयुक्त. ६. A. and I. read अस्थितेषु च; while D. reads स्रस्तेषु तेषु for स्रस्तेषु तेषु. ७. The text of the Baudhâyana smrite reads the whole verse as follows:—

दन्तवद्दन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा ।
स्रस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्रावच्छुचिः ॥

In this verse both the readings संस्थानवत् and संस्रावत् are doubtful. They do not give any proper meaning. Dr. Bühler corrects संस्रावणं, but we think संस्था न चाऽशुचिः would be a more correct reading.

इति । दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निहार्यानिहार्यरूपेण भेदः । अत एव देवलः—

'भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।
दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेच्चाशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे कृते' ॥

इति । ग्रस्तेषु तेषु स्वस्थानाच्च्युतेषु च निगीर्णेष्वित्यर्थः । तत्र मनुः—

'दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शकृते न तु ।
परिच्युतेषु स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः' ॥

(बौ. स्मृ. १. ८. १. २९)

इति । एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथाऽऽह शङ्खः—
'दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिस्पर्शनात्' ।
इति । फल-मूलादिषु विशेषमाह शातातपः—

१. A. and I. read अस्थितेषु च, while D. reads ग्रस्तेषु for ग्रस्तेषु. २. A. and I. omit स्व-. ३. Except A. D. and I. all others read स्वस्थानेषु तेषु, omitting च्युतेषु. ४. This verse the author quotes from Manu; but we find this only in one manuscript with Govind Rajâ's commentary (5 between 141 and 142 verse), but neither Govindrâja nor any of the other six commentators on Manu has commented it, the reading of it being—

दन्तवद्दन्तलग्नेषु दन्तास्पर्शेषु चैव हि ।
च्युतेष्वथ स्थानवाहित्या निगिरन्नेव तच्छुचि ॥

५. All others except A. and I. read स्पर्शे कृते for स्पर्शकृते.

'दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः'॥

इति । षट्त्रिंशन्मते ऽपि—

'ताम्बूले चैव सोमे* च भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥
त्वग्भिः पत्रैर्मूल-पुष्पैस्तृण-काष्ठमयैस्तथा ।
सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टो भवति द्विजः' ॥

इति । एतच्च मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्टविषयम् । ताम्बूलसाहचर्यात् । 'दन्तलग्नस्य संस्पर्शे' इति अनिर्हार्यस्य दन्तलग्नस्य जिह्वया संस्पर्शे इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथा ऽऽचमनबिन्दवः ।
श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः' ॥
(या. स्मृ. १. १९५)

इति । मुखनिःसृता बिन्दवो यद्यङ्गे पतन्ति तदा नाचमनापादकाः । तथा च गौतमः—

* सोमः सोमवल्लीरस इति यावत् ।

१. G. reads भवतु for भवति. २. E. and H. read षड्त्रिंशतिमते ऽपि but we do not find any work of this name on Dharmaśāstra. Probably this is a mistake of the writer. ३. A. adds इति after भवेन्नरः. ४. B. reads फलैः पुष्पैः for मूल-पुष्पैः. ५. All others except A. and I. read सौरभाद्यर्थो. ६. D. reads प्रतिहार्यस्य, B. C. and F. निर्हार्यस्य, E. G. and H. हार्यस्य for अनिर्हार्यस्य. ७. B. C. and F. read न पतन्ति, D. E. G. and H. निपतन्ति for पतन्ति. ८. A. reads आचमनापवादकाः, I. and D. आचमनापादकाः for नाचमनापादकाः.

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति ताश्चेदङ्गे निपतन्ति'।

(गौ. स्मृ. १. १६)

इति। आचमनबिन्दवस्त्वङ्गस्पृष्टा अपि मेध्याः। तथा च मनुः—

'स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान्।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्'॥

(मं. स्मृ. ५. १४२; वि. स्मृ. २३. ५४)

इति। अत्र पादग्रहणं अवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम्। तथा च यमः—

'पतन्त्याचामतो याश्च शरीरे विप्रुषो नृणाम्।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः'॥

इति। श्मश्रुविषये विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—

'न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये

सद्भिः यावन्न हस्तेनोपस्पृशति'।

(आ. ध. सू. १. ५. १६. ११)

इति। आचमने वर्ज्यानाह भृगुः—

१. A. and I. omit न; for the same E. G. and H. substitute अ-. २. All others except A. and the text of Gautama read न चेदङ्गे for ताश्चेदङ्गे. ३. D. reads अङ्गास्पृष्टा, B. C. E. F. and H. अङ्गैः स्पृष्टा, and A. I. G. अङ्गं स्पृष्टा for अङ्गस्पृष्टा. ४ All others except A. I. and the text of Manu read यस्याचामयतः for य आचामयतः. ५. D. reads भूमिगैः; while the commentator Govindrâja reads भूमिकैः for भौमिकैः. ६ Except Govindrâja all other commentators and A. read ऽप्रयतो. ७. D. reads अवान्तरस्य for अवयवान्तरस्य. ८. A. B. C. E. F. and I. read आचमतो. ९. A. reads यस्य for याश्च.

'विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वाससा ।
मुक्त्वा शिखां वाप्याचामेत् कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥
सोष्णीषी बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च* यानगः ।
दुर्देशप्रगतश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात्' ॥

इति । बौधायनोऽपि–

'पादप्रक्षालनोच्छेषेण नाचामेत् । यद्याचामेत् भूमौ स्रावयित्वाऽऽचामेत् । नाङ्गुलीभिर्न सबुद्बुदाभिर्न सफेनाभिर्नोष्णाभिर्न क्षाराभिर्न विवर्णाभिर्न दुर्गन्धरसाभिर्न कलुषाभिः । न हसन् न जल्पन् न तिष्ठन्

---

* प्रौढपादो यथा–

'आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते' ॥

इत्युक्तलक्षणः । जानुनोः जङ्घयोः कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्ध इति भावः ।

---

१. B. C. and F. read वा नाचामेत्, H. and I. चाचामेत् for वाप्याचामेत्. २. Except D. all others read सोष्णीषी. ३ B. C. E. F. and H. read दुर्देशप्रपन्नश्चैव, G. दुर्देश : प्रपन्नश्चैव, and D. दुर्वेषश्च प्रवश्चैव for दुर्देशप्रगतश्चैव. ४. All others except G. and the text of Baudhâyana read पादप्रक्षालनाच्छेषेण. ५. Except D. and the text of Baudhâyana all others omit यद्याचामेत्. ६. Except A. and the text of Baudhâyana all others omit नाङ्गुलीभिः. ७. D. substitutes च for स-. ८. All others except A. I. and the text of Baudhâyana omit स-. ९. A. and I. read नोच्छिष्टाभिः. १०. B. C. and F. read न ज्ञाताभिः, E. न जात्याभिः, and G. न जातिभिः for न क्षाराभिः. ११. D. omits न विवर्णाभिः, and A. adds नोष्णाभिः before न कलुषाभिः. १२. This is omitted by all others except A. and the text of Baudhâyana. १३. B. C. and F. read जलस्थो for जल्पन्. १४. A. omits न जल्पन् न तिष्ठन्.

न विलोकयन्[1] न प्रह्वो न प्रणतो न मुक्तशिखो
न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो
न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नाऽयज्ञोपवीती न प्रसा-
रितपादः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत्[2]'।
(बौ. स्मृ. १. ८. १२-१९)

इति। देवलोऽपि—

'सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि[3] वा नरः।
उष्णीषी वाऽपि नाचामेद्वस्त्रेणाबध्य वा शिरः[4]' ॥

इति। आपस्तम्बोऽपि—

'न वर्षधाराभिराचामेत्[5]'।
(आ. ध. सू. १. ६. १६. ४)

इति। यमोऽपि—

'अपः कर-नखस्पृष्टा[7] य आचामति वै द्विजः।
सुरां पिबति स व्यक्तं[8] यमस्य वचनं यथा' ॥

इति। ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—[6]

'कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्या-ऽऽपणगतोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्' ॥

इति। गौतमोऽपि—

---

१. B. C. E. F. and I. omit न विलोकयन्; while H. in its correction reads नाविलोकयन्. २. B. C. D. E. F. G. H. and I. add after this word नाबद्धकच्छो न बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरा न बद्धकक्षो न पठमानो नायज्ञोपवीति न प्रसारितपादः for न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः. न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादः ३. A. and D. read मुक्तकेशोऽथ वा. ४. D. reads-णाबद्धशीर्षकः. ५. A. and I. read धाराभिराचामेत्. ६. This verse and the words ब्रह्माण्डपुराणेऽपि following it are omitted by D. ७. A. and I. read -नखैः. ८. All others except A. and I. read व्यक्तं.

'[1]नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन् उद्धृतोदकेनाचामेत्' ।
(गौ. स्मृ. ९. ३)

इति । न तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । जले तु तिष्ठन्नप्याचामेत् । तथा च विष्णुः–

'जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
*अधस्ताच्छतकृत्वो[2]ऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति' ॥

इति । कौशिकोऽपि–

'अपवित्रकरः कश्चिद्ब्राह्मणो[3]ऽप उपस्पृशेत ।
अकृतं तस्य तत् सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥
वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि ।
[4]रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥

इति । मार्कण्डेयस्तु दक्षिणहस्तस्य स[5]पवित्रतां विधत्ते–

'सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत्' ॥

इति । गोभिलो[6] हस्तद्वये[7]ऽपि पवित्रं प्रशंसति–

'उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्' ॥

* अधस्तात् जान्वोरधः परिमाणे जले स्थित्वा शतकृत्वोऽप्याचमनं निष्फलमित्यर्थः ।

---

१. A. and I. add न and read नोद्धृतोदकेन. २. D. omits अपि. ३. D. and H. read ब्राह्मणो य उपस्पृशेत. ४. H. substitutes अपि for तु. E. omits the portion from मार्कण्डेयस्तु..................गोभिलो. H. also has omitted this portion, but it appears as correction in its margin. ५. G. and H. omit स-. ६. A. and I. add तु after गोभिल-. ७. All others except A. omit अपि. ८. I. reads सपवित्रत्वं. ९. A. reads हस्तद्वय-. १०. G. reads -चरति for -चामति. ११. G. reads लभेत्.

इति । स्नानानन्तरभाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह—

'स्नात्वाऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो* भवेत्' ॥

इति । हारीतः—

'आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्' ॥

इति । स्थलविषये विशेषो दर्शितः स्मृत्यन्तरे—

'अलाभे ताम्रपात्रस्य करकं च कमण्डलुम् ।
गृहीत्वा स्वयमाचामेन्नरेणाऽप्रयतो भवेत् ॥
करकालाबुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यं जलपाश्च वर्जयेत् ॥
करपात्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने ।
सौवर्णे राजते चैव नैवाऽशुद्धं तु तत् स्मृतम्' ॥

इति । एवमुक्तलक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्—

'एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत्' ॥

---

* कार्यक्षमः सन्ध्यावन्दनादीन्यन्यानि वा कार्याणि कर्तुं योग्यः भवति ।

---

१. B. C. E. F. G. and H. omit कार्य and read ततः क्षमो भवेदिति. in the margin of H. appears correction. २. D. G. and F. omit this latter half of this verse. ३. All others except A. and I. read अलाबु ताम्रपात्रं च for अलाभे ताम्रपात्रस्य. ४. All others except A. and I. read चर्मपुटेन for पर्णपुटेन. ५. All others except A. D. and I. read करपत्रे for करपात्रे. ६. B. C. and F. substitute च for यो while G. substitutes स for the same.

इति । वृद्धशङ्खो ऽपि–[1]

'त्रिःप्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम[2] ॥
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
पादाभ्यां प्रीयते विष्णुर्ब्रह्मा शिरसि कीर्तितः ॥
नासत्य-दस्रौ प्रीयेते स्पृष्टे[3] नासापुटद्वये ।
स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करौ ॥
कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिला-ऽनलौ ।
स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
नाभिसंस्पर्शनान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत्' ।
(शं. स्मृ. ९. ९–१३)

इति । आचमनाकरणे प्रत्यवायो दर्शितः पुराणसारे[4]–

'यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव[5] नास्तिकः* ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः' ॥

इति ।

॥ इति आचमनप्रकरणम् ॥

---

* अत्र नास्तिकशब्देन आचमनस्यावश्यकर्तव्यत्वमनादृत्य कर्म कर्तुं प्रवृत्त इति ज्ञेयम् । ननु नास्ति कश्चित् परलोक इति वदन् इत्युक्तलक्षणो नास्तिकः । तस्य प्राप्तेरभावात् निषेधस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

---

१. This line and the following lines the author quotes from Vridhasankha. We have no such work as Vridhasankha. The work we have bears the name Sankha wherein these eleven lines appear. It is difficult to say whether the work we have is the work of Vridhasankha or Sankha. २. All except A. and D. read अनुशुश्रुमः. ३. D. reads स्पृशेत् for स्पृष्टे. ४. A. omits पुराणसारे. ५. D. substitutes च for एव.

अथ दन्तधावनविधिः तत्रात्रिः—

'मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम्' ॥
(ल. अ. स्मृ. ४. ५-६)

इति । व्यासोऽपि—

'प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः ।
दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥
तिक्तं कषायं कटुकं दुर्गन्धं कण्टकान्वितम् ।
क्षीरिणो वृक्षगुल्मादीन् वर्जयेद्दन्तधावने' ॥

इति । विष्णुः—

'कण्टकिक्षीरिवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।
कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥
दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा ।
सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ॥
स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ।
द्वादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्' ।

इति । अङ्गिराः—

१. A. and I. read अ- for त-. २. D. reads जान्वन्तरात् for जान्वन्तरा ३. A. reads सगन्धं, and others सुगन्धं for दुर्गन्धं. ४. B. C. and F. read -गुल्माद्या for -गुल्मादीन्. ५. All others except A. read भक्षयेत्, but this reading is quite useless. ६. D. omits this word. ७. A. D. H. and I. read -ङ्गुलिकं; while D. reads -ङ्गुलिकं विप्र दन्तकाष्ठं मनीषिण..

'आम्र-पुन्नाग-बिल्वानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥
धटाश्वत्थार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
जाय्यं च बिल्व-खदिरमूलं तु ककुभस्य च ॥
'अरिमेदं प्रियङ्गुं च कण्टकिन्यस्तथैव च ।
प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्त्यजेत् ॥
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तकं तथा ।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम्' ॥

इति । कात्यायनो दन्तधावनस्य काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रं दर्शयति—

'आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-वसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते' ॥
(का. स्मृ. १. १०. ४.)

इति । उशनास्तूशनाः—

'नाङ्गुलीभिः स्वकान् दन्तान्नरः प्रक्षालयेत्सदा ।
दक्षिणाभिमुखो नाद्यात नीलं धव-कदम्बकम् ॥

१. All others except D. and I. add इति after दन्तधावनम्. This word is generally used at the end of a quotation. If the word was used by the author himself then the following verses would appear to have been quoted from some other work, the name whereof is not found mentioned. २. B. C. F. and G. read भक्षयेत for वर्जयेत्; while H. adds इति after वर्जयेत्. ३. D. reads खादिरं for खदिर-. ४. All others except D. read भुक्त्वा for भूत्वा, but it is quite incorrect and does not give any sense. ५. The text of Kátyáyana reads पशून् for पशु-. ६. D. and G. read देहि for धेहि. ७. All others except A. omit some letters in this line. B. C. E. F. and I. read नाङ्गुलिभिर्दन्तान्न प्रक्षालयेत्, D. अङ्गुलिभिर्दन्तान्न प्रक्षालयेत्; while G. नाङ्गुलिभिर्दन्तान्न प्रक्षालयेत्. This is in prose but we do not find the text of Usanas in prose. ८. A. and I. read नद्यां for नाद्यात्. ९. B. C. and E. read नालं for नीलं.

तिन्दुकेङ्गुद-बन्धूक-मोचामरज-बल्वजम्[१] ।
कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ॥
न भक्षयेत पालाशं कार्पासं शाकमेव च[२] ।
एतानि भक्षयेद् यस्तु क्षीणपुण्यः स जायते[३] ॥

इति । वर्ज्यतिथ्यादीनाह विष्णुः—

'प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्' ॥

इति । यमोऽपि—

'चतुर्दश्यष्टमी दर्शः[४] पूर्णिमा संक्रमो रवेः[५] ।
एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं[६] च वर्जयेत् ॥
श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णदोषतः ।
व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'श्राद्धे यज्ञे च नियमान्नाद्यात्[७] प्रोषितभर्तृका ।
श्राद्धे कर्त्तुर्निषेधोऽयं[८] न तु भोक्तुः कदाचन ॥
अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम्' ॥

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः[९]—

१. B. C. E. F. G. and H. read मोचाकरजवल्लिजं for मोचामरजबल्वजं; while D. reads मोचामरजवल्लिजं. २. D. reads शाकमेव च for शाकमेव च. It seems more correct. ३. B. C. F. and H. substitute च for तु. ४. All others except A. and I. read दर्श-. ५. The next three lines after this word and the word इति after these lines are omitted by G. ६. D. reads काष्ठानि. ७. A. reads न तत् for नाद्यात्. ८. A. and D. read श्राद्धकर्तुर्निषेधो; while G. reads श्राद्धकर्तुर्निषेधो for श्राद्धे कर्तुर्निषेधो. ९. A. omits वृद्ध- and reads simply याज्ञवल्क्यः, but we do not find this verse in yâjnyavalkyasmriti.

'इष्टका-लोष्ट-पाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
मुक्त्वा चानामिका-ऽङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम्' ॥

इति ।

॥ इति दन्तधावनप्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जप-होमादेर्दर्भपाणिना कर्त्तव्यत्वादादौ दर्भविधिरुच्यते । तत्र हारीतः—

'आच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।
पितृ-देव-जपार्थं तु समादद्यात् कुशान् द्विजः ॥
कुशहस्तेन यज्जप्तं दानं चैव कुशैः सह ।
कुशहस्तस्तु यो भुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

'कुशपूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम्' ॥

इति । गोभिलो ऽपि—

'कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।
कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् त्रयो देवा व्यवस्थिताः' ॥

इति । कौशिकः—

'शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ॥
ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः' ॥

---

१. B. C. and F. read न कुर्यात् for वर्जयेत्. २. A. omits -जप-
३. A. reads पवित्रांश्च for सपत्रांश्च. ४. A. and I. read पितृ-देवर्षिपूजार्थं for पितृ-देव-जपार्थं तु; while D. substitutes च in the place of तु. ५. A. and I read पानं for दानं. ६. A. and I. read पुराणान्तरे ऽपि, but it seems incorrect. ७. D. substitutes स्नातं in the place of स्नानं. ८. All others except A. D. and I. read चाहृतं for चोद्धृतं. ९. D. reads स्थितः. १० D. reads कुशान् स्पृष्ट्वा for कुशाः स्पृश्या.

इति । उत्पाटनमन्त्रस्तु–

'विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजे[1] ।
नुद पापानि सर्वाणि दर्भ स्वस्तिकरो मम' ॥

इति । वर्णभेदेन विनियोगभेदमाह कात्यायनः–

'हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाक[2]यज्ञियाः ।
समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः' ॥

(का. स्मृ. १. २. ३)

इति[3] । कुशाभावे शङ्खः–

'कुशाभावे द्विज[4]श्रेष्ठः[5] काशैः कुर्वीत यत्नतः[6] ।
तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः' ॥

इति । यमोऽपि–

'कुशाः काशा यवा दूर्वास्तथा व्रीहय एव च ।
बल्वजाः[7] पुण्डरीकाश्च सप्तधा बर्हिरुच्यते' ॥

इति । वर्ज्यानाह हारीतः–

'चितौ* दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु[8] ।
स्तरणासन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञेषु[9] ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे[10] ।
हता मूत्र-पुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥'

* अस्मिन्श्लोके पूर्वार्द्धे 'भवाः' इत्यध्याहृत्यान्वयः कार्यः । उत्तरार्धे भवानिति योजनीयम् ।

१. A. reads निसर्गतः, and I. निसर्गजः. २. E, G. and H. read पाकयज्ञिकाः for पाकयज्ञियाः. ३. D. omits इति. ४. D. reads द्विजः. ५. All others except A. and J. read -श्रेष्ठ. ६. All others except A. and I. read तत्त्वतः for यत्नतः. ७. D. reads बिल्वकाः for बल्वजाः. ८. A. reads गर्त्तेषु. ९. A. reads ब्रह्मयज्ञे च. १०. D. reads तर्पिताः.

अपूता गर्हिता[1] दर्भा ये संच्छिन्ना नखैस्तथा[2] ।
क्वथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत्' ॥

इति । कुशोत्पाटने कालनियममाह[3] हारीतः—

'मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो[4] मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः' ॥

इति । शङ्खोऽपि[5]—

'दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः' ॥

इति । पवित्रधारणे फलमाह मार्कण्डेयः—

'कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः[6] ।
स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः' ॥

इति । शातातपः—

'जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यं[7] तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः' ॥

इति । पवित्रप्रकारमाह कात्यायनः—

१. H. in its margin reads गर्भिताः. २. All others except A. and I. read नखैः स्मृताः. ३. B. C. and F. read कालनियमेनायातयामतामाह for कालनियममाह. ४. A. reads दर्भोच्छ्रयो, and I. दर्भच्चयो for दर्भोच्चयो. ५. A. and I. omit अपि; while E. omits the words शंखोऽपि and the verse following it. H. also omits, but it appears in its marginal correction excepting the word अपि after शङ्खः, and in D. it appears after the next quotation of Mârkandeya. ६. G. reads दर्भवर्जितः for दम्भवर्जितः, but it does not give any good sense. ७. A. and D. read अन्यूनं for अशून्यं.

'अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं[1] द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्' ॥

(का. स्मृ. १. २. १०)

इति[2]। मार्कण्डेयोऽपि[3]—

'चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम्।
एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा।
चतुर्भिश्चाभिचारांश्च[5]* कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम्'[4] ॥

इति। अत्रिः—

'ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते।
भोजने वर्तुलः[6] प्रोक्त एवं धर्मो न हीयते'[7] ॥

इति।

॥ इति दर्भविधिप्रकरणम्[8] ॥

---

* अभिचारः शत्रुहननाद्यर्थमनुष्ठीयमानं कर्म। तच्च श्येनयागादि वैदिकं भैरवमन्त्रादितान्त्रिकमिति द्विविधम्।

---

१ A. and I. read कुशं for कौशं. २. All others except A. B. C. F. and I. omit इति. ३. I. omits अपि. ४. In the margin of H. after this verse appears the following portion:—

स्मृत्यर्थसारे–'सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवम्'।

५. A. reads अभिचाराणि for अभिचारांश्च. ६. M. and I. read वर्तुलः प्रोक्तं. ७. A. reads विधीयते' for न हीयते. ८. A. and I. omit विधि- and read दर्भप्रकरणम्.

तदेवं "सन्ध्या स्नानम्' इत्यस्मिन् वचने स्नानशब्दोपलक्षितानि ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादीनि कुशविध्यन्तानि कर्माणि निरूपितानि । अथेदानीं मूलवचनोक्तं स्नानं प्रपञ्च्यते । तत्र कूर्मपुराणम्—

'प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि ।
आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १८. १८)

इति । व्यासः—

'उषःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ॥
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि' ।

(व्या. स्मृ. १. २-३)

इति । दक्षोऽपि—

'अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
लाला-स्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ (६)
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्रवत्येव दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ (७)
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।
सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्' ॥(१२)

(द. स्मृ. २. ७-१२)

इति । व्यासः—

१. A. reads प्रक्रम्यते. २. This is omitted by A. ३. A. substitutes यः for च. ४. A. and D. read दिवा-रात्रं प्रातःस्नानेन शुध्यति. ५. G. omits इति.

'ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः' ।
(व्या. स्मृ. १. ४-६)

इति । दक्षोऽपि—

'अज्ञानाद्यदि वा मोहाद्रात्रौ दुश्चरितं कृतम् ।
प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः' ॥

इति । स्नानप्रकारः चतुर्विंशतिमते ऽभिहितः—

'स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।
कुर्याद्व्याहृतिभिर्वाऽथ 'यत् किञ्चेद'मृचा ऽपि वा' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'यथाऽहनि तथा प्रातः नित्यं स्नायादतन्द्रितः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्' ॥
(का. स्मृ. १. १०. १.)

इति । अमन्त्रवदिति मन्त्रसंक्षेपोऽभिप्रेतः । यतः स एवाह—

* अब्देवता मन्त्राः—'आपोहिष्ठा मयोभुवः०, यो वः शिवतमो रसः० तस्मा अरंगमामवः०', एते त्रयः । ते च—ऋक्संहितायां (१०.१.९) वाजसनेयिसंहितायां (११.१) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (९.१०) द्रष्टव्याः । वारुणमन्त्राश्च—'तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः' (ऋ. सं. १.६.१.) इति पञ्च 'त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य' (ऋ. सं. १.१.४-५.) इति द्वौ 'इमं मे वरुण श्रुधि०' (ऋ. सं. १.६.१) इत्येकः एतेऽष्टौ ऋक्संहितायां प्रसिद्धाः । 'यत्किञ्चेदं०' (ऋ. सं. ७.५.१९) एषो ऽपि प्रसिद्ध एव ।

१. I. reads दुर्विचिन्तनम्. २. A. and D. substitute च for वा. ३. I. reads अनातुर for अतन्द्रितः. ४. D. reads ऽभिहित for ऽभिप्रेतः.

'अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः' ॥
(का. स्मृ. २. १२. ६)

इति । कालनियममाह जाबालिः—
'सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्' ॥

इति । चतुर्विंशतिमते ऽपि—
'उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते ऽपि वा ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम्' ॥

इति । उदिते इत्युदयाभिमुखे इत्यर्थः । उदयस्याप्युपरि स्नानं चेत् सन्ध्याऽप्युत्कृष्येत । स्नानपूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः । सन्ध्योत्कर्षश्च योगियाज्ञवल्क्येन निषिद्धः—
'सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ' ।

इति । यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्नघमर्षणं* कुर्यात् । तथाह शौनकः—
'स्नात्वा ऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेदघमर्षणम् ।

इति । ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्गतर्पणं विहितम्—

*अघमर्षणं तु—'ऋतं च सत्यं०' (ऋ. सं. १०. १९०. १२; तै. आ. १०.१.) इति तृचेन सूक्तेन त्रिरावृत्तेन कर्तव्यम् । कात्यायनानां तु 'द्रुपदादिवे०' इति मन्त्रेणाघमर्षणं विहितम् ।

१. Srautachandrikâ reads प्रातर्न तनुयास्स्नानं दैव-. २. D. omits अपि. ३ G. reads चेत् स्नानं for स्नानं चेत. ४. A. omits this word and reads simply याज्ञवल्क्येन; while all others except I. read योग- for योगि-. ५. D. reads चोद्गते; while all others except A. and I. read चोद्गते for नोद्गते. ६. A. and I. read यथोक्तं स्नानं कुर्वन् for यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्. ७. A. and I. read तथाह for तथाह. ८. D. reads पिबेत for पठेत्.

‘नित्यं नैमित्तिकं* काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम्’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्’ ॥

इति । कार्ष्णाजिनिः—

‘नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्नूर्ध्वमानसः’ ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । नृसिंहपुराणेऽपि—

‘स्वेन तीर्थेन† देवादीनद्भिः सन्तर्पयेत्ततः ।
देवान् देवगणांश्चापि मुनीन्मुनिगणानपि ॥
पितॄन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः’ ।
(नृ. पु. ५८. ८८-८९)

इति । चतुर्विंशतिमते—

---

* नित्यं प्रत्यहमवश्यं कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनादि नित्यकर्माङ्गत्वेन विहितम् । काम्यं घर्मादिपरिहारार्थं मलापकर्षणार्थं वा कृतम् । नैमित्तिकं ग्रहण-सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तेन कृतम् ।

†अत्र तृतीयार्धं वर्जयित्वा ‘पितॄन् पितृगणान् देवान्’ इत्यादि केचन पठन्ति तत्प्रामादिकमिव प्रतिभाति । पूर्वं सामान्यतः देव-पितृ-ऋषींस्तर्पयेदित्युक्त्वा पुनः विशेषेण तर्पणमभिहितमिति ज्ञेयम् ।

---

१. A. reads व्यवस्थितम्. २. D. reads पूजयेत् for पूरयेत्, but it seems incorrect. ३. D. omits this. ४. D. reads कार्ष्णाजिनः. ५. D. reads चिन्तयेत् for चिन्तयन्. ६. A. B. C. F. and I. omit अपि. ७. I. reads पितॄन् पितृगणान् देवानद्भिः. while all others except A. and the text of Nrisinha Purâṇa read पितॄन् ऋषिगणान्. देवानद्भिः. ८. B. C. and F. read सर्वान् for देवान्. ९. This line is omitted by A. and I.

'स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् *पितृदेवताः ।
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म ततः परम्' ॥

इति । भरद्वाजोऽपि–

'वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दासकर्मिणः[1] ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्' ॥

इति । वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रस्तु–

'ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्' ॥

इति ।

॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च मत्स्यपुराणे[2]–

'एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः[3] ।
उत्थाय वाससी शुक्ले[4] शुद्धे तु परिधाय च[5]' ॥

(म. पु. १११. १३)

इति । कर्म कुर्यादिति शेषः । योगियाज्ञवल्क्यः[6]–

* इदं च स्नानाङ्गतर्पणमिति ज्ञेयम् । तच्च 'भूर्देवांस्तर्पयामि' इत्यादिरूपं व्याहृतिभिरेव कर्तव्यमित्युक्तमन्यत्र ।

१. B. C. and F. read दासकर्मिणः, and D. दासकर्मणः for दासकर्मिणः. २. A. reads वामनपुराणे; while all others except I. read मत्स्यपुराणम् for मत्स्यपुराणे. ३. A. and D. read यथाविधि for विधानतः. ४. D. reads मुक्ते for शुक्ले. ५. All others except A. and I. substitute वा for च. ६. All others except A. and I. substitute योग- for योगि-.

'स्नात्वैवं वाससी धौते अच्छिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरू मृदाऽद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः' ॥

इति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

'नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्यधस्थमम्बरम् ।
नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः' ॥

इति । अत्र मार्कण्डेयपुराणे विशेषोऽभिहितः—

'अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः* ।
न च निर्धुनुयात् केशान् वासश्चैव न निर्धुनेत्' ॥
(मा. पु. ३४. २९)

इति । अत्र कारणमाह गोभिलः—

'पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।
मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात् सर्वजन्तवः ॥
तस्मात् स्नातो न प्रमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना' ।

इति । व्यासोऽपि—

'तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यावन्त्यङ्गरुहाणि वै ।
वसन्ति सर्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्' ॥

इति । जाबालिः—

* इदं नैमित्तिकस्नाने क्रियाङ्गस्नाने वा भवितुमर्हति । न तु मलापकर्षणादौ । अवमार्जनं विना मलापकर्षणस्यैवासम्भवात् ।

१. A. reads शुक्के. २. A. and I. read मृदा चाद्भिः. ३. A. substitutes इति in the place of ततः. ४. All others except A. D. and I. read अधस्त्य- for अधस्थ-. ५. D. reads विवसेत. ६. A. reads नरः for न च. ७. I. reads पीडयेत् for निर्धुनेत्. ८. D. reads तत्र for अत्र. ९. A. reads देवलः for गोभिलः. १०. A. and I. read नावमृज्यात्; while D. reads न मृज्यात्तु for न प्रमृज्यात्. ११. D. reads कोटिश्च for कोटी च. १२. A. and I. read स्रवन्ति for वसन्ति, but it does not give any good sense here.

'स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति' ॥

इति । वस्त्रविषये विशेषमाह भृगुः—

'ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम्* ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते' ॥

इति । प्रजापतिरपि—

'क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदशं तथा ।
काषायं धातुरक्तं वा नोल्बणं तत्र कर्हिचित्' ॥

इति । देवलोऽपि—

'स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न तु नेजकधौतेन† नाहतेन न कुत्रचित्' ॥

इति । नाहतेनेति समस्तं पदम् । अहतलक्षणमाह पुलस्त्यः—

'ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्' ॥

इति । बौधायनोऽपि—

---

* उल्बणं विशेषेण रक्तमित्यर्थः । रक्तस्यैव विशेषणमिदम् ।

† नेजको वस्त्रनिर्णेजनकर्ता रजक इत्यर्थः । केरलादयस्तु रजकधौतमेव वस्त्रं शुद्धं मन्यन्ते ।

१. A. reads रक्तमम्बरं. It seems more correct. २. D. reads विशदं, but this is quite incorrect. ३. B. C. and F. read कषायं. ४. A. reads धातुवस्त्रं च. ५. I. reads सोल्बणं for नोल्बणं. ६. This is omitted by A. ७. I. reads सेवक- for नेजक-, and A. B. C. E. F. G. and H. read रजक- for the same. This is grammatically correct but incorrect as regards prosody. ८. A. G. and H. substitute च for न. ९. I. reads आहत- for अहत.- १०. I. reads सदृशं for सदशं. ११. E. reads धावितं for धारितम्. १२. Except A. D. G. and I. all others read बोधायनः for बौधायनोऽपि.

'कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु[१] ।
स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु भुक्त्याचमनयोस्तथा'[२] ॥

इति । एतत् सर्वकर्मोपलक्षणार्थम्[३] । अनुत्तरीयस्य कर्ममात्रनिषेधात् । तथा च[४] भृगुणोक्तम्—

'विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च ।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि[५] ॥
नग्नो मलिनवस्त्रः स्यान्नग्नश्चार्द्रपटः स्मृतः ।
नग्नस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्यूतपटस्तथा' ॥

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

'होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।
नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो नाऽऽचमने[६] जपे' ॥

(वि. पु. ३. १२. २०)

इति[७] । गोभिलोऽपि—

'एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम्' ।

इति । अत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः[८]—

'अलाभे धौतवस्त्रस्य शाण-क्षौमाविकानि[९] च ।
कुतुपं योगपट्टं च द्विवासास्तु[१०] न वै भवेत्' ॥

१. I. only reads -होम- for -उत्सर्ग-. २. A. and I. read भक्त्याचमनयो-; while D. and G. read भुक्त्वाचमनयोः, but the latter seems incorrect. ३. D. reads -लक्षणार्थे. ४. D. has वा for च. ५. A. reads -चिन्तयन्निति. ६. The text of Vishṇu Purâṇa reads द्विजवाचनके for द्विजो नाऽऽचमने. The commentator Śridhar uses this word in the sense of Puṇyâhavâchana. ७. All others except A. and I. omit this word. ८. All others except A. and I. read योग-. ९. D. reads -वस्त्राणां. १०. B. C. F. G. and H. read द्विवासः- for द्विवासा-.

इति । कुतपं* योगपट्टं च धारयेदिति शेषः ।

॥ इति वस्त्रधारणप्रकरणम् ॥

अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः । स च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः—

'पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥
मृद एतास्तु सम्प्राद्याः वर्जयेत्त्वन्यमृत्तिकाम् ।
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् ॥
अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।
एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखं स्पृशेत् ॥
वर्त्तिदीपाकृतिं वाऽपि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

---

* कुतपः छागस्य ऊर्णया घटितः कम्बलविशेषः। तथा च मेदिनी—कुतपोऽस्त्रियाँ दौहित्रे वाद्ये छागलकम्बले'। (२१. १९) इति। स च 'नेपालकम्बल' इति प्रसिद्धः। योगपट्टस्तु प्रसिद्ध एव।

---

1. All manuscripts read कुतुपं instead of कुतपं, which is the proper word here. कुतुप is a different word meaning a leather vessel in which oil or ghee is kept. It has not the sense of कुतप meaning a blanket. 2. A. reads त्रिपुण्ड्रविधिः. 3. All others except A. and I. read ब्रह्मपुराणे. We cannot positively say whether this quotation is from Brâmhanda Purâṇa or from Bruhma Purâṇa. 4. D. reads समक्षेत्रे; while I. reads धर्मक्षेत्रे. 5. I. reads तुलसीमूलमृत्तिकाम्, but the next line does not keep the necessity of this reading. 6. A. and I. read संमाह्याः for सम्प्राद्याः; while D. reads स्तु for तु. 7. Except A. H. and I. all others read -मृत्तिकाः. 8. A. and I. read नखैः for नखं. 9. D. reads पात्राकृति.

मत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि शङ्खाकारमतः परम्।
दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ॥
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम्।
सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम्॥
चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत्।
ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे।
माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्धमूलके[१]
उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते॥
तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु मधुसूदनमुत्स्मरेत्[२]।
त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ तु वामनम्[३]॥
श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके।
पृष्ठे च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत्॥
द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि[४]।
पूजाकाले च होमे च सायं[५] प्रातः समाहितः॥
नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्।'
इति। सत्यव्रतोऽपि—

१. All others except A. and I. read कण्ठकूपके for स्कन्धमूलके. २. Except A. all others read मधुसूदनमनुस्मरेत्; while I. omits तु. ३. Except A. and I. all others read वामे कुक्षौ for वामकुक्षौ. ४. I. reads this line first, instead of the former line. ५. B. C. D. E. F. and H. read सायंकाले, and G. सायंकालः for सायं प्रातः.

'ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते।
स चाण्डालो ऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः' ॥
इति।

॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रकरणम् ॥

अथ प्रातःस्नानप्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते। तत्र शङ्खः—
'स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत्'॥
इति। तत्र मुख्यस्नानस्य षट्प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता—
'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाऽङ्गं मलकर्षणम्।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम्'॥
(अ. पु. १५५. ३-४)

इति। एतेषां लक्षणमाह शङ्खः—
'अस्नातश्च पुमान्नार्हो जपाग्निहवनादिषु।
प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्त्तितम्॥
चण्डाल-शव-यूपांश्च*, स्पृष्ट्वा ऽस्नातां रजस्वलाम्।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत्॥

*यूपस्पर्शनिषेधस्तु कर्मसमाप्त्यनन्तरं ऋत्विजेतरेषामिति बोध्यम्। गोभिलेन तत्र होमादिकमप्युक्तम् (गो. गृ. सू. ३. ३. ३४)।

---

१. I. has the following verse before this:—
'मन्त्रयुक्तो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत्।
यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्'॥
We do not see any necessity of it in this place. २. I. reads -पुण्ड्रं मृदा शुभ्रं. ३. A. D. and G. read चण्डालो ऽपि विशुद्धात्मा. ४. D. and G. read -विधिः for -प्रकरणम्. ५. अथ is omitted by all others except A. ६. D. omits इति. ७. This line and the verse following it is omitted by G. ८. A. and I. read यदाप्नोति for यदा स्नाति.

पुष्यस्नानप्रदिकं* यत्तु देवज्ञविधिचोदितम्।
तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत् ॥
जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितॄन्।
स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्† ।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च।
क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया'॥

यद्यपि मध्याह्नस्नानस्य नेदानीमवसरस्तथापि प्रातः-स्नानवत्तस्य नित्यत्वात् प्रसङ्गेनाभिधीयते। तस्य नित्यत्वं च व्याघ्रपादेनोक्तम्—

'प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेदिति'।

इति। कूर्मपुराणे—

'ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
पुष्पाक्षतान् कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च॥

* पुष्यनक्षत्रे कर्तव्यं स्नानं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम्। तत्तु तत्रैव द्रष्टव्यम्।

† अभ्यङ्गः तैलमर्दनम्। आयुर्वेदे तु—'मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम्। स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाह्यं अभ्यङ्गः स उदाहृतः' इति अभ्यङ्गलक्षणमुक्तम्। तथापि उक्तलक्षणोऽभ्यङ्गः दाक्षिणात्यानामेव।

१. I. reads पुण्य- for पुष्य-, but our reading is more correct. २. A. reads -नोदितम् for -चोदितम्. ३. A. reads सकामः for नाकामः. ४. D. reads वाऽर्चिष्यन्. ५. H. reads यत्तु for यस्तु. ६. A. and J. read कीर्तिता for नान्यथा. ७. The text of the Kûrmapurâṇa reads गोशकृत् for गोमयं.

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्वै कदाचन ।
पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वाऽसम्भवे पुनः' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ५८-६०)

इति । तत्राधिकार्यनधिकारिणौ व्यासो विभजते—

'स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।
न भुक्त्वा ऽलङ्कृतो रोगी नाज्ञाते ऽम्भसि नाकुलः' ॥

इति । आश्रमभेदेन स्नानव्यवस्थामाह दक्षः—

'प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः' ॥

इति । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्त्रतामाह व्यासः—

'मन्त्रपूतं जले स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।
न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत् फलम्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यः—

१. D. and G. read -निखातेषु for -निपानेषु. २. A. omits व्यासो, and D. I. read अधिकार्यनधिकारिणो. ३. A. and G. read योगी, and D. भोगी for रोगी. ४. D. reads दत्तः for दक्षः; while G. omits the portion from दक्षः to समन्त्रतामाह, both the words inclusive. ५. A. substitutes स्नानं in the place of प्रोक्तं, but it is of no use here. ६. D. reads the first line of this verse as मन्त्रपूतैर्जलैर्यत्तस्मात्स्नानं फलप्रदम्, B. C. F. read the second line as न वृथा वारिणा स्नानं यादसामिव तत्फलम्, and G. न वृथाचारिणः स्नानं यादसामिव तत्फलम्. ७. All omit this except A.

'मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशम् ।
वसन्ति चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं* क्वचित्' ॥

इति । समन्त्रत्वं द्विजातिविषयम् । यदाह विष्णुः—

'ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन' ॥

इति । 'स्नानार्थं मृदमाहरेत्'— इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह शातातपः—

'शुचिदेशात्तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।
रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
कर्दमाऽऽखूत्कराद्वल्मीकाद् जलाच्च पथ-वृक्षयोः ।
कृतशौचावशेषाच्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नरः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

* यस्मात् जले वसतामपि मत्स्यादीनां न स्नानफलं लक्ष्यते तस्मात् अस्ति किञ्चिदधिकं तत्र । तच्च समन्त्रकत्वमेवेति ध्येयम् ।

---

१. A. reads -कूर्मक-. २. B. C. and F. read स्नानं for स्नानात्. ३. This word is omitted by D. ४. B. C. F. and G. read तथाह. ५. D. reads स्नानार्थं. ६. A. reads शुचौ देशे तु. ७. G. reads संग्राह्या, and all other adjectives qualifying मृत्तिका in plural. ८. All others except D. and H. read मृत्तिका-; while H. reads वल्मीका-. ९. A. and I. read बिलाच्च वरि-वृक्षयोः, but the word वरि does not give any good meaning. १०. I. reads कृतशौचावशिष्टा च.

'[1]गन्धोदकान्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ ।
त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥
अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः[2] ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः' ॥

इति । शौनकोऽपि—

'प्रयतो मृदमादाय दूर्वाऽपामार्ग-गोमयम् ।
एकदेशे पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः'[3] ॥

इति । वसिष्ठः—

'मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि[5] ।
अधश्च त्रिसृभिः[6] कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
[4]प्रक्षाल्य सर्वकायं तु द्विराचम्य यथाविधि' ।
(कू. पु. १. २. १८. ६१)

इति । कायप्रक्षालनानन्तरभाविकर्त्तव्यमाह[7] शौनकः—

'गायत्र्या आदित्यो देवता ह्याता[8] 'ऽतो देवा*

* 'अतो देवा' इत्ययं मन्त्रः ऋक्संहितायां (१. २२. १६) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (८. ३. ५. ६) च प्रसिद्धः । 'यत इन्द्र' इति मन्त्रस्तु ऋक्संहितायां (८. ६१. १३), सामसंहितायां छन्दस्यार्चिके (३. ३. ४. २), तत्रैवोत्तरार्चिके (५. २. १५. १), तैत्तिरीयारण्यके (१०. १.) च प्रसिद्धः । 'स्वस्तिदाविशम्पतिः' इति च ऋक्संहितायां (१०. १५. ३. २), तैत्तिरीयारण्यके च (१०. ५५), अथर्वसंहितायां चापि (८. ५. २२.) प्रसिद्धः । 'तत्र तु विशाम्पतिः' इति पाठः ।

१. D. E. G. and H. read गन्धोदकान्तं. २. D. and G. read वै for तैः. ३. A. reads तालने मृदसङ्करम्. ४. All others except A. omit this quarter of the verse and read only 3 quarters. ५. G. reads क्षाल्य द्वाभ्यां नाभिस्तथोपरि; while D. reads क्षाल्यं ६. A. reads अधश्चतसृभिः. ७. A. reads कृत्यमाह. ८. B. C. and F. read गायत्र्या आदित्या अवहिख्यता अतो देवा इति, E. गायत्र्या आदित्या अवहिख्याता अतो देवा इति, D. गायत्र्या आदित्या अवहिता ऽतो देवा इति, G. गायत्र्या आदित्या अवहिताऽतो देवा इति and H. गायत्र्या आदित्या अवहिख्याता ततो देवा इति.

इति मृद्गमभिमन्त्रयेत् । ततो 'यत इन्द्र', 'स्वस्तिदा विशस्पतिर्विरक्षो विमृध', 'इदं सुमेजरित' इति मृदं संगृह्य[2] प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वादिक्रमेण ।

ततः सम्मार्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत्' ।

'अश्वक्रान्ते' (म. ना. उ. ४. ४.) इत्यादयो मृद्ग्रहणमन्त्रा यजुर्वेदे प्रसिद्धाः ।

'पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने[3] ॥
तासामृषभपत्नीनां[4] पवित्रं कायशोधनम् ।
त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुद[5] गोमय' ॥

(आ. ३. ५)

इति गोमयमन्त्रः[6] । दूर्वाग्रहणे[7] —

'काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्' ।

इति । दूर्वाद्वयेन[8] इति शेषः[9] ।

'अपाप[10]मपकिल्बिषमपकृत्यामपोरप[11]: ।

१. B. C. E. F. and H. read इदं सुमेजनित for इमं सुमेजरित. २. All others except A. and I. omit संगृह्य. ३. B. C. E. F. and H. read रसं वने for वने वने. ४. A. and F. read सुरभीणां शरीरतः and add extra line उत्पन्नं लोकसौख्यार्थे पवित्रं कायशोधनम्, but we do not find this in any other manuscript. For the same B. C. E. F. and H. read पावनं कायशोधनम्. ५. I. reads हर for नुद. ६. I. omits the words गोमयमन्त्रः. ७. All others except A. and H. omit this. ८. D. reads दूर्वया and all others except A. and I. read अर्थद्वयेन for दूर्वाद्वयेन. ९. G. reads विशेषः. १०. B. C. E. F. and H. read अपाघ-; while G. reads अपाद्य- for अपाप-. ११. I. reads -मपोरप, and B. C. F. -मथोरसः for -मपोरपः.

अपामार्ग त्वेमस्माकमपदुष्टभयं नुद- ॥
स्वाहेत्य'थापामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

अथ हिरण्यशृङ्गमापो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय 'सुमित्रिया न' इत्यपः स्पृष्ट्वा 'दुर्मित्रिया न' इति बहिः क्षिपेत् । ततः-

इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
तत्र गायेत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।
'शिवेन मे' जपित्वेदमाप इत्यप आप्लवेत्' ॥

इति । वसिष्ठः-

'ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेद्बुधः ।
कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं नैमिषं तथा' ॥

इति । शङ्खः-

'प्रपद्ये* वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ (३)

* एते मन्त्रास्तु महानारायणोपनिषदि चतुर्थखण्डे चतुर्थमन्त्रादितो द्रष्टव्याः ।

१. B. C. E. and F. read त्वमस्मदपदुःस्वप्नं सुवः स्वाहा, G. त्वमस्मदपदुःस्वप्न्यं सुवः स्वाहा, H. त्वमस्मदीयदुःस्वप्नं सुवः स्वाहा and I. त्वमस्माकं दुष्टं भयं नुद स्वाहा. २. D. reads इत्यङ्गमङ्गमपामार्गेणोपस्पृशेत्, B. C. E. F. G. H. and I. omit अथ and read स्वाहेत्यपामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्. ३. All others except A. and I. read गायेत्सामानि for गायेत सामानि. ४. I. reads जपेत् for तथा. ५. The text of the Sankha Smriti reads as follows :—

प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् ।
याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघौघनिषूदनम्।
सान्निध्यमस्मिंस्तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्॥(४)
रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषदस्तथा। (५)
अपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणं तथा। (६)
शमयन्त्वाशु मे पापं रक्षन्तु च सदैव माम्' ॥ (७)
(शं. स्मृ. ८. ३–७)

इति। वसिष्ठः—

'आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि।
तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः॥
ततोऽर्कमीक्ष्य चोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जले बुधः।
प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम्' ॥

इति। विष्णुरपि—

'ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत्।
तद्विष्णोः परमं पदमिति वा द्रुपदां सावित्रीं वा।

---

१. D. and F. G. read सर्वपापैः प्रमुच्यते. २. B. C. and F. read सान्निध्यमस्मिंश्चत्तोये स्थीयतां, D. and G. -श्चेत्तोये स्थीयतां, E. and H. सान्निध्यमस्मिन्स्त्वत्तोये स्थीयतां and I. सान्निध्यमस्मिंश्चित्तोये क्रियतां. ३. D. and I. read अपः. ४. The text of the Śaṅkha Smriti reads शरणं for वरुणं. ५. The text of the Śaṅkha Smriti read मां च रक्षन्तु सर्वशः. ६. B. C. D. E. F. and G. read ततोऽप्सु मानसि-, but it seems to be a mistake of the writer. H. reads for the same ततोऽप्सु मज्जमानस्त्रि-. ७. All others except A. and I. omit जपेत्. ८. वा द्रुपदां is omitted by all except A. and I.

'युञ्जते नम—इत्यनुवाकं वा'। पुरुषसूक्तं वा। स्नातस्त्वार्द्रवासा देवर्षि-पितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात्' ॥

(वि. स्मृ. ६४. १९-२४)

इति। मेधातिथिरपि—

'ततोऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदघमर्षणम्'।
प्रदद्यान्मूर्धनि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम्' ॥

इति। वसिष्ठः—

'स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यदूरू संशोधयेन्मृदा।
अपवित्रीकृतौ तौ तु कौपीनास्नाववारिणा ॥
यो ऽनेन विधिना स्नाति यत्रतत्राम्भसि द्विजः।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम्' ॥

इति। तत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

'य एष विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः।
असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते' ॥
स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम्।
अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः।
स्नानाचरणमित्येतदुपादिष्टं महात्मभिः' ॥

इति।

॥ इति माध्याह्निकस्नानम् ॥

१. All others except A. and I. आर्द्रवाससा देवर्षिपितृतर्पणमंतस्थ एव कुर्यात्. २. All others except A. and I. read अपवित्रीकृते ते तु. ३. A. reads कुत्राम्भसि. ४. D. and G. read तीर्थेषु. ५. A. reads भवेत्. ६. D. omits योगि- and reads याज्ञवल्क्यः, E. and H. read योग्ययाज्ञवल्क्यः. ७. All others except A. and I. read मध्याह्नस्नानम्.

अथ नैमित्तिकस्नानम्। तत्र मनुः—

‘दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति’॥

(म. स्मृ. ५. ८५)

इति। दिवाकीर्तिश्चाण्डालः। अङ्गिराः—

‘शवस्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा।
स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः’॥

इति। गौतमोऽपि—

‘पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुध्येत्’॥

(गौ. स्मृ. ७. १६)

इति। पतितादिस्पृष्टिनं समारभ्य तृतीयस्य सचैलं स्नानम्। चतुर्थस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः। तथा च मरीचिः—

‘उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्’।

इति। यत्तु संवर्त्तेन द्वयोरेव स्नानमुक्तम्—

१. B. C. E. F. G. and H. read त्रिशाकीर्त्यं for दिवाकीर्ति, but this form is not found in Lexicographical works. २. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्यश्चांडालः. ३. All others except A. and I. read शुद्धिः. ४. Here our reading follows: A. I. and the text of Gautam, but B. C. E. F. and H. read शवस्पृशितत्स्पृष्टघुपस्पर्शने; while D. reads शवस्पृशिनं स्पृष्ट्वा तत्स्पृष्टघुपस्पर्शने, and G. शवस्पृशि तत्स्पृष्टयुपस्पार्शीनि for शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने. ५. B. C. E. F. G. and H. read न चतुर्थस्य। तस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः. ६. This is omitted by all others except D. and I.

'तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।
ऊर्ध्वमाचनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा' ॥

इति । तैद्बुद्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । तथा च संग्रहकारः—

'अबुद्धिपूर्वकस्पर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते ।
त्रयाणां बुद्धिपूर्वे तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना' ॥

इति । कूर्मपुराणे—

'चाण्डाल-सूतिक-शवैः संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि ।
प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात् समाहितः' ॥
तत्स्पृष्टिस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।
आचमेत विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः' ॥

(कू. पु. १. २. २३. ६९-७०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'उदक्या सूतिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।
अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत्' ॥

(या. स्मृ. ३. ३०)

इति । एतद्दण्डाद्यन्तरितस्पर्शविषयम् । अन्यथा द्वयोः स्नानमित्यनेन विरोधः प्रसज्ज्येत । वस्त्रान्तरितस्पर्शने तु दण्डान्तरितन्यायप्राप्तावाह प्रचेताः—

१. A. substitutes यथा for तथा. २. I. reads -स्पर्शन-. ३. D. reads न बुद्धिसंस्पर्शे. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads ततः स्नात्वाथ आचमेत्. ६. The text of the Kûrma Purâṇa reads -स्पृष्टस्पर्शिनं for स्पृष्टिस्पृष्टिनं. ७. D. reads सूतकयो सूतिभिः स्नायात्, and A. उदक्या ऽशुचिभिः. ८. D. reads प्रसज्यते. ९. A. D. and G. read यत्र वस्त्रान्तरितस्पर्शनं न तत्र दण्डान्तरितन्यायः । तथाह प्रचेताः

'वस्त्रान्तरितसंस्पर्शो साक्षात्स्पर्शो ऽभिधीयते[1]।
साक्षात्स्पर्शे तु यत् प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरिते ऽपि[2] च' ॥

इति। चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमभ्युक्तम्—

'बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिक-कापिलान्*।
विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत्।
कापालिकांस्तु[3] संस्पृश्य प्राणायामो ऽधिको मतः' ॥

इति। चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तस्नाने विशेषमाह विष्णुः—

'स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम्[†]।
आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्' ॥

इति। योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

'तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः।
आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्' ॥

इति। गार्ग्यो ऽपि—

'कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च।
नित्यं याद‍ृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्' ॥

इति।

* अत्र कापिलशब्देन साङ्ख्यानां ग्रहणम्। ते च निरीश्वरा एव। निरीश्वरवादित्वात् तेषां स्पर्शस्य निषेधः। सेश्वराणां तु न कुत्रापि निषेधः।

† प्रथमं अधिकारसिद्ध्यर्थं तूष्णीं तोयावगाहनं कृत्वा अनन्तरं यथाविधि स्नानं कुर्यात्। अन्यथा मन्त्रपठने नाधिकारः।

१. D. reads वस्त्रान्तरितकः स्पर्शः, and G. वस्त्रान्तरितसंस्पर्शे. २. B. C. D. F. and G. read विधीयते for अभिधीयते. ३. All others except A. omit अपि. ४. D. and G. read कपालिकान् for कापालिकान्. ५. This line and the following two lines are omitted by D. and H. but they appear as marginal correction in H.

अथ मलापकर्षणस्नानम् । तत्र वामनपुराणम्—

'नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरं[1] च शुक्रे रविजे च मांसम् ॥ (४९)
बुधे च[2] योषित् परिवर्जनीया
शेषेषु सर्वाणि[3] सदैव कुर्यात्' ।

(वा. पु. १४. ४९-५०)

इति । ज्योतिःशास्त्रे ऽपि[4]—

'सन्तापः[5] कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा[6] ।
अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाद्भास्करादिषु' ॥

इति । मनुरपि—

'पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुर्भ्यां विहीयते' ॥

इति । गर्गो ऽपि—

'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्' ॥

इति । बौधायनो ऽपि[7]—

---

१. We follow here A. and the text of Vâman Purâṇa, but all other read च कुजे for रविजे. २. G reads बुधेषु, and the text of Vâman Purâṇa read बुधेषु योषित्र समाचरेत. ३. Except A. and the text of Vâman Purâṇa all others read सर्वेषु for सर्वाणि. ४. I. omits अपि. ५. A. reads संतापशांति. ६. D. reads निधनमेव च, and G. निर्धनतां तथा. ७. A. reads यमोऽपि for बौधायनो ऽपि.

'अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।
शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वसन्धौ तथैव च' ॥

इति । गर्गो ऽपि—

'न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा ।
शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः' ॥

इति । एवं सर्वास्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधे प्राप्ते तैलविशेषेणाभ्यनुजानाति प्रचेताः—

'सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन' ॥

इति । यमो ऽपि—

'घृतं च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः' ॥

इति ।

॥ इत्यभ्यङ्गस्नानम् ॥

क्रियाऽङ्गस्नानं* तु नित्यस्नानवदनुष्ठेयम् ।
'प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सुधीः' ।
इत्यादिकं क्रियाऽङ्गस्नानं द्रष्टव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्गत्वं पुराणे स्पष्टीकृतम्—

* क्रियायाः करिष्यमाणस्य कर्मणः अङ्गभूतं स्नानं क्रियाङ्गम् । यथा व्रतादिग्रहणादौ पूर्वं स्नात्वा सङ्कल्पादिकं कर्तव्यमित्यभिहितं तत्र पूर्वं कर्तव्यस्य स्नानस्य क्रियाङ्गत्वम् । ननु पुत्रजन्मादौ कर्तव्यमपि क्रियाङ्गमिति शङ्कनीयम् । तस्य निमित्तप्रयुक्तत्वात् नैमित्तिकत्वं स्पष्टम् ।

१. D: reads क्रियास्नानं तु for क्रियाङ्गस्नानं तु. २. This word is omitted by all except A and I.

'धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।
क्रियाङ्गं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदपरैर्द्विजैः' ॥

इति

॥ इति क्रियाङ्गस्नानम् ॥

अथ क्रियास्नानम् । तत्र शङ्खः—

'क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।
मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्नस्तून्मज्य चोपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् ।
सान्निध्यमस्मिंस्तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्' ॥

इति । षट्स्वपि स्नानेषु मुख्यानुकल्पाभ्यां जलविशेषो विष्णुपुराणे निरूपितः—

---

१. A. reads देवमर्यैर्द्विजैः; while I. reads देवमर्यैर्द्विजैः. २. A. reads भिमग्नास्त्रिर्मृज्य; and the text of Śaṅkha read निमज्य उन्मज्य for निमग्नस्तून्मज्य. ३. All others except A. I. and the text read तीर्थमावाहनं for तीर्थस्यावाहनं. ४. I. reads पतिमीश्वरम्, D. परमार्जितम्, and the text reads the whole verse as follows :—

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमर्चितम् ।
यर्चित देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥.

५. D. reads सर्वाघौघनिषूदनम्. ६. All except A. are mistaken here. B. C. E. F. G. and H. read सान्निध्यमस्मिंश्चित्तोये स्थीयतां, and I. सान्निध्यमस्मिंश्चित्तोये क्रियतां. ७. B. C. D. and F. read स्थानेषु for स्नानेषु. ८. D. reads दर्शितः.

'नदी-नद-तडागेषु देवखातजलेषु च।
नित्यं क्रियार्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च॥
कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि'।
(वि. पु. ३. ११. २४-२५)

इति। मार्कण्डेयो ऽपि—

'पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम्।
स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत्॥
भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम्।
ततो ऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः'।

इति। मरीचिः—

'भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा।
गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्'॥

इति। निषिद्धं जलमाह व्यासः—

'अनुत्सृष्टेषु* न स्नायात्तथैवाऽसंस्कृतेषु च।

---

* अनुत्सृष्टेषु अकृतोत्सर्गेषु। असंस्कृतेषु अकृतसंस्कारेषु। हवनादिपूर्वको जलसंस्कारः प्रयोगग्रन्थेभ्यो ऽवगन्तव्यः।

---

१. I. reads बिलषु. २. D. G. H. and I. read नित्यक्रियार्थं. ३. I. कूपे वोद्धृत-. ४. D. reads मार्कण्डेये ऽपि. ५. B. C. D. and F. read ततो गङ्गा तु सर्वतः. ६. D. omits this word. ७. D. and I. read निषिद्धजलं. ८. I. reads ऽसंरतुनेषु.

'आत्मीयेष्वपि न स्नायात्तथैवाल्पजलेष्वपि ॥
नद्याः यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विनिःसृतम् ।
गत्वा प्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत्' ॥

इति । शातातपोऽपि–
'अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ* वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत्' ॥

इति । प्रतिप्रसवमाह मनुः–
'अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।
उद्धृत्य† चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत्' ॥

इति । उष्णोदकं निषेधति शङ्खः–
'स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।
शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत्' ॥

इति । याज्ञवल्क्यः–

* सेतौ 'घाट' इति भाषायां प्रसिद्धं ।
† विष्णुना तु– 'परनिपानेषु न स्नानमाचरेत । आचरेत्पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापस्तथापदि ' (वि. स्मृ. ६४.१-२) इति पञ्चपिण्डोद्धारः कथितः । बौधायनादिभिरप्येवमेव ।

१. All others except D. add इति । व्यासोऽपि after this verse of which there is no necessity as the next verse is a quotation from the special author, and for व्यासोऽपि A. substitutes पुण्डरीकोऽपि, but we do not find the name of पुण्डरीक in the list of Dharmaśâstrakâras nor in that of Purâṇakâras or Rishis. This name appears in the Pandhari Mâhâtmya which is a small modern mythological work. २. I. reads नद्यां यच्च. ३. I. reads गतं प्रत्यागतं यच्च. ४. I. reads सरो वाप्यादिके, but the next quotation from Manu shows that this is a mistake. ५. A. reads उष्णोदकस्नानं. ६. I. reads निषेधयति. ७. I. reads लभेत्. ८. D. omits इति.

'वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम्[1] ।
वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम्' ॥

इति । यत्तूष्णोदक[2]विधानम्—

'आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः ।
ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम्' ॥

इति—यच्च[3] षट्त्रिंशन्मते ऽपि—

'आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।
तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा' ॥

इति—तदातुरस्नानविषयम्[4] । तथा च यमः—

'आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।
आम्नातमातुरस्नाने प्रशस्तं स्यात् शृतोदकम्[5]' ॥

इति । यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदकस्नानमनिषिद्धमित्याह यमः—

'नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः' ॥

इति[6] । यदपि वृद्धमनुनोक्तम्—

---

१. D. and H. read जाप्यम् for जप्यम्. २. A. and I. add -स्नान- after उष्णोदक-. ३. यच्च is omitted by all others except A. ४. A. reads तदातुरविषयं for तदातुरस्नानविषयम्. ५. B. C. E. F. G. and H. read न शुभोदकं; while D. reads न शृतोदकं for स्यात् शृतोदकम्. Both the readings do not give any good sense. We prefer न हिमोदकम् to either of these which is found in the marginal correction of A. ६. इति is omitted by D. and G.

'मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।
स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः' ॥

इति[१] । तत्र उक्तेषु मरणादिषु नोष्णोदकैः स्नायात् अपि तु परकीयैरुद्धृतोदकैर्वेत्युक्तमिति न विरोधः । उष्णोदक-स्नानेऽपि विशेषमाह व्यासः—

'शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।
गेहेऽपि शस्यते स्नानं नदीफलसमं विदुः' ॥

इति[३] । गौणं तु स्नानमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

॥ इति क्रियास्नानम् ॥

अथ सन्ध्याविधिः । तत्र सन्ध्यास्वरूपं दक्षो दर्शयति—

'अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः' ॥

इति । यद्यपि कालवाचकत्वेनात्र सन्ध्याशब्दः प्रतीयते तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्याशब्देनोपलक्ष्यते[४] ।

---

१. D. reads this line as follows :—

अस्पृश्यस्पर्शने चैव स्नायादुष्णेन वारिणा ।,

but this appears to be a mistake of the writer. २. D. reads नोद्धृतोदकैर्वा. ३. B. C. and F. read तद्दीनमफलं च हि, and D. E. G. H. तद्धीनमफलं बहिः. These two readings are correct and give different sense. ४. D. reads नोपलभ्यते.

तथा च देवताया उपासनमुपलक्ष्य[1] मूलवचने कर्मपरत्वेन सन्ध्याशब्दः प्रयुक्तः । अथवा सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या । अत एव व्यासः—

'उपास्ते[2] सन्धिवेलायां निशाया[3] दिवसस्य च ।
तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु[4] प्रवदन्ति मनीषिणः' ॥

इति । तामेव[5] क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः—

'सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ' ।

इति । सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा—

'सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा' ।

इति । तत्र कालभेदेन देवताया नामभेदमाह[6] व्यासः—

'गायत्री नाम पूर्वाह्णे[7] सावित्री मध्यमे दिने ।
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥[8]
प्रतिग्रहादन्नदोषात्[9] पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं त्रायते यतः ॥
सवितृद्योतनात् सैव[10] सावित्री परिकीर्तिता ।
जगतः प्रसवित्री वा वाग्रूपत्वात्[11] सरस्वती' ॥

१. I. reads तथा देवतया उपलक्षणमुपलक्ष्य for तथा च देवताया उपासनमुपलक्ष्य. २. D. has उपास्ति for उपास्ते. ३. B. C. E. F. and G. read निशायां for निशाया. ४. Except A. and I. all others read तस्मात् तत्. ५. B. C. and F. read तत्क्रियाम्, and एव is omitted by all others except A. ६. All others except A. read नामादिभेदम् for नामभेदम्. ७. All others except A. and I. read त्रिषु. ८. After this word B. C. and F. add इति, but it is useless here. ९. B. C. and F. read प्रतिग्रहान्नदोषाच्च, and E. G. H. प्रतिग्रहान्नदोषात्तु for प्रतिग्रहादन्नदोषात्. १०. A. reads चैव. ११. D. reads स्वरूपत्वात्, which is probably a mistake.

इति । वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे ऽभिहितः[1]

'गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ।
सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥
गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।
सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः' ॥

इति । उपासनमभिध्यानम्[2] । अत एव तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

'उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन्[3] ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ऽसावादित्यो ब्रह्मेति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद' ।

इति । अयमर्थः—वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कर्म कुर्वन् यथोक्तं नाम-वर्ण-रूपोपेतं[4] सन्ध्याशब्दवाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमामुष्मिकं च सकलं भद्रमश्नुते । य[5] एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो[6] ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानात् जीवत्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेन तदज्ञानापगमे ब्रह्मैव प्राप्नोति[7]—इति । व्यासो ऽपि एतदेवाभिप्रत्याह—

'न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं* ब्रह्मणा सह ।
सो ऽहमस्मीत्युपासीत[8] विधिना येन केन चित्' ॥

* ब्रह्मणा आत्मना सह । सोहमस्मीति विधिना 'देवो भूत्वा देवं यजेत् नादेवो देवमर्चयेत्' इति तान्त्रिकैः 'ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभिध्यायेत्' इति औपनिषदैश्चोक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विहितः for ऽभिहितः. २. D. reads अभिधानम्. ३. G. omits कुर्वन्. ४. A. reads यथोक्तनामाभिध्येयरूपोपहितम्; while H. and I. read यथोक्तनामरूपोपेतं. ५. D. omits य and reads एवमुक्त-. ६. D. has सिद्धान्तःकरणो. ७. I. reads प्राप्नोति, which is a mistake. ८. H. reads साहमस्मि.

इति। तत्र प्रातःसन्ध्यायाः कालपरिमाणमाह दक्षः[१]—

'रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः' ॥

इति। आ सङ्गवं प्रातःसन्ध्यायां गौणः कालः, आ प्रदोषावसानं च सायंसन्ध्यायाः। तदाह बृहन्मनुः[२]—

'न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालोऽतिपत्स्यते[३]।
मुख्यकल्पोऽनुकल्पश्च[४] सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः' ॥

इति। कूर्मपुराणे सन्ध्योपास्तिप्रकारो दर्शितः—

'प्रागग्रेषु[५] ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः[६]।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः'[७] ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु' ॥

इति। बृहस्पतिः— (या. स्मृ. १. २४)

'बद्ध्वाऽऽसनं नियम्यासून् स्मृत्वा चर्यादिकं[८] तथा।
सन्निमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्' ॥

इति। प्राणायामलक्षणं मनुराह—

---

१. D. drops the visarga. २. All others except A. and I. read वृद्धमनुः for बृहन्मनुः. ३. D. reads पठ्यते; while B. C. E. F. G. and H. read -पद्यते for -पत्स्यते. ४. G. reads मुख्यः कालोऽनुकल्पश्च; while all others except A. and I. read मुख्यकालोऽनुकल्पश्च. ५. All others except A. read प्राक्कूलेषु. ६. I. substitutes च in the place of सु-. ७. D. has सन्ध्यामुपासते for सन्ध्यामिति श्रुतिः. ८. B. C. and F. read चार्षादिकं, H. वर्षादिकं, and I. चार्यादिकं for चर्यादिकं. D. reads the whole line as follows:—

'बद्ध्वासनं नियम्याशु स्मृत्वा चर्यादिकं तथा'।

'संव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते' ॥
(म. स्मृ. ५५. ९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः' ॥
(या. स्मृ. १. २३)

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

'भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।
प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा 'तत्सवितुः' परम् ॥
'ॐ आपोज्योति' रित्येतच्छिरः पश्चात्प्रयोजयेत् ।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामः प्रकीर्तितः' ॥

इति । स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचकभेदेन त्रिविधो ज्ञेयः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

'पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकाऽऽकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ॥

१. This verse appears in the Vishṇu Smṛiti. The text of the said Smṛiti and all other manuscripts except A. and I. read सव्याहृतिकां. २. I. reads सप्रणवसंयुक्तां, but the commentator Vijñāneśvara does not take this reading. ३. D. omits this. B. C. and F. read वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि: while G. and H. read simply याज्ञवल्क्योऽपि, but we don't find the following quotation in the text of yajñavalkya, and we are unable to say whether yogiyajñavalkya or the vriddhayajñavalkya this verse contains. ४. H. reads प्राणायामः सुशक्तितः, B. C. E. F. and G., प्राणायामस्तु शक्तितः, D. प्राणायामास्तु शक्तितः. ५. D. and G. have -कृत.

कुम्भको निश्चलः श्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः'* ॥

इति। मार्जनमाह व्यासः—

'आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः।
प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे॥
विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो 'यस्य क्षयाय' च।
रजस्तमो मोहजातान् जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिजान्॥
वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत्'।

इति। प्रजापतिरपि—

'ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः।
अर्द्धर्चान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्'॥

इति। मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः—

'मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्'।

तच्च मार्जनं न धाराच्युतैः कार्यम्। तथा च ब्रह्मा—

'धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता।
पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः'॥

* अयमर्थः— ओंकारसहितव्याहृतिचतुष्टयसहितां सशिरस्कां गायत्रीं जपन् दक्षिणनासापुटेन वायुं ऊर्ध्वमाकर्षयेत् एष पूरकः। तथैव तावत्कालमेव वायुं धारयेत् एष कुम्भकः। तथैव रेचयेत् एष रेचकः। एतत्त्रयात्मकः प्राणायाम इत्युच्यते।

१. All others except I. read रिच्यमान-for रेच्यमान-. २. A. reads -त्यृचा. ३. I. reads वपुष्यष्टौ. ४. All others except A. D. and I. read यस्य क्षयाय जित्, which seems to be a mistake, and D. substitutes तु for च. ५. C. omits रजः through mistake, E. and G. read रक्षस्तमोमोहजातान्, which does not give good sense. A. and I. read रजस्तमो-मोहमयान्. ६. A. and I. read शातातपः for प्रजापतिरपि. ७. A. reads the whole line as follows:—

ऋगन्ते वाऽथ पादान्ते मार्जनं तु समाहितः।.

८. All others except D. read हारीतोऽपि for मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः. ९. D. substitutes तत्र for तच्च. १०. च is omitted by I.

इति ।[1] कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राह स एव—

'नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि भाजने मृण्मयेऽपि वा ।
औदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥
कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्' ।

इति । कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादिपात्रसद्भावे तु वामहस्तस्य प्रतिषेधः ।

'वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।
सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु[2] तर्पिताः' ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु—'कृत्वा तु वामहस्ते वा' इत्यनेन वामहस्तविधानात्[3] । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा 'सूर्यश्चे'त्यपः पिबेत् । तदाह बौधायनः—

'अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः (१) ।
तीर्थं गत्वा[4] प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणि-
पादो विधिनाऽऽचम्य[5] 'अग्निश्च* मामन्युश्चेति'
सायमपः पीत्वा 'सूर्यश्च मामन्युश्चेति' प्रातः ।

* 'अग्निश्च मामन्युश्च' 'सूर्यश्च मामन्युश्च' इत्येतौ मन्त्रौ महानारायणोपनिषदि (१४.५-६) द्रष्टव्यौ ।

१. I. reads तटे for ह्रदे; while A. reads संध्यां तीर्थे तटे. २. I. reads तेषु for तैस्तु. ३. I. reads इत्यनेनैव विधानात् for इत्यनेन वामहस्तविधानात्. ४. Here the text of Baudhâyana (edited by E. Hultzsch, Vienna) is throughout mistaken. It reads as follows:—गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिमत्यब्लिङ्गाभिः for गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादो विधिनाऽऽचम्य 'अग्निश्च मामन्युश्चेति', सायमपः पीत्वा 'सूर्यश्च मामन्युश्चेति' प्रातः सपवित्रेण पाणिना वसुमत्या अब्लिङ्गाभिः. ५. All others except A. and I. read ऽप आचम्य for विधिनाऽऽचम्य.

सपवित्रेण[1] पाणिना वसुमत्या[2] अब्लिङ्गाभिर्वारु-
णीभिः हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिः
अन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति' ।

(बौ. स्मृ. २. ४. १–२).

इति । भारद्वाजः[4]–

'सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् ।
आपः पुनन्तु[3]* मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि–

'शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवःस्वर्द्वौ[5] गायत्री च तृतीयिका ॥
अब्दैवतऋचश्चैव[6] चतुर्थमिति मार्जनम्' ।

(का. स्मृ. २. १०. ४–५)

इति । मार्जनानन्तरं प्रजापतिः–

'जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत् ।
ऋतं चेति पठित्वा च तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्' ॥

इति । ततः सूर्यायार्घ्यं दद्यात् । तथा च व्यासः–

---

* मन्त्रोऽयं महानारायणोपनिषदि (१४. २) द्रष्टव्यः ।

---

१. All others except D. read सावित्रेण for सपवित्रेण, and omit पाणिना. २. A. and D. read सुरभिमत्या for वसुमत्या; while B. C. and F. read वा सुवसुरभिमत्या, but this reading does not give any sense. ३. D. omits the portion from this word to तु मध्याह्ने &c., &c., in the next quotation. ४. B. C. E. F. and H. read भरद्वाजः. ५. A. D. and I. read प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च, E. G. and H. read प्रणवो भूर्भुवः स्वरो for प्रणवो भूर्भुवः स्वर्द्वौ. ६. D. reads अब्दैवतमृचं चैव, G. अब्दैवतमृचश्चैव and I. अब्दै-वत्यमृचं चैव.

'कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत्' ॥

इति ।

'उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसाम्' ।
(का. स्मृ. २.११.१०)

इत्येतत् कात्यायनवचनं मध्याह्नसन्ध्यापरम् । हारीतोऽपि—

'सावित्र्याऽभिमन्त्रितमुदकं पुष्पमिश्रमञ्जलिना क्षिपेत्' ।

इति । अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना—

'कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।
उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयं प्रक्षिपेद्भुवि' ॥

इति । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत् । तदुक्तं वराहपुराणे—

'सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशुद्ध्यति' ॥

इति । श्रुतिरपि—

'यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति' ।

इति । कूर्मपुराणम्—

---

१. B. C. E. and G. read -र्ध्वमथवा क्षिपेत्; while A. and I. read -र्ध्वमथवोत्क्षिपेत्. २. The portion from उत्थायार्कं- to मध्याह्नसन्ध्यापरम् is omitted by all others except D. E. G. and H. ३. D. and G. insert कात्यायनोऽपि before उत्थाय-, omit वचनम्, and read एतन्मध्याह्नपरम्. ४. All others except A. and I. read करपूर्णं for जलपूर्णं. ५. A. reads च क्षितौ क्षिपेत्; while all others except D. and I. read च क्षिपेद्भुवि. ६. A. reads ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं च स्पृशेत् पुनः and adds इति in the former line after this. ७. B. C. E. F. G. and H. read only पुराणे; while D. reads ब्रह्माण्डपुराणे. ८. A. reads this line as follows :—

सायं सन्ध्यामुपासीत दत्त्वा सूर्याय चाञ्जलिम् ।

'अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुः-सामसम्भवैः'॥

इति।[1] 'उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमन्त्रैः कार्यम्'।

'उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्'।

इति वसिष्ठस्मरणात्। कूर्मपुराणे 'उपस्थानं तु सूक्तैः' इत्यादिना[2] प्रपञ्चितम्।

'प्राक्कूलेषु' इत्यारभ्य आदित्योपस्थानपर्यन्तं प्रातः-सन्ध्यायां यदुपवर्णितं तदितरयोरुभयोरपि सन्ध्ययोः समानम्[3]। तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः—

'आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम्।
प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि॥
तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि।
एतत् जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः॥
गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम्'।

इति। कालविशेषस्तु शङ्खेन दर्शितः—

'प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि'॥

इति। स्नानकर्मणीति माध्याह्निकस्नानानन्तरमित्यर्थः। माध्याह्निकसन्ध्याया[4] गौणकालमाह दक्षः—

'अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्यामाध्याह्निकीष्यते[5]'।

इति। सन्ध्यात्रयस्य तारतम्येन देशविशेषमाह व्यासः—

---

१. D. omits इति. २. D. E. G. and H. read सूक्तैरित्यादिना. ३. All others except A. and I. read प्राक्कूलेष्वित्याद्यादित्योपस्थानपर्यन्तं प्रातःसन्ध्यायामुपवर्णितं तदितरयोः सन्ध्ययोः समानम्, but H. omits सन्ध्ययोः. ४. I. reads -सन्ध्यायां. ५. I. reads -षये.

'गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥
बहिःसन्ध्या दशगुणा गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ।
ख्याता तीर्थे शतगुणा साहस्रा जाह्नवीतटे' ॥

इति । शातातपोऽपि—

'अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।
पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता' ॥

इति । बहिःसन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणाद्यङ्ग-लोपस्तदा गृह एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याहात्रिः—

'सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि' ॥

इति । यद्यपि प्रशस्तत्वाद्बहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं तथापि श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुरोधेन सायं-प्रातःसन्ध्ये गृहेऽप्यनुज्ञायेते । सायंसन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-विशेषमाह नारायणः—

'वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।
कुर्वन् दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथक्' ॥

इति । वारुण्यश्च —'इमं मे वरुण' (ऋ. सं. १. ६. १.) —इत्याद्याः । यद्यपि वारुणीभिर्वरुणस्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं

---

१. After the end of this verse I. has इति । महाभारते. २. D. and H. read दिवास्वापं च मैथुनम् for दिवामैथुनमेव च. ३. B. C. and F. read बहिःसन्ध्या उपासिता; while D. E. G. and H. read बहि सन्ध्यामुपासिता. ४. All others except A. and I. omit बहिःसन्ध्यायामुपासितायां. ५. D. reads तथा श्रोत्रियत्वेन for तथापि श्रौतत्वेन.

तथापि श्रुतेः प्राबल्यात् तया लिङ्गं बाधित्वा आदित्योपस्थाने एव विनियुज्यन्ते। एतच्च तृतीयाध्याये* विचारितम्।

तथा हि। 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयते। इन्द्रो देवतात्वेन यस्यामृचि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाश्यते सेयमृगैन्द्री[1]; 'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि' इत्यादिका। तत्र लिङ्गादिन्द्रोपस्थाने मन्त्रस्य विनियोगः प्रतीयते। गार्हपत्यमिति द्वितीयया श्रुत्या तु गार्हपत्योपस्थाने। तत्र संशयः। किमुभयं समुच्चित्योपस्थेयं? उतैक एव? तत्रापि, किं यः कश्चिदैच्छिकः? किं वेन्द्र एव? उत गार्हपत्य एव? इति। तत्र श्रुति-लिङ्गयोः समबलप्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च समुच्चयः-इत्येकः पक्षः। एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नैराकाङ्क्ष्यलक्षणविरोधादनन्तरनियामकादर्शनाच्चैच्छिकः—इति द्वितीयः पक्षः। श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थसामर्थ्यानुसारित्वात् सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्राबल्यादिन्द्र एवोपस्थेयः—इति तृतीयः पक्षः। मन्त्रगतो हीन्द्रशब्दो रूढ्या शक्रमभिधत्ते। 'इदि परमैश्वर्ये'—इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् स्वकार्यविषयपरमैश्वर्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते। 'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्'-इति न्यायेनोभयसाधारणत्वेन लिङ्गस्य सन्देहापादकत्वम्। अथोच्येत

* पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे सप्तमे ऽधिकरणे 'श्रुति-लिङ्ग—वाक्य--प्रकरण—स्थान--समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (३. ३. ४) इत्यस्मिन् सूत्रे शबरभाष्ये वार्तिके च द्रष्टव्यमिदम्।

१. Except A. and I. other manuscripts omit एव and insert मन्त्राः.
२. I. reads उपतिष्ठन्. ३. D. reads नश्चसि.

'रूढिर्योगमपहरति'—इति न्यायेन शीघ्रबुद्ध्युत्पादिकायाः रूढेः प्राबल्याच्छक्र एवोपस्थेयः—इति। एवं तर्हि लिङ्गादपि शीघ्रबुद्ध्युत्पादकत्वेन श्रुतिरेवात्र विनियोजिका। तथा ह्याचार्यैरुक्तम्—

'मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च।
मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रशेषत्वश्रुतिकल्पनम्॥
श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते।
निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना॥
तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्'॥

तस्माद्गार्हपत्य एवोपस्थेयः इति सिद्धम्। सन्ध्यां प्रशंसति यमः—

'सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्॥
यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत्॥
यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा।
पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति॥
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः।
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च'॥

इति। अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्'॥

(द. स्मृ. २. २०)

१. D. reads प्राणायामः. २. A. reads उपायवु for अवाप्नुयुः.

इति। गोभिलोऽपि—

'सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनाऽनुपासिता।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते'॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'उपतिष्ठन्ति वै[1] सन्ध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम्।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप'॥

(वि. पु. ३. ११. १००.)

इति। कूर्मपुराणेऽपि[2]—

'योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमः।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम्'॥[3]

(कू. पु. १. २.१८.३१.)

इति। एतत्सर्वमनार्त्तविषयम्। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मितः।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः'॥[4]

इति। अत्रिरपि—

'नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्'॥

इति। विष्णुपुराणेऽपि[5]—

१. B. C. E. F. G. and H. substitute ये in the place of वै; while D. and the text of the Vishnu Purāṇa read उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां न पूर्वां न च पश्चिमाम्. २. D. omits अपि. ३. D. reads यो बाल्यात्कुरुते यत्नं; while B. C. E. F. G. and H. read योऽन्यत्र कुरुते कर्म. ४. There is no trace of this Śloka in the yajnawalkya smṛity. ५. D. reads विष्णुरपि for विष्णुपुराणेऽपि, but it is evidently a mistake.

'सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतका-ऽशौच-विभ्रमा-ऽऽतुरभीतितः' ॥
(वि. पु. ३.११.९७)

इति । सूतकादौ तु सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्य-मित्याह मरीचिः—

'सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ' ।

इति । यदपि पुलस्त्येनोक्तम्—

'सन्ध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यधोगतिम्' ॥

इति—तन्मानसिकसन्ध्याऽभिप्रायम् । यतस्तेनैवोक्तम्—

' सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजाः ॥
एतद्विदित्वा* यः सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः ।
दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते ' ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्याविधिः ॥

---

* प्रयोगपारिजाते भरद्वाजस्त्वेवमाह—
' सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि ' ॥ इति ।

---

१. B. C. E. F. H. and I. read सन्ध्यायाः. २. All others except A. D. I. and the text of the Vishṇu Purâṇa read -जीविनः for -भीतितः. ३. Except A. all others omit तु. ४. I. reads पुनस्तेनोक्तम् for पुलस्त्ये-नोक्तम्. ५. A. and G. read सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं. ६. I. reads न तु त्यजेत्. ७. Here all other manuscripts except A. and I. read शंसित- for संशित, but both the readings are correct and give good sense. ८. This is omitted by all others except A. and I.

अथ सन्ध्याङ्गजपविधिः। तत्र मनुः—

'आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः।
शुचौ देशे जपम् जप्यमुपासीत यथाविधि' ॥

इति। कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः—

[१]'कुशबृंस्यां समासीनः कुशोत्तरीयां[२] वा कुशपवित्रपाणिः उदङ्मुखः[३] सूर्याभिमुखो वा ऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्'।

इति। व्यासोऽपि—

'प्रणव-व्याहृतियुतां गायत्रीं च जपेत्ततः'।

इति। योगियाज्ञवल्क्यस्तु अन्तेऽपि प्रणवयोगार्थमाह—

'ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः-स्वस्तथैव च।
गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः' ॥

इति। बौधायनोऽपि—

'उभयतः प्रणवां[४] सव्याहृतिकां जपेत्'।

इति। नृसिंहपुराणे जपयज्ञस्य भेदोऽभिहितः[५]—

[६]'त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत।
वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः ॥

---

१. B. C. F. and I. read -वृष्यां; while D. E. G. and H. बृस्यां. २. I. reads कुशाग्निरायाम्. ३. All others except A. and D. omit उदङ्मुखः, but the next वा shows its necessity here. ४. D. reads युगां. ५. D. reads नृसिंहपुराणेऽपि जपहोमभेदो विहितः. ६. In the Narsinha Purâṇa the portion from Adhyâya 57, verse 7, to Adhyaya 61, verse 14, treats of the conversation between Hârîta and several other Rishis. We have got a manuscript called the Laghu Hârîta Smriti which corresponds to the said conversation. The Laghu Hârîta Smriti reads तत्त्वं for भेदं and reads मानसश्च त्रिधा कृतिः। त्रयाणामपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः.

'त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्[1] स्यादुत्तरोत्तरः' ॥

(नृ.पु ५८.७८-७९; ल. हा. स्मृ. ४.४०-४१.)

इति । वाचिकोपांशुत्वयोर्लक्षणं पुराणे ऽभिहितम्—

'यदुच्चनीचोच्चरितैः[2] शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिको ऽयं जपः स्मृतः[3] ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ[4] प्रचालयन्[5] ।
अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांशुजपः स्मृतः' ॥

(नृ. पु. ५८.८०-८१; ल. हा. स्मृ. ४.४२-४३)

इति । विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

'धिया[6] यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः' ॥

(नृ. पु. ५८.८२; ल. हा. स्मृ. ४.४४.)

इति । त्रयाणां तारतम्यं च[7] तेनैवोक्तम्—

---

१. I. reads श्रेय स्यात् for श्रेयान स्यात्. २. Here all manuscripts except A. read -स्वरितै, which is the proper word. ३. The Nrisinha Purâṇa reads शब्दमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञः स वाचिकः, and the Laghu Hârîta मन्त्रमुच्चारयन वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः. ४. The Laghu Hârîta reads किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत and किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः, and the Nrisinha Purâṇa reads किञ्चिन्मन्त्रं स्वयं विद्यात् उपांशु स जपः स्मृतः ५. G. reads प्रचालयेत. ६. D. reads धियायदक्षरं; while I. reads ध्यायेत् यदक्षर-. We find this verse in the Narsimha Purâṇa. It reads—

' धिया यदक्षरश्रेण्यां वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् ।
शब्दार्थचिंतनं ध्यानं तदुक्तं मानस जपः ॥

and Laghu Hârîta reads—

धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् ।
शब्दार्थचिंतनाभ्यां तु स उक्तो मानसो जप ॥

७. D. omits च.

'उत्तमं मानसं जप्यमुपांशु मध्यमं स्मृतम् ।
अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥
वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशु शतमुच्यते ।
सहस्रं मानसः प्रोक्तो मन्वत्रि-भृगु-नारदैः' ॥

इति । जपनियममाह शौनकः—

'कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ तथा ।
मध्ये स्कन्ध-कराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥
मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः' ॥

इति । मनुरपि—

'पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्' ॥

(म. स्मृ. २. १०१)

इति । मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः—

'तथा मध्याह्नसन्ध्यायामासीनः प्राङ्मुखो जपेत्' ॥

इति । वर्ज्यानाह व्यासः—

१. D. reads उपांशुर्मध्यमः स्मृतः. and for the same I. reads उपांशुं मध्यमं स्मृतम् which seems to be incorrect. २. I. reads उपांशुः. ३. I. reads साहस्रो मानसः. ४. F. and G. substitute वा for च. ५. All others except A. and I. substitute ततः for तथा. ६. J. reads through mistake स्तम्ब-कराभ्यां. ७. B. C. E. F. and G. read सम्यगार्क्षविभावनात्, and H. सम्यगर्क्षविभावनात्. ८. B. C. D. E. F. and G. read मध्याह्न-जपस्य. ९. All others except A. and I. omit वायु-, and read only पुराणे for वायुपुराणे. १०. B. C. E. F. and H. read तथा च मध्यसन्ध्यायाम्; while G. reads तथा मध्यमसन्ध्यायाम्.

'न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत्' ॥

इति । बौधायनोऽपि—

'नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत्' ।

(बौ. स्मृ. १. ५, १८)

इति । व्यासोऽपि—

'जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्छेत् द्विजोत्तमः ॥
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्त्तयेत्' ।

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

'यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्' ॥

इति । संवर्त्तोऽपि—

'लोकवार्त्ताऽऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्' ॥

इति । प्रभाषितं बहुभाषिणं पुरुषमित्यर्थः । गौतमोऽपि—

१. D. reads न संक्रमन्, and G. चङ्क्रमन् for न सङ्क्रामन्. २. A. and I. read नायाशितो, and G. नापश्रितो. ३. I. reads संस्पर्शनं. ४. D. reads कर्मयुक्तो विवर्जयेत, and G. कर्मयुक्तो हि वर्जयेत. ५. A. omits व्यासोऽपि. ६. B. C. F. and G. read यथागच्छेत, E. and H. यथाऽऽगच्छेत्. ७. D. reads विप्राः. ८. H. reads स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा. ९. B. C. E. F. and H. read जप्यं. १०. B. C. D. and F. read बहुभाषणं; while G. reads बहुभाषित, and all except A. omit -अर्थः. ११. गौतमोऽपि is omitted by D.

'गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
क्रोधं लोभं तथा निद्रां निष्ठीवन-विजृम्भणे ।
दर्शनं च श्व-नीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
ज्योतींषि च प्रपश्येद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमम् ॥
ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्धये' ।

इति । देशनियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः—

'अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालये ऽपि वा ।
पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विजक्षेत्रे ऽथ वा गृहे' ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

'गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ' ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

'गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १८–८२)

इति । जपसंख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

१. A. reads क्रोधं मांद्यं क्षुतं for क्रोधं लोभं तथा. २. E. reads विधर्षणम्. ३. A. reads दर्शनं श्वादिनीचानां. ४. D. reads आचरेत्. ५. E. G. and H. read सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु. ६. B. C. F. and the text of Kûrma Purâṇa read समाचरेत्.

'ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्' ॥

इति । [1]स्मृत्यन्तरे—

'दर्शे श्राद्धे प्रदोषे च गायत्रीं दश संख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये सुदिने तु यथाक्रमम्' ॥

इति । [2]यमोऽपि—

'सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपाप[3]प्रणाशिनीम्' ॥
(नृ.पु. ५८.८६.ल.हा.स्मृ.४.४८; ल.अ.स्मृ. २.१२.)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

'दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोदकेन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा' ॥

इति ।

॥ इति जपविधिः ॥

जपाङ्गभूताम[4]क्षमालामाह हारीतः—

'शङ्खरूप्यमयी माला [5]काञ्चनोभिरथोत्पलैः ।
[6]पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

१. The portion after the end of this line to यमो ऽपि. is omitted by D. २. The portion from स्मृत्यन्तरे to यमोऽपि is omitted by all others except A. and I. ३. G. and I. read -प्रणाशनीम्. ४. A. omits अक्ष- and reads only मालाम्. ५. B. C. and F. read कांचनी स्फटिकोपलैः, D. कांतिनी निबजोत्पलैः, E. कांचिनी वज्जोत्पलैः, G. कांचनी वनजोत्पलैः and H., कांचनी निबजोत्पलैः for कांचनीभिरथोत्पलैः. ६. D. reads पद्माक्षजैः.

राजतेन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः[1]
पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि ॥

इति। गौतमो ऽपि—

'अङ्गुल्यां जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम्।
रेखयाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम्॥
शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम्।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते'॥

इति। अथाक्षमालामणिसंख्यामाह प्रजापतिः—

'अष्टोत्तरशतां[2] कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा।
सप्तविंशतिका[3] कार्या ततो न्यूना न च स्मृता[4]॥
अष्टोत्तरशता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता।
चतुःपंचाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता[5]॥
अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसंख्यका'॥

इति। गौतमो ऽपि—

'अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रुनाशिनी।
मध्यमा धनकामायाऽनामिका पौष्टिकी तथा[6]॥

---

१. B. C. E. F. G. and H. read रजतैन्द्राक्षकैः, and I. तथा चैन्द्राक्षकैः. २. D. G. and I. read अष्टोत्तरशतं. ३. A. and I. read सप्तविंशतिकां वाथ. ४. All others except A. read ततो नैवाधिका हिता, which contradicts the statement in the following lines. ५. All others except A. and I. read चतुःपंचाशका वत्स. As we have not got this स्मृति we do not know whether this reading is correct. ६. D. substitutes मता for तथा.

'कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥
'अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत्' ।

इति । गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

'दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच्च कृतं खलु ।
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी ॥
लक्षजाप्येन च तथा महापातकनाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात्' ॥

इति । यमो ऽपि—

'गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम्' ॥

इति । मनुरपि—

'योऽधीते ऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्' ॥

(म. स्मृ. २. ८२)

इति । गौतमो ऽपि—

१. I. reads जपं, and all others except A. and D. read जपन्. २. D. omits अन्यैरंगुलिभि: सह ॥ अंगुष्ठेन विना जप्यं and reads अंगुष्ठेन जपेज्जप्यं कृतं तदफलं भवेत्. ३. G. reads अहाद्यञ्च; while D. reads त्र्यहाद्यत्र, and I. is mistaken throughout. ४. D. reads शतं जप्ता. ५. D. E. G. and H. read पापौघशमना. ६. H. reads -नाशभा, and D. E. and G. नाशनी. ७. D. reads लक्षजाप्ये तथा देवी. ८. D. omits अपि and the first line of the next verse. ९. G. reads जाप्यं. १०. All others except C. D. and G. read अतींद्रियः; while I. reads अतंत्रितः.

'अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुंक्ते[1] मुक्तिं च विन्दति'॥

इति[2]।

॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥

अथ होमविधिः। तत्र कूर्मपुराणे—

'अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम्'॥
(कू.पु.१.२.१८.५०

इति। दक्षोऽपि—

'सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते।
स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते॥
होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु।
हूयमाने तदन्येन फलमर्धं प्रपद्यते॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः।
एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव हि[3]'॥

इति। विट्पतिर्जामाता। स्वयं होम एव मुख्यः। तदभावे ऋत्विगादिहोमः। तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

'ऋत्विक् पुत्रोऽथ वा पत्नी शिष्यो वाऽपि सहोदरः।
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा[4] यथाविधि'॥
(कू.पु.१.२.१८.६१)

इति। होतृतारतम्यं दर्शयति श्रुतिः—

---

१. A. reads परां for भुंक्ते. २. D. omits इति. ३. All others except A. and I. substitute तु for हि. ४. All others except A. and the text of Kûrma Purâṇa read जुहुयाद्वा.

"अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः शिष्यहुतो वरः ।
शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरः ॥
पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरः" ।

इति । ऋत्विगादिहोमेऽपि यजमानसन्निधानेन भवितव्यम् । तदुक्तं कात्यायनेन—

'असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।
द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्धुतमनर्थकम्' ॥

(का. स्मृ. ३.२०.१)

इति । उभयोः सन्निधानं मुख्यम् । तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह—

'निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्' ॥

(का. स्मृ. २.११.१)

इति । होमकालोऽपि तेनैव दर्शितः—

'यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
लोहितत्वं च नापैति तावत् सायं तु हूयते' ॥

(का. स्मृ. १.२.३)

---

१. All others except A. and I. omit the first line of this verse, and read as follows:—

अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।
पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरम् ॥

But D. substitutes शिष्यहुतो वरम् for पुत्रहुतो वरम्, and the omitted line appears in the marginal correction of H. २. D. reads यदुक्तं for तदुक्तं. ३. A. omits उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह and reads प्रवासे विशेषमाह स्मृतिः in its stead. ४. D. omits च. ५. A. and I. read विभाव्यन्ते for न भाव्यन्ते. ६. The text of Kâtyâyana reads नच लौहित्यमापैति. ७. G. reads जुहूयते, which is incorrect.

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'समुद्रो वा एष यदहोरात्रः तस्यैते
गाधतीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ
होतव्यम्—इति' शैलालिब्राह्मणं
भवति । नक्षत्र दृष्ट्वा प्रदोषे
निशायां वा सायम्' ।

इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य सन्धिद्वयं सुप्रवेशं तीर्थं तस्मात् सन्धिर्होमकालः—इति मुख्यः कल्पः । नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयः कालाः सायंहोमे ऽनुकल्पाः । एकनक्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः, निद्राविष्टा निशा । प्रातर्होमकालो ऽपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः—

'उपस्युषोदयं समयाध्युषिते प्रातः' ।

इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकीकृत्य कालत्रयमाह—

'उदिते ऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः' ॥

(म. स्मृ. २.१५)

इति । एतेषां लक्षणमाह व्यासः—

'रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते ।
काले त्वनुदितं प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

---

१. B. C. E. F. G. and H. read य अहोरात्रस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्सन्धौ; while D. omits य and reads अहोरात्रस्तस्यै ते तीर्थे यत्सन्निधिः. २. I. reads कात्यायन- for शैलालि-. ३. D. substitutes च for वा. ४. D. reads सुप्रदेशं. ५. All the manuscripts show that the following quotation is from Vyâsa, but elsewhere it is said to be a quotation from Kâtyâyana (see Râmchandra's Commentary on Manu, 2. 15). ६. All manuscripts except A. read रात्रेः षोडशमे, which is incorrect. ७. A. reads काले त्वनुदिते प्रातः, I. reads कालं त्वनुदितं प्रभुः, and elsewhere the reading is कालं चानुदितं ज्ञात्वा.

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले[1] ।
रविर्यावन्नदृश्येत[2] समयाध्युषितं च तत्[3] ॥
रेखामात्रस्तु[4] दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।
उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

इति । आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह—

'आसङ्गवान्तः[5] प्रातः' ।

इति । होमकालः—इत्यनुवर्त्तते । अथवा सर्व एवैते कालविशेषा यथाशाखं[6] मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते । उदितानुदितहोमवत् । यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तदा गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्—

'अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्वा[7] हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत्[8] कथंकुर्यादिति । आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिः अमावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्यापौर्णमास्यमावास्या' ।

इति । बौधायनोऽपि—

'आ सायं कर्मणः[9] प्रातरा प्रातः सायकर्मणः ।
आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्' ॥

इति । आपन्नस्तु पक्षहोमं कुर्यात् । तथा च मरीचिः—

१ A. reads तथा च प्रातःसमये, and G. ततः प्रभातसमये. २. D. reads रविर्यावत्तु दृश्येत, which seems incorrect. ३. All others except A. and D. read समयाध्युषितस्तु सः. ४. A. reads रेखामात्रश्च. ५. D. G. and H. read सङ्गवान्तः for आसङ्गवान्तः, and the same I. reads आसङ्गवान्तं. ६. All others except A. and I. read यथासुखं. ७. D. E. G. and H. omit वा. ८. B. C. and F. read हव्यं वा होतारं, वा, D. E. G. and H. हव्यं होतारं नाधिगच्छेत. ९. All others except A. D. and I. read असायकर्मण for आ सायं कर्मणः.

'शरीरापङ्कवेद् यत्र भयाद्वाऽऽर्त्तिः प्रजायते।
तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते'॥

इति। पक्षहोमिनः तत्पक्षमध्ये आपन्निवृत्तौ तदाप्रभृति पुनर्होमः कर्त्तव्यः। तदाह मरीचिः—

'पक्षहोमानथो कृत्वा गत्वा तस्मात् निवर्त्तितः।
होमं पुनः प्रकुर्यात्तु न चासौ दोषभाग्भवेत्'॥

इति। एवं होममनुतिष्ठतापि[1] सीमोल्लङ्घने कृते पुनराधानं कर्त्तव्यम्। तदाह कात्यायनः—

'विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुल्लंघ्य गच्छति।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते'॥
(का. स्मृ. ३.२०.२.)

इति। होमकालानत्यये तु[2] नास्ति पुनराधानम्। तदाह शौनकः—

'प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत्।
होमकाले यदि[3] प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते'॥

इति। होमद्रव्याण्याह स एव—

'कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्।
व्रीह्यादि चा[4]कृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः॥
हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः।
अभावे व्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा॥

---

१. I. reads होमानुष्ठितात्वेपि, while all others except A. omit अपि.
२. D. omits the portion from तु नास्ति to -सक्त्वादि, and reads होमकालानित्यादि तण्डुलादि कृताकृतम्. ३. A reads पुनः for यदि. ४. All others except A. and I. substitute तु for च.

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ।
यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ॥
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः[1] ।
आज्यं हव्यमनादेशे आहुतीषु[2] विधीयते ॥
मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति । आहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः[3]—

'प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिराहुतेः[4] परिकीर्त्तितम् ।
तिलानां तु तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्याद् घृतस्य तु'[5] ॥

इति । बौधायनोऽपि—

'व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते' ।

इति । होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

'स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि' ॥

इति ।[6] विष्णुरपि—

'बहुशुष्केन्धने चाग्नौ सुसमिद्धे हुताशने ।
विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे[7] चैव मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते' ॥

(का. स्मृ. १.१.१२)

इति । एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाहाङ्गिराः—

---

१. All others except A. and I. read तदनुसारि च. २. Except A. and G. all others read जुहोतिषु, which is grammatically incorrect. ३. A. and I. read बृहद्बृहस्पतिः. ४. D. reads चतुःषष्ठेराहुते. ५. D. reads घृतस्य तु तदर्धकम्. ६. A. omits विष्णुरपि. ७. D. reads ऽव्यंगारे.

'स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम्।
क्रीडाकर्मेव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्' ॥

इति। चतुर्विंशतिमते—

'हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्गुलः' ॥

इति। श्रौत-स्मार्त्तयोरग्निव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

'कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही।
दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु" ॥

(या. स्मृ. १.९७)

इति। वैतानिका गार्हपत्यादयः। यस्य पुनःश्रौत-स्मार्त्ताग्निद्वयं तस्यानुष्ठानप्रकारमाह भरद्वाजः—

'होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः' ॥

इति। शातातपोऽपि—

'श्रौतं यत् तत् स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः' ॥

इति। उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः—

'कृतदारो नैव तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना।
तिष्ठेत चेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्' ॥

---

१. A. reads -कर्म च. २. I. reads अज्ञानत. ३ I. reads पङ्गुक. A. and I. read श्रौत-स्मार्तयोरपि for श्रौत-स्मार्तयोरग्नि-, and E. omits the portion from श्रौत-स्मार्त ...... to स्मार्ताग्निद्वयं and D. is mistaken throughout. ५. A. reads -व्यवस्था- for -प्रकार-. ६. All others except A. and I. read श्रौतं यत् स्यात्.. ७. All others except A. and I. read न वै for नैव.

'यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।
तथैवोपासनं दृष्टं नाऽऽतिष्ठेत्तद्वियोगतः' ॥

इति । सत्यां वैदिकानुष्ठानशक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण परितुष्येत् । तदाह स एव—

'यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तैतिहासिकम् ।
मोहात् समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥
प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।
गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम्' ॥

इति । अशक्तं प्रति व्यास आह—

'श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।
तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः' ॥

इति । होमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

'यो दद्यात् काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।
तत् सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा' ॥

इति । होमान्ते भस्म धार्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

'नयं भस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।
अनाहिताग्नेर्ब्रह्माख्यमौपासनसमुद्भवम्' ॥

इति । 'हुत्वा चैव तु भस्मना' इत्यादि स्मृत्यन्तरं च ।

॥ इति होमप्रकरणम् ॥

---

१. All others except A. and D. read न तिष्ठेत्तद्वियोगतः. २. I. reads सत्यामपि. ३. I. reads परितुष्येत. ४. All others except A. and I. read स्मार्तैतिहासिकम्. ५. I. reads श्रोतुं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म. ६. All others except A. and I. read अत्राप्यशक्तः. ७. A. and I. read सायंप्रातर्होमस्य. The metre of the verse according to our reading is not observed, but it is not of much importance. ८. The portion from होमान्ते to स्मृत्यन्तरं च is omitted by all others except A. and I.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानं जपो होमः'—इत्यस्मिन्मूलवचने होमान्तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा विभक्तस्य[१] दिनस्य प्रथमभागे समापनीयानि । यद्यपि मध्याह्नस्नानादीनि निरूपितानि तथापि तेषां प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेन निरूपितत्वात्[२] आद्यभागे न कर्त्तव्यता । दिवसस्याष्टधा विभागं तत्र कर्त्तव्यविशेषं च दक्षो[३] दर्शयति—

'दिवसस्याद्यभागे[४] तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
विभागेष्वेषु[५] यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः'[६] ॥

(द० स्मृ० २. ३-४)

इत्यादिना ।

अथ मूलवचनानुसारेण देवतापूजनं वक्तव्यम् । तच्च पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्—इति केचित् । तदाह[७] मरीचिः—

'विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्' ।

इति ।

---

१. D. omits दिनस्य. २. A. reads -नाभिहितत्वात्; while all others except D. read निरूपितानां. ३. All others except A. D. and H. omit दक्ष, but the following quotation we find in the Daksha Smriti. If the word दक्ष is omitted, the two verses in the quotation would appear to have been from the Parâshar Smriti, but we do not find the same in that Smriti. ४. B. C. D. G. and H. read दिवसस्याष्टभागे, but it seems incorrect. ५. All others except A. and I. read विभागेष्वेव for विभागेष्वेषु. ६. D. and I. read कर्तव्यम्, which is quite useless. ७. I. reads तथा च for तदाह; while D. omits the following—केचित् तदाह मरीचिः—

'विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् । इति.'

ब्रह्मयज्ञजपानन्तरम्—इत्यन्ये । तथा च हारीतः—

'कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्' ।

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

'निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः' ॥

(कू. पु. १.२.१८.९०)

इति । तत्र वयं जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः । प्रातर्होमादनन्तरभावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूलवचनानुक्तान्यप्याह्निककर्मप्राप्तत्वात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तरकृत्यमाह दक्षः—

'देवकार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गलवीक्षणम्' ॥

(द. स्मृ. २. २३)

इति । मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

'रोचनां चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत् सदा बुधः' ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

'स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।
आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च' ॥

(वि. पु. ३.११.२१)

---

१. D. reads

निष्पीड्य स्नानवस्त्राणि समाचम्य च वाग्यतः ।
देवतां पूजयेद्भूपैर्मन्त्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः ॥.

२. I. reads ततः for तत्र, and B. C. F. and I. omit वयं. ३. D. and I. read होमानन्तरभाविनि. ४. D. reads आह्निककर्मत्वेन प्राप्तत्वात्. ५. C. and F. read कूर्मपुराणे; while B. D. E. G. and H. read only पुराणे. ६. B. C. and F. read रोचना; while I. reads रोचनं. ७. The text of Vishṇu Purâṇa reads आचांतश्च. ८. B. C., and F. read आदर्शाञ्जन-. ९. C. D. and G. read पूर्वाद्या-, which appears probably to be a mistake.

इति। ब्रह्मपुराणे ऽपि—

'स्वमात्मानं तु घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्'।

इति। नारदो ऽपि—

'लोके ऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः॥
एतानि सततं पश्येन् नमस्येदर्चयेच्च यः।
प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते'॥

(ना. स्मृ. १७.५४-५५)

इति। मनुरपि—

'अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः'।

इति। वामनपुराणे ऽपि—

'होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां
ततो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम्।
दूर्वां च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम्॥
मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च
तैलं मधु ब्राह्मणकन्यकां च।

१. H. and I. omits अपि. २. H. reads स्वात्मानं च, and G. स्वात्मानं तु. ३. The text of Nârada reads -दर्चयेत्स्वयम्. ४. B. C. and F. read तस्य ह्यायुर्न हीयते; while the text of Nârada reads यथा ऽस्यायुः प्रवर्धते, and D. reads तथा ह्यायुर्हि वर्धते. ५. The text of the Vâman Purâṇa reads कृत्वा for ततः, and A. वृथा for the same. ६. D. substitutes दुग्धं for दूर्वां, and the text of Vâman Purâṇa दूर्वां दधि सर्पिरथोदकुंभम्, and B. C. E. F. G. दूर्वां च सर्पिर्दधि चोदकुंभम्. ७. B C. E. F. G. and H. read चैव. ८. D. reads ब्राह्मणकन्यकां च

'श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च,
हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
अश्वत्थवृक्षं च समालभेत
ततश्च कुर्य्यान्निजजातिधर्म्मम्' ॥
(वा. पु. १४. ३५-३६)

इति । भरद्वाजो ऽपि—

'कण्डूय पृष्ठतो गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् ।
उपगम्य गुरून् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत्' ॥

इति । ब्राह्मणसमवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याकाङ्क्षायामाह मनुः—

'लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च[२] ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्' ॥
(म. स्मृ. २. ११७)

इति । अभिवादनकाले स्वं नाम कीर्त्तयेदित्याह स एव—

'अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामा ऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
भोःशब्दं[४] कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नो ऽभिवादने' ।
(म. स्मृ. २. १२२–२४)

१. A. reads पृष्ठगां गां तु; while B. C. F. substitute तु in the place of च.
२. D. E. G. H. and I. substitute वा for च. ३. D. reads
अभिवादन पुरो, विप्रं ज्यायांसमभिवादयेत.
४. All others except A. omit Visarga and read भोशब्दं. ५. I. reads स्वस्वनाम्नाभिवादनम्; while all others except A. and the text of Manu read स्वस्व for स्वस्य.

इति। 'अभिवादात् परं'[1] इति अभिवादये—इति शब्दमुच्चार्य पश्चादेतन्नामाऽहं भोः— इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभिवादनप्रकारमाहापस्तम्बः—

'दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणो
ऽभिवादयीत । उरःसमं राजन्यो मध्यसमं
वैश्यः नीचैः शूद्रः (१६) प्राञ्जलिः'।

(आ. ध. सू. १. २. ५. १६–१७)

इति । एकहस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः—

'जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादनात्' ॥

(म. स्मृ. २. ११८)

इति । एतच्च प्रत्युत्थाय कर्तव्यम् । तदाह मनुः—

'ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते' ॥

(म. स्मृ. २. १२०)

इति । अभिवादितेन वक्तव्यामाशिषमाह स एव—

१. I. reads अभिवादयेत्. २. This verse is found in Manu, but three of the seven commentators on Manu has commented it. ३. Here our reading follows only A.; while all others read आपस्तम्बः for मनुः. We made a search for the verse in the Âpas-tamba Dharma Sûtra and Smriti, but we have not found it therein. ४. Here all others except A. read मनुः for स एव, but if the above quotation from Manu then there is no necessity of the word मनुः here.

'आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो ऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नो ऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः' ॥
(म. स्मृ. २. १२५)

इति । पूर्वमक्षरं यस्यासौ पूर्वाक्षरः । पूर्वमक्षरं च सामर्थ्यात् व्यञ्जनम् । स्वराणां स्वरपूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्च अभिवादकनामगतो व्यंजननिष्ठो ऽन्तिमस्वरः प्लावनीयः । अकारेणान्तिमस्वरमात्रमुपलक्ष्यते । अशेषनाम्नामकारान्तत्वासम्भवात् । तथा च सति एवं प्रयोगो भवति, आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ता३-इति । यस्तु प्रत्यभिवादनप्रकारं न जानाति स नाभिवाद्य इत्याह स एव-

'यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः' ॥
(म. स्मृ. २. १२६)

इति । यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति तस्य दोषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः-

'अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।
आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बहून्' ॥

इति । यमो ऽपि-

---

१. All others read आकार- except A. I. and the text of मनु. This reading appears better, but the commentators of Manu do not accept it. २. D. and G. read पूर्वाक्षरप्लुतः ३. I. reads नामस्थ- for सामर्थ्यात्. ४. All others except A. and I. read आकारेण. ५. The intermediate portion between अशेषनाम्नामका- and. ह्रयं पश्चाद्दत्वयं कलाभृतां (P. 325, L. 18) appears to be omitted in D. through writer's mistake.

'अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति[1]।
यद्दुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
तस्मात् पूर्वाभिभाषी[2] स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।
सुरां पिबेति[3] वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते'॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो[4] ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः ।
वर्धतामिति वैश्यस्तु शूद्रस्तु स्वागतं वदेत्' ॥

इति । मनुरपि—

'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ (१.२७)
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च' ॥ (१२९)
(म. स्मृ. २. १२७-१२९)

इति । 'ज्यायांसमभिवादयेत्' (म. स्मृ. २. १२२) इत्युक्तं तत्र कियता कालेन ज्यायस्त्वमित्यपेक्षिते आह[5] आपस्तम्बः—

'त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति' ।
(आ. ध. सू. १. ४. १४. १३)

इति । मनुरपि—

'दशाब्दाख्यं पौरसख्यं[6] पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्वं[7] श्रोत्रियाणामल्पेनापि[8] स्वयोनिषु' ॥
(म. स्मृ. २.१३५)

१. F. reads भवेत्तस्य; while G. reads भवेद्यस्य. २. B, C. and F. read प्रत्यभिभाषी for पूर्वाभिभाषी. ३. E. reads जरां पिबेति. ४. A. reads ब्राह्मणं for ब्राह्मणः, and I. reads the whole verse as follows:—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजनि ।
धनवानिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥

५. H. omits this word. ६. C. reads -सख्यं. ७. E. and G. read अब्दपूर्वं. ८. The text of Manu reads स्वल्पेनापि, and G. H. read मध्येनापि.

इति । समानपुरवासिनां दशभिर्वर्षैः पूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायान् । [1]कलाभृतां [2]गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्दपूर्वःसखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायान् । स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्वल्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायानित्यर्थः ।

ननु—'एते मान्याः' (या. स्मृ. १. ३९) इत्यृत्विगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद् यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तं—इति चेत् । तन्न । प्रत्युत्थान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्वसिद्धेः । अत एव तेषाम[3]नभिवाद्यत्वमाह गौतमः—

'ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां
[4]तु यवीयसां [5]प्रत्युत्थानाभिवादनम्' ।
(गौ. स्मृ. ६. ४)

इति । अभिवादनं अभिभाषणम् । [6]यथा च बौधायनः—

'ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां तु
यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणम्' ।
(बौ. स्मृः १. २. ३. ४९)

१. H. omits कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्दपूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो ऽधिको ज्यायान्. This appears to be omitted through writer's mistake. २. I. omits गीतादि-. ३. G. and I. read -मभिवाद्यत्व-for -मनभिवाद्यत्व-. ४. D. and G., omit तु. ५. D. reads प्रत्युत्थानाभिभाषणम्. This reading is better, and if the same is taken there seems no necessity of the author's definition which he further gives of the word अभिवादनं. The text of Gautama reads प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः. ६. I. reads तथा and omits च; while all others except A. read तदाह for यथा च. D. omits the whole quotation from यथा च............ to अभिभाषणम् । इति.

इति। एतच्च ब्राह्मणविषयम्। तथा च शातातपः—

'अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च।
ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा॥
नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथञ्चन।
ज्ञान-कर्म-गुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः॥
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैलं स्नानमाचरेत्।
ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्ध्यति'॥

इति। विष्णुरपि—

'सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च।
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत्'॥

इति। गुर्वादौ तूपसंग्रहणमाह गौतमः—

'गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः'।

(गौ. स्मृ. १. ११)

इति। गुरुरत्राचार्यः। यतः स एवाह—

'मातृ-पितृ-तद्बन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां तद्गुरूणां च'।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति। उपसङ्ग्रहणलक्षणं मनुराह—

"व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः'॥

(मं. स्मृ. २. ७२.)

---

१. D. reads सर्वदा मुदा. २. H. and I. read गुर्वादेरुपसंग्रहणम्. ३. I. reads पूर्वजातानां.

इति । गुरोः सव्य-दक्षिणौ पादौ स्वकीयसव्य-दक्षिणाभ्यां पाणिभ्यां स्प्रष्टव्यौ इत्यर्थः। बौधायनोऽपि—

'श्रोत्रे संस्पृश्य मनः समाधायाधस्ताज्जान्वोरा पद्भ्याम्' ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. २७)

इति । उपसंग्रहणं कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरुपत्नीनामपि कार्यम् । तथा च मनुः—

'गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥ (२१०)
भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि ।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोषितः ॥(१३२)

(म. स्मृ. २. १३२–२१०)

इति । एवमविशेषेणोपसंग्रहणे प्राप्ते क्वचिदपवादमाह स एव—

'गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुण-दोषौ विजानता । (२१२)
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्वर्त्तनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् । (२११)

(म. स्मृ. २. २११–२१२)

इति । किं तर्हि तत्र कर्त्तव्यमित्यपेक्षित स एवाह—

---

१. पाणिभ्यां is omitted by all others except A. and I. २. D. reads श्रोत्रं for श्रोत्रे. ३. The text of Baudhâyana (edited by E. Hultzsch) reads मनःसमाधानार्थम्, but this is a mistake, neither the commentator on the text does allow this reading nor our manuscripts follow it. ४. B. C. and F. read -रापीड्यम्. Here I. is quite mistaken in adding the word उपसंग्रहणम् to the quotation of Baudhâyana. ५. I. reads गात्रोत्सादनं, but except A. all others read गात्रोद्वाहन-. ६. D. reads प्रकाशनम्.

'कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्' ॥
(म. स्मृ., २. २१६–२१७)

इति । अभिवादने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः—
'न सोपानद्वेष्टितशिरा अनवहितपाणिर्वाऽभिवादयीत'।
(आ. ध. सू. १. ४. १४, २२)

इति । शङ्खोऽपि—
'नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेत् न भैक्ष्यं चरन्न पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः न जपन्न देव-पितृ-कार्यं कुर्वन् न शयानः' ।

इति । आपस्तम्बोऽपि—
'तथा विषमगतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१८)
तथा अप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्य-भिवदेत् । (२०) पतिवयसः स्त्रियः' । (२१)
(आ. ध. सू. १. ४. १८–२१)

१. G. reads विप्रोऽप्यपादग्रहणम्. २. A. and D. read अवहित-. ३. C. and F. read अभिवादयेत. ४. All others except A. and I omit न. ५. D. reads रक्तपुष्पो न हस्तेनाशुचिम् for न पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः. ६. G. omits through mistake—

'न देव पितृकार्यं कुर्वन न शयान'–इति । आपस्तम्बोऽपि–'तथा विषमगताया ऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१८) तथाऽप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् । (२०) प्रतिवयस —।

७. Except all others read विषमगताय गुरवे, but we follow the text of Apastamba Dharma Sûtra. ८. All others except A. D. and the text of Apastamba Dharma Sûtra read प्रत्यभिवादयेत्. ९. D. reads पतिः सवयसः स्त्रियः, and the text of Apastamba Dharma Sûtra (edited by G. Buhler) reads पतिवयसः.

इति । तथाऽन्यत्र स एवाह—

'समित्-पुष्प-कुशा-ऽग्न्याम्बु-मृदन्नाऽक्षतपाणिकः ।
जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः ॥
पाषण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ।
नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत् कथञ्चन ॥
धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।
भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादेत् द्विजोत्तमः ॥
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वतं दन्तधावनम् ।
अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥
स्रुक्-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।
योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत्' ॥

इति । शातातपोऽपि—

'उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति' ॥

इति । 'गुरोः पादोपसंग्रहणं' इत्युक्तं तत्र कीदृशो गुरु-रित्याशङ्कायामाह मनुः—

१. I. reads -मृदन्वाक्षत-, but it does not give good sense. G. reads -मृदन्नाक्षित- which is quite incorrect. २. All others except A. add इति after द्विजः. ३. E. reads कात्यं. ४. D. reads उपपातकिनं तथा for महापातकिनं शठम्, and E. substitutes शवम् for शठम्. ५. I. reads नाभिवाद्यात् which is grammatically incorrect. ६. D. substitutes चापि in the place of नार्हं. ७. I. reads नाभिवाद्यात. ८. B. C. F. G. and H. read उन्मत्तं जृम्भमाणं च; while E. reads उन्मत्तं क्षपणं चैव. ९. B. C. D. E. F. G. and H. read -मनाज्ञातं for -मविज्ञातं. १०. G. reads ब्रह्मघातिनीम्. ११. Here I. only reads त्रिरात्रेण तु शुध्यति for अहोरात्रेण शुध्यति.

'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । अध्यापनं विप्रविषयम् । निषेकादिकं तु सर्ववर्णसाधारणम् । पितृव्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः—

'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया' ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

इति । हारीतोऽपि—

'उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।

१. D. reads चान्येन, and H. चापिन for चान्नेन. २ इति is omitted by all others except A. ३. I. reads क्रियां, but the text of Yājñavalkya does not follow this reading. ४. H. omits -वर्ण-; while I. reads निषेकादिकतुः सर्वसाधारणं which is a mistake of the Editor. ५. From औपचारिकं गुरु- to -सा मातुलानी (P. 332 L. 9) is omitted by E. ६. From तमपीह to मातामह-पितामहौ in the next quotation is omitted by G. ७. From -रुं to ज्येष्ठो भ्राता in the next quotation is omitted by F. ८ B. and C. read उतोपक्रियया while H. reads श्रुतोपक्रियया. ९. B. C D. E. and H. read तथा for तया.

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवत् स्त्रियः' ।

इति । अत्र पितृ-मातृग्रहणं तद्वदेते ऽपि मान्याः-इत्येतदर्थम् । अत एवाह स एव-

'अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्काय-कर्मभिः' ॥

इति । व्यासो ऽपि-

'मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।
पूर्वजः स्नातकश्चर्त्विङ् मान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूर्धात्री पितृष्वसा ।
पितामही पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवच्चरेत्' ॥

इति । मनुरपि-

'पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी । (१३३)
उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते' ॥ (१४५)

(म. स्मृ. २. १३३-१४५)

इति । यत्तु-

---

१. I. reads सहोदराः for च सोदराः. २. B. C. D. F. G. H. and I. read गुरवः स्त्रियाम् ३. The portion from अनुवर्त्तनमेतेषां to गुरुवत्सदा in the next quotation is omitted by B. C. and F. ४. A. and D. read मातामही for पितामही. ५. D. omits मनुरपि. ६. G. reads वृत्तमातिष्ठन्. ७. B. C. E. F. and H. read उपाध्यायाद्दशाचार्यः; while D. and G. read उपाध्यायाद्दशाचार्याः. ८. Here our reading follows A. and the text of Manu, but all others read पितुर्माता. ९. H. reads गौरवेभ्यो ऽतिरिच्यते.

'द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः।[1]
धरा गुरुतरा तावन्माता गुरुतरा ततः ॥
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात्।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः' ॥

इति पुराणवचनं तन्निषेकादिसमस्त[2]संस्कारपूर्वकाध्यापकपितृविषयम्। अन्यथा 'मातैव गरीयसी' इति वचनं विरुध्येत। तस्या गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः—

'मासान् दशोदरस्थं या[3] धृत्वा शूलैः समाकुला।
वेदना[4]विविधैर्दुःखैः प्रसूयेन विमूर्छिता।
प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुतवत्सला।
कस्तस्या निष्कृतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि' ॥

इति। 'उपाध्यायान् दशाचार्यः' इति यदुक्तं, तत्रोपाध्यायाचार्ययोर्लक्षणमाह मनुः—

'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथ[5] वा पुनः।
यो ऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥(१४१)
उपनीय तु[6] यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते'॥ (१४०)
(म. स्मृ. २. १४१-१४०)

इति। आचार्यो ऽपि पितृ-मात्राद्यपेक्षया गरीयानेव। तदाह स एव—

---

१. I. reads पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा, and D. omits the whole line. २. D. omits -समस्त-. ३. B. C. and F. substitute सा for या. ४. I. reads ततो ऽपि for वेदना. ५. The text of Manu substitutes अपि for अथ, and D. reads वेदाङ्गस्यापि for वेदाङ्गान्यथ. ६. B. C. E. F. G. and H. substitute च for तु.

'उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्'॥
(म. स्मृ. २. १४६; वि. स्मृ. ३०. ४४)

इति। यस्तु बालोऽपि वृद्धमध्यापयति सोऽपि तस्य गरीयानिति स एवाह—

'बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति मन्त्रदः। (१५०)
अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्॥ (१५१)
ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्॥(१५२)
अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम्॥(१५३)
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्'॥(१५४)
(म. स्मृ. २. १५०–१५४)

इति। तथा च विष्णुः—

'बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेत'।
(वि. स्मृ. २८. ३१)

१. D. reads विप्रेभ्यः. २. D. reads अचिराङ्गिरसः, but the text of Manu does not follow this reading. ३. B. C. D. E. F. and G. read चैनं for चैतान्. ४. B. C. D. E. F., G. and H. read अज्ञो हि बाल इत्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदः. ५. B. C. D. E. F. and G. read वित्तैः; while I. reads वृत्तेन. ६. From धर्मं to गुरुवद्वर्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे is omitted by E. ७. The text of Vishnu Smriti reads बाले समानवयसि वाऽध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्तेत. ८. D. reads गुरुवद्वृत्तिः; while I. reads गुरुवद्वर्तितव्यम.

इति । ज्येष्ठभ्रातर्यपि गुरुवद्वर्त्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे—

'ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भूसुराः ।
कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दोनुवर्त्तिनः ॥
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा' ।

इति । मनुरपि—

'पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा' ॥

इति । परमगुरावपि तथैवेत्याह स एव—

'गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्' ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । आचार्यानुज्ञामन्तरेण मातुलादीन् असमावृत्तो नाभिवादयेदित्याह स एव—

'न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्' ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । समावृत्तस्य तु नानुज्ञापेक्षा । तदाहापस्तम्बः—

'समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः प्रोष्य च समागमे ।'

(आ. ध. सू. १. ४. १४. ७-८)

---

१. B. C. and F. read ज्येष्ठत्वात्; while G. reads श्रेष्ठत्वात् for ज्येष्ठ-. २. I. reads छन्दानुवर्तिनः which seems to be incorrect. ३. G. reads जीव्येरन्, but this form is not correct. ४. एव is omitted by all others except A. ५. G. reads तथाऽविसृष्टो; while all others except A. I. and the text of Manu read न चाविसृष्टो. ६. All others except A. D. I. and the text of Apastamba Dharma Sûtra omit च. ७. B. C. E. F. G. and H. read समावृत्ते for समागमे.

'आचार्य-प्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यमुपसं-
गृह्याचार्यमुपजिघृक्षेत्' ।
(आ. ध. सू. १. २. ८. १९)

इति । अभिवादनं प्रशंसति स एव—

'अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशो बलम्' ।

इति । (म. स्मृ. २. १२१)

॥ इत्यभिवादनप्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

'द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते' ।
(द. स्मृ. २. २६)

इति । कूर्मपुराणे—

'वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ।(५५)
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्वै विचारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमाः' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ५५-५६)

---

१. D. and the text of Âpastamba Dharma Sûtra read उपसंजिघृक्षेदा-चार्यम्, and B. C. E. F. H. and I. read आचार्यमुपजिघृक्षेत; while G. omits -प्राचार्य- and reads the whole sentence as follows:— आचार्यसन्निपाते आचार्यायोपसंगृह्य आचार्यस्तु यं यं जिघृक्षेत. २. The author appears to quote this verse from the Âpastamba, but we do not find it in that work. The sentence 'अभिवादनं प्रशंसति स एव' which is the ground for us to think that the next verse is from the Âpastamba is omitted by G. ३. A. has before this word वेदाभ्यासकालनिर्णयमुखेन. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of the Kûrma Purâṇa reads अवेक्षेताथ. ६. All others except A. and the text of the Kûrma Purâṇa read द्विजो-त्तमः, but the use of the word in the plural is more correct.

इति । वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः—

'वेदमेव सदाभ्यस्येत्[1] तपस्तप्स्यन्[2] द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥(१६६)

ऋषि[3]-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्' । '

(म. स्मृ. २. १६६-१६७).

इति । व्यासो ऽपि—

'नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैष निर्बभौ ।[4]

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत्' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः' ॥

(या. स्मृ. १. ४०)

इति । तथा वेदविहीनस्य सर्वक्रियावैफल्यं मनुर्दर्शयति—

'यथा षण्ढो ऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञे[5] ऽफलं दानं तथा विप्रो ऽनृचो ऽफलः' ॥

(म. स्मृ. २. १५८)

इति । एतस्मिन्नेव[6] भागे कृत्यान्तरमाह दक्षः[7]—

'समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः' ।

इति । (द. स्मृ. २.२८)

॥ इति द्वितीयभागकृत्यम् ॥

---

१. I. reads समभ्यस्येत्. २. D. E. G. H. and I. read तपस्तप्त्वा. ३. D. omits the portion from ऋषि. to शुभानां चैव (in line 10). ४. I. reads नान्यो ज्ञापयते धर्मं वेदादेव स निर्बभौ. ५. B. C. E. F. and H. read राज्ञे for चाज्ञे; while G. reads राज्ञा. ६. I. reads अस्मिन्. ७. I. substitutes गर्गः for दक्षः, but it seems to be a mistake.

अथ तृतीयभागकर्त्तव्यम् । तत्र दक्षः[१]—

'तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्' ।

(द. स्मृ. २. २९)

इति । कूर्मपुराणे[२]ऽपि—

'उपेयादीश्वरं चाथ योग-क्षेमप्रसिद्धये[३] ।
साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततो द्विजः'[४]॥

(कू. पु. १. २. १८. ६७; या. स्मृ. १. १००)

इति । पोष्यवर्गश्च[५] दक्षेण दर्शितः—

'माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः[६] समाश्रितः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः[७] पोष्यवर्ग उदाहृतः' ॥

(द. स्मृ. २. २९)

इति । यात्रार्थं[८] धनसाधनं यथावृत्ति कार्यम् । तथाऽऽह मनुः—

'यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम्'॥

(म. स्मृ. ४. ३)

इति । अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च[९]

---

१. A. has धनार्जनप्रकरणम् before this word. २. F. omits कूर्मपुराणेऽपि; while I. reads कूर्मपुराणम्. ३. G. and I. read योग-क्षेमार्थसिद्धये. ४. The text of the Kûrma Purâṇa reads द्विजोत्तमः for ततो द्विजः. ५. Except A. and I. all others omit च. ६. B. C. E. F. G. and H. read हीनः for दीनः; while the text of Daksha reads दीनाः समाश्रिताः. ७. The text of Daksha substitutes अन्यः for अग्निः. ८. D. I. and the correction in H. read एतच्च for यात्रार्थं; while E. and G. substitute only पात्र- for the same. ९. Except A. D. and I. all others omit च निरूपितानि, but the words निरूपितानि appear in the marginal correction in H.

निरूपितानि। ननु–ब्राह्मणस्यैवैतानि कर्माणि न, क्षत्रिय-विशोः। तदाह मनुः–

'त्रयो धर्म्मा निवर्त्तेरन् ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति।
अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः॥(७७)
वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः'।

(म. स्मृ. १०. ७७–७८)

इति। अतो न तयोरध्यापनादिरर्जनोपायः। बाढम्। अत एवोपायान्तरं तेनैवोक्तम्–

'शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः'॥

(म. स्मृ. १०. ७९.)

इति। वणिक् वाणिज्यम्। पशुः पशुपालनम्। याज्ञवल्क्योऽपि–

'प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्'॥

(या. स्मृ. १. ११९)

इति। उपायान्तराण्याह मनुः–

'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च'॥

(म. स्मृ. १०. ११५)

---

१. A. निवर्त्तन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read पशुकृषी. ३. G. and H. read पशुपाल्यं, which is incorrect. ४. B. C. and F. read -योगाश्च.

इति। दायो ऽन्वयागतं धनम्[1]। लाभो निधिदर्शनम्[2]। दाय-लाभ-क्रयान्वयागमाश्चतुर्णां वर्णानाम्[3]। जयः क्षत्रियस्यैव। प्रयोगो वृद्ध्यर्थं धनप्रदानम्। कर्मयोगः कृषि-वाणिज्यम्। प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव। सत्प्रतिग्रहो विप्रस्यैव।

कूर्मपुराणे ऽपि—

'द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः।
अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम्॥ (९)
शिलोञ्छं वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः।[4] (१०)
असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः।
शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः। (११)
अमृतेनाथ वा जीवेन्[5] मृतेनाप्यथ वापदि।
अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम्'॥ (१२)
(कू. पु. १. २. २६. ९-१२)

इति[6]। मनुरपि—

'ऋता-ऽमृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथञ्चन॥

१. B. C. F. and H. read न्यायागतं; while D. reads स्वयमागतम्. २. G. omits निधि-. ३. I. omits वर्णानाम्. ४. Except A. and the text of Kûrma Purâṇa others read शिलोञ्छेनाप्युपादद्यान् गृहस्थः साधकः स्मृतः, but it seems incorrect. ५. Here we follow A. and the text of Kûrma Purâṇa; while others read अमृतेनापि जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा, but as प्रमृत is not explained in the next line in which मृत and अमृत are explained, it seems that the latter reading is not thought proper by the author. ६. The text of Manu reads जीवेत्तु.

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' ॥

(म. स्मृ. ४. ४-६)

इति । पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्छः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तवल्वरीग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्योऽपि—

'कुशूल-कुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।
जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः' ॥

इति । कुशूलं कोष्ठकं तद्धरितधान्यसञ्चेता कुशूलधान्यः । त्र्यहपर्याप्तधान्यसञ्चेता त्र्याहिकः । न श्वस्तनचिन्ताऽस्यास्तीत्यश्वस्तनः सद्यःसम्पादक इत्यर्थः । एतेषां अश्वस्तनान्तानां वृत्तयो मनुनोक्ता वेदितव्याः । तथाऽह—

'षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीव्यते' ॥

(म. स्मृ. ४. ९)

---

१. B. C. D. E. F. G. and H. substitute प्रोक्तं for ज्ञेयं. २. E. G. and H. omit अमृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्ष्यम्, and read ऋतुमुञ्छशिलं ज्ञेयं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्. The omitted portion appears, however, in the marginal correction of H. ३. D. and I. read प्रोक्तं for भैक्ष्यं. ४. H. and I. read-विख्याता; while others except A. D. and the text of Manu read-र्याख्याता. ५. पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्छः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तवल्वरीग्रहणं शिलम् is found only in A. and I., but it is not found in any other manuscript. ६. B. C. and F. read आहिको, and D. E. G. H. read द्व्याहिको. ७. The portion from कुशूल- to जीव्यते इत्यर्थः (p. 342, l. 4) is omitted by all others except A. and I.

इति । अयमर्थः—एकः कुशूलधान्यो याजनादिषट्कर्मा भवेत् । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यो याजनाध्यापन-प्रतिग्रहै-र्वर्त्तेत । एकस्त्र्याहिकः प्रतिग्रहेतराभ्याम् । चतुर्थस्त्वभ्य-स्तनो ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीव्यते इत्यर्थः* । शूद्रवृत्तिस्तूशनसा दर्शिता—

> 'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि वा ऽप्यथ[1] ।
> विक्रयः सर्वपण्यानां[2] शूद्रकर्मेत्युदाहृतम्[3]' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

> 'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।
> शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन्[4]' ॥
>
> (या. स्मृ. १. २०)

---

* अत्र मेधातिथिरेवं व्याचख्यौ—एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्ये । एकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैरुञ्छ-शिलायाचित-कृषि-वाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्भिर्जीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषि-वाणिज्ययो-र्निन्दितत्वात् । तत्त्यागे उञ्छ-शिल- याचिताचितानां मध्यादिच्छात-स्त्रिभिर्वर्तेत । एकस्त्र्याहिको ऽयाचितलाभं विहाय उञ्छ-शिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तेत । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवत्वात्स-त्रमित्याह । कुल्लूकभट्टस्तु—एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहु-पोष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचित-भैक्ष-कृषि-वाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यने-नैव चशब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति—इति व्याचकार ।

---

१. I. reads वापि च. २. D. reads -वर्णानां; while I. reads -वस्तूनां. ३. B. C. F. G. and H. read -कर्माण्युदाहृतम्; while D. and E. read -कर्म उदाहृतम्. ४. D. reads द्विजादि-.

इति । अजीवन्निति छेदः । हारीतो ऽपि—

'शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषाद्यवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारोद्वहन-पण्यापण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मृदङ्गवादनानि' ।

इति ।

॥ इति तृतीयभागकृत्यम् ॥

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

'चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्' ॥

(द. स्मृ. २. ३६)

इति । मध्याह्नस्नानविधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः । अथ ब्रह्मयज्ञविधिः । तस्य स्वरूपं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् ।

'यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते' ।

इति । लिङ्गपुराणे ऽपि—

'स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः' ।

(लिं. पु. १. २६. १६)

इति । तस्य कालमाह बृहस्पतिः—

---

१. I. reads शूद्रस्य. २. D. E. and G. read -शुश्रूषापवर्जनं. ३. B. C. F. and I. read -पण्यव्यवहार- for -पण्यापण्यव्यवहार-. ४. D. omits -वीणा-. ५. B. C. F. and G. read यः for यत्. ६. H. reads -मधीतैका-. ७. E. omits यजुः. ८. D. omits अपि.

'स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यदत्ते निमित्ततः' ॥

इति । अत्र वैश्वदेवशब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणेऽभिहितम्—

'यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमारभेत्' ॥
(कू. पु. १. २. १८. १०४)

इति । श्रुतिश्च दिग्देश-कालानाह—

'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि
ग्रामादक्षिणदिश उदीच्यां प्रागुदीच्यां-
मच्छदिदर्शने चोदित आदित्ये' ।

इति । अच्छदिदर्शने इत्यनेन शब्देन देशविशेषो लक्षितः । छदिर्गृहाच्छादनं तृण-कटादि यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये इत्यनेनोदयात् प्राचीनं कालं निषेधति । न तूदयानन्तर्यं विधीयते । तस्य होमकालत्वात् । मनुरपि देशादीतिकर्त्तव्यतामाह—

'अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः' ॥
(म. स्मृ. २. १०४)

---

१. A. B. C. E. and F. read नान्यदन्ते; while I. reads नान्यदा तु. २. G. I. and the text of Kûrma Purâṇa read -माचरेत्. ३. B. C. E. F. read -कालावाह; while H. omits 'काल-'. ४. H. दच्छदिर्देश उदीच्यां प्रागुदीच्यां चोदित आदित्ये, I. -दच्छदिर्दर्श, &c. ५. D. and I. read अच्छदिर्दर्श-; while H. reads अच्छदिर्देश. ६. B. C. F. omit यत्र. ७. I. adds 'सूर्य-' before उदयात. ८. I. reads निषेधयति. ९. I. reads नैत्यिकं through mistake. १०. I. -मभ्यधीयीत.

इति। उपवीतादीति कर्त्तव्यतां श्रुतिराह—

‘दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावबनिज्य त्रिराचमेत्[1] द्विः[2] परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य’।

इति।

‘दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्रागासीनः स्वाध्यायमधीयीत’।

इति च।

दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यते’।

इति च।

‘त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वर्’।

इति च।

‘अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पच्छो ऽर्द्धर्चशो[3] ऽनवानम्[4]’।

इति च।

‘ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं च[5]’।

इति च।

‘हस्ताशौच आह्लेय उतारण्येबल उत वाचोदतिष्ठन्नुत व्रजन्नुतासीन उत शयानो ऽधीयीतैव स्वाध्यायम्’।

१. D. G. and I. read आचामेत्. २. G. reads त्रिः for द्विः. ३. D. reads -र्चेण. ४. B. and C. read सर्वाम्-, while F. सर्वानम्. ५. D. and G. substitute वा for च.

इति च।

'मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत'।

इति च।

'नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां त्रिरन्वाह्य ऽप उपस्पृश्य गृहानेति। ततो यत्किञ्चिद्ददाति सा दक्षिणा'।

इति च।

दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः। तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

'प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च।
दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः॥
स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्'।

इति। शौनकस्त्वितिकर्त्तव्यान्तरमाह—

'प्राणायामैर्दग्धदोषः शुक्लाम्बरधरः शुचिः।
यथाविध्यप आचम्य आहरेद्दर्भसंस्तरम्॥
पवित्रपाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्'।

इति। उदाहृतश्रुतौ सकृदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षेदित्यध्याहर्त्तव्यम्। उत्तरस्मिन् कालवाक्ये तथाऽनुक्रमणात्।

'यत् त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद् द्विः परिमृजति तेन यजूंषि यत् सकृदुपस्पृशति तेन सामानि यत् सव्यं दक्षिणं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

१. D. and G. reads -कर्तव्यतान्तर-. २. D. reads आहरेत्. ३. B. C. F. and G. omit यत्. ४. B. C. E. F. and G. read त्रिराचामयते; while I. त्रिराचामेहिति. ५. All others except B. C. and F. omit दक्षिणं.

मालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्
पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति' ।

इति । दर्भाणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः[१]—

'प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ[२] सन्धाय पवित्रवन्तौ[३] द्यावा-पृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत तथायुक्तो ऽधीयीत स्वाध्यायमोंपूर्वा[४] व्याहृतयः सावित्रीमन्वाह पच्छो ऽर्धर्चशः सर्वामिति तृतीयमिति शौचः ।

इति । शौचः शुचेः पुत्रः आह्नेय एवं नामक ऋषिरित्यमद् । आत्मेति श्रुतेः संबंधः ।

'ग्रामे मनसाऽधीयीत उत प्रबलेऽरण्ये ।
मनसा ऽधीयीत उत वा दिवा नक्तं वा
तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा' ।

सर्वथा स्वाध्यायमधीयीतैव । न त्वङ्गाशक्त्या प्रधानं परित्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जप्यं आश्वमेधिके दर्शितम्—

'वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि[५] क्रमात् । यदधीतेऽन्वहं[६] शक्त्या तत् स्वाध्यायं[७] प्रचक्षते ॥

१. Except A. D. and I. all others omit आदि–. २. G. omits पादौ, and E. adds after पादौ, तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः. ३. G. adds the portion विज्ञायते ऽपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म करोति, after पवित्रवन्तौ. ४. From ओंपूर्वा- to प्रबले ऽरण्ये the intermediate portion is omitted in I. ५. B. C. E. F. and G. read यथो– for तथो–. ६. I. reads यदधीतान्वहं. ७. I. reads स्वाध्यायः.

ऋचं वा ऽथ यजुर्वा ऽपि सामगाथामथापि वा।
इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न हापयेत्' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ८. ६६-६७)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—
'वेदाथर्व-पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः।
जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १०१)

इति। ग्रहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्यानध्यायदिनेषु परित्यागप्राप्तौ मनुराह—
'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
नैत्यके* नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम्।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्' ॥
(म. स्मृ. २. १०५-१०६)

---

* अत्र मेधातिथिः— 'पूर्वविधिशेषो ऽयमर्थवादः। एतेन हेतुना नैत्यके नास्त्यनध्यायः। यतो ब्रह्मसत्त्रं तत्भूतं सततप्रवृत्तं सत्त्रम्। यथा सहस्रसंवत्सरादिसत्त्रं न कदाचित् विच्छिद्यत इत्यतः सत्त्रमेवमिदमपि ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्यं ब्रह्मसत्त्रत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम्। विच्छेदे हि सत्त्रत्वं न स्यात्। सत्त्रत्वमिदानीं रूपकभङ्ग्या योजयति। ब्रह्माध्ययनाहुतिहुतम्। अन्यत्सत्त्रं सोमाहुत्या हूयते। जुहोतिरनिवृत्तौ वर्तते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषया ऽध्ययनक्रिया लक्ष्यते। ब्रह्माध्ययनमाहुतिरिव इति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा. सू. २. १. ५६) इति समासः। अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं यथा याज्यान्ते अविच्छेदो वषट्कारेण क्रियते एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम्। वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते' इति। नन्दनस्तु—'अधीयत इत्यध्यायो याज्यापुरोऽनुवाक्यादिः' वषट्कृतं वषट्कारः ताभ्यां रहितं अनध्यायवषट्कृतं' इत्याह"। कदाचिदत्र लेखकप्रमादो ऽपि सम्भवति।

---

१. I. reads सामाः वैमथापि. २. I. reads नैत्यिके through mistake. ३. I. reads नैत्यिके through mistake. ४. G. reads पुत्रं.

इति। अग्नावाहुतिर्द्रव्यं तेन हुतम्। अधीयन्ते इत्यध्यायो याज्यादिमन्त्रसमूहः। तेन वषट्कारेण च संहितं हुतम्। यतो नास्त्यनध्यायः। अत एव श्रुतिरनध्यायविशेषाननूद्य तेषु जपं प्रशंसति—

'य एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायाव-मावास्यायां स्वाध्यायमधीते तप एव तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः'।

इति। तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम्। तदाहापस्तम्बः—

'अथ यदि वातो वायात् स्तनयेद्वा विद्योतेत वाऽव-स्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्'।

(आ. ध. सू. १. ४. १२. ५)

इति। आत्मदेशयोरशुचित्वे ब्रह्मयज्ञो वर्जनीयः तथा च श्रुतिः—

'तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः'। इति। ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः—

१. G. reads -संख्येन हुतम् for -द्रव्यं तेन हुतम्. २. All others except A. and I. read रहितं for सहितं. The commentator Nandana on Manu follows this reading. ३. B. C. and F. add अपि after तेषु. ४. I. reads प्रशशंस. ५. D. reads स for य. ६. B. C. F. and H. omit वाया.- ७. B. C. E. F. G. H. and I. read विद्योतते. ८. I. adds तथा before अवस्फूर्जेत्; while B. C. E. F. G. and H. read स्फूर्जेद्वै-कामृचम् for ऽवस्फूर्जेद्वैकां वर्चम्, and I. -वैकामृचम्. and D. स्फूर्जेद्वैकां वर्चम्. ९. D. reads सामाऽधि.-

'उत्तमं नाकमधिरोहति[1][2] उत्तमः समानानां
भवति यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां
ददत् स्वर्गं लोकं[3] जयति'।
'तावन्तं लोकं जयति। भूयांसं चाक्षय्यं चाप-
मृत्युं[4][5] जयति। ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति'।

इति। याज्ञवल्क्यो ऽपि—

"यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम्।
'त्रिर्वित्तपूर्णपृथिवीदानस्य[6] फलमश्नुते' ॥
(या. स्मृ. १. ४७-४८)

इति।

॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ तर्पणविधिः। तत्र वसिष्ठः—

'ऋक्-सामाथर्ववेदोक्तान् जप्यमन्त्रान् यजूंषि च।
जप्त्वा[7] चैवं ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृतर्पणम्' ॥

इति। बृहस्पतिरपि—

'ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्।
जप्त्वा ऽथ 'प्रणवं वा[8]ऽपि ततस्तर्पणमाचरेत्' ॥

इति।[9] विष्णुपुराणे ऽपि—

१. D. omits अधि-. २. B. C. E. F. G. and H. add इति after अधिरोहति. ३. D. and I. read स्वर्गलोकं. ४. D. omits the following—जयति। तावन्तं लोकं जयति। भूयांसं चाक्षय्यं चापमृत्युं जयति.। ५. B. C. F. G. and I. add पुनर् before मृत्युम्; while E. reads वा पाप्मानं मृत्युं for चापमृत्युं. ६. I. omits त्रिर् through mistake. ७. A. and D. read जपित्वैवं. ८. A. B. C. E. F. G. read चापि for वाऽपि. ९ B. C. and F. omit विष्णुपुराणे ऽपि.

'शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षि-पितृतर्पणम् ।
तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
तथर्षीणां[1] यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः[2] ॥
पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते' ।

(वि. पु. ३. ११. २६-२८)

इति । व्यासः—

'एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति[3] पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्' ॥

इति । आग्नेयपुरा—

'प्रागग्रेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितृंस्तु[4] दक्षिणाग्रेषु चैक-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्'[5] ॥

इति । अत्र अञ्जलिसङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते । यत्र शाखायां न सङ्ख्यानियमः श्रुतः तत्र विकल्पः । तत्रैव ब्रह्मसूत्रविन्यासविशेषो दर्शितः—

'सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।
निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते' ॥

इति । सव्येनोपवीतेन वामेन प्राचीनावीतेन[6] इत्यर्थः ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ—

१. I. reads अथर्षीणां; while G. and H. तद्दृषीणां. २. G. and H. read प्रजायते. possibly this is a mistake of the writer. ३. A. and D. read अर्भन्ति for अर्हन्ति. ४. D. substitutes त्र for तु. ५. Except A. D. and I. all others read दद्यात् द्वित्रिर्जलाञ्जलीन् for चैक-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्. ६. H. omits वामेन प्राचीनावीतेन.

'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती
प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात्' ।

इति । विष्णुरपि—

'ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्' ॥

इति । बौधायनः—

'अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितॄन्स्वधानमस्तर्पयामि' ।

(बौ. स्मृ. २. ५. १०. १)

इत्यादि । यत्तु—

'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः' ॥

इति व्याघ्रपादवचनं तच्छ्राद्धादिविषयम् । अत एव कार्ष्णाजिनिः—

'श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः' ॥

इति । एतच्च तर्पणं स्थलस्थो न जले कुर्यात् । तथा च गोभिलः—

'नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते' ॥

---

१. The text of Baudhâyan omits दक्षिणतः. २. D. reads पितृभ्यः for पितॄन्. ३. All others except A. and I. read व्याघ्रपादवचनं. ४. D. reads उदाहृतः. ५. B. C. F. and H. read स्थलस्थो नो जले कुर्यात; while D. स्थलस्थेनोदकैः कुर्यात, and I. स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम् for स्थलस्थो न जले कुर्यात्.

अथ[1] स्थलस्थो भूमावेव तर्पणं कुर्वीत न जलादाविति । तथा च विष्णुः—

'स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम्' ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

'वसित्वा वसनं[2] शुष्कं स्थले विस्तीर्ण[3]बर्हिषि ।
[4]विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत्[5] ।
जलपूर्णे[6]ऽथ वा गर्त्ते न स्थले[7] तु विबर्हिषि ॥
केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टका[8]स्थिसमाकुलम् ।
भवेन्महीतलं यस्माद्बर्हिषाऽऽस्तरणं ततः' ॥

इति । यत्तु कार्ष्णाजिनिनोक्तम्—

'देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्'

इति तदशुचिस्थलविषयम् । तदाह विष्णुः—

'यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता[9]-पितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्' ॥

इति । पात्रविशेषमाह पितामहः—

१. I. reads अतः. २. E. and G. read ऽऽत्रसथं. ३. D. reads निस्तीर्ण. ४. B. C. E. F. and G. omit the following three lines :—

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथ वा गर्त्ते न स्थले तु विबर्हिषि ॥

H. also omits these lines, but we find them in the marginal correction of it. ५. D. and I. न पात्रेषु. ६. D. reads पात्रेऽथ वा. ७. D. substitutes न for तु; while H. reads भुवि बर्हिषि. ८. D. reads -कण्टका-. ९. D. and G. read देवताः.

'हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्यसमुद्भवम् ।
पितॄणां तर्पणे पात्रं मृण्मयं तु परित्यजेत्' ॥

इति[1] । मरीचिः—

'सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन च[2] ।
औदुम्बरेण खड्गेन[3] पितॄणां दत्तमक्षयम्' ॥

इति । रिक्तहस्तेन न कुर्यादित्याह स एव—

'विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा[4] ।
विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते' ॥

इति । स्मृत्यन्तरे च—

'खड्ग-मौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
मणि-काञ्चन-दर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति । न चात्र समुच्चयो नापि समविकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह—

'तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः' ॥

इति । तिलग्रहणे तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

'यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
अतो ऽन्यथा तु सव्येन[6] तिला ग्राह्या विचक्षणैः' ॥

इति । एतदलोमकप्रदेशाभिप्रायम्[7] । तथा च देवलः—

१. G. and H. omit इति. २. A. and F. reads ताम्र-कांस्यमयेन वा; while B. C. E. and G. substitute वा for च. ३. I. reads बिल्वेन. ४. I. reads ताम्रमरैस्तथा. ५. A. reads शुक्रेण; while G. शुक्लेन. ६. B. C. E. and F. read अतो नान्यत्र हस्तेन for अतोऽन्यथा तु सव्येन. ७. B. reads -हस्तोमक-.

'रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन वा' ॥

इति । वर्णभेदेन तिलानां विनियोगविशेषं दर्शयति स एव—

'शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शबलैस्तिलैः ।
पितॄन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वतो द्विजः' ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि देवर्षि-पितृतर्पणे विशेषो दर्शितः—

'देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ८८)

इति । तिथ्यादिविशेषेण तिलतर्पणं निषेधति व्यासः—

'सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम्' ॥

इति । पुराणेऽपि—

'पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
वित्त-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत्' ॥

इति । बौधायनोऽपि—

'न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च ॥

१. B. reads सोमसंस्थान्. २. Except A. G. and H. others substitute च for वा. ३. H. omits विशेषं, and reads विनियोगं. ४. I. reads तर्पयेत् सर्वथा द्विज. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads this line तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वगृह्योक्तविधानतः. ६. B. C. and F. read शक्त्या. ७. I. reads निषेधयति. ८. This is omitted by all others except A. ९. D. reads च विपिने for जन्मदिने. १०. A. and D. read पुत्र-मित्र-; while B. C. E. and F. read पुत्र-भृत्य.- ११. D. omits पुराणेऽपि. १२. All others except A. and I. read विद्या-पुत्र.- १३. D. reads जन्मर्क्षे विपिनेषु च.

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्बहिर्भवेत् ।
विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ॥
वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ।
तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा ॥

इति । तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः—

'कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

'ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।
संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।
सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ।
वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥
सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

१. I. reads वर्जयेत्. २. I. reads कृत्वोपवीती, H. कृतोपवीतो and B. C. E. F. कृतोपवीतो. ३. D. reads पुत्रम् for पुत्रान्. ४. From विधि- to ऽनुम् the intermediate portion -ना प्रेतान् संतर्पयेत्ततः'। इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—' ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं वि- is omitted by F, this is a writer's mistake. ५. Except A. all omit this word. ६. I. omits अपि.

मातामहांश्च सततं श्रद्धया[1] तर्पयेत् द्विजः'

इति। शौनकोऽपि—

'अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः'।

इत्यादि[2]। यजुःशाखिनां तु काण्डर्षितर्पणमुक्तम्[3]—

'अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः।
अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्टनामभिः'॥

इति। पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः—

'अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा[4] च पितृदिङ्मुखः।
पितृन् दिव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत्'॥

इति। दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः[5]। अदिव्याः पित्रादयः। योगियाज्ञवल्क्यः—

'वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान् नमस्कारसमन्वितान्'।

इति। तर्पयेदिति शेषः। वस्वादीनां नामानि पैठीनसिना दर्शितानि—

'ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च आपश्चैवाऽनिलो नलः।
प्रत्यूषश्च प्रभातश्च[6] वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यो[7] विरूपाक्षोऽथ रैवतः।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः॥

---

१. D. reads गृद्धया, but it seems to be a mistake. २. G. reads इत्याह. ३. B. C. E. F. G. and H. omit काण्ड- and read simply ऋषितर्पणमुक्तम्. ४. Except A. all omit this word. ५. A. reads -रुद्रादयः. ६. All others except A. and I. read प्रभासश्च. ७. I. reads -हहिब्रध्नो through mistake.

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चाऽपराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रो ऽथ वरुणो ऽर्यमा ।
अंशुर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
एते वै द्वादशा ऽऽदित्या देवानां प्रवरा मताः ।
एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नतः' ॥

इति । ततः स्वपित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह पैठीनसिः—

स्वनाम-गोत्रग्रहणं पुरुषम्पुरुषम्प्रति ।
तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीनुच्चैरुच्चैर्विनिक्षिपेत्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

'सवर्णेभ्यो जलं देयं नाऽसवर्णेभ्य एव च ।
गोत्र-नाम-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः' ॥

इति । नामग्रहणे ऽपि विशेषमाह आश्वलायनः—

'शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृगोत्रतः ।
पितृगोत्रं कुमारीणां ऊढानां भर्तृगोत्रतः' ॥

इति । पितृतर्पणक्रममाह सत्यव्रतः—

---

१. D. reads अङ्गिधर्; while I. अहिर्. २. D. reads तथा for मताः. ३. Except A. all others read सर्वे for सर्वैः. ४. Except A. all omit this word. ५. सूनुरुच्चैरुच्चैर्. ६. This word is omitted in all others except A. ७. A. reads सवर्णेभ्यो ऽञ्जलिर्देयः. ८. A. and D. substitute बौधायनः for आश्वलायनः, but the following verses are not found in Baudhāyan. ९. I. reads तर्पणे क्रमं; while D. omits -क्रम-.

'पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च'[1] ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि-

'दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यानन्यान्[2] शृणुष्व मे ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे[3] ॥
(वि. पु. ३. ११. २९–३०)

इति । हारीतो ऽपि-

'पित्रादीन् मात्रादीन्[4] मातामहादीन्[5] पितृव्यां-
स्तत्पत्नीर्ज्येष्ठभ्रातृंस्तत्पत्नीः[6] मातुलांस्तत्पत्नीः[7]
गुर्वाचार्योपाध्यायान्[8] सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान्
द्रव्यान्नदातृ-पोषक[9]-रिक्थिनस्तत्पत्नीश्च तर्पयेत्' ।
(हा. स्मृ. १२. ४)

इति । जीवत्पितृकतर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः-

'कव्यवाडनलः[10] सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदो ऽपि च ॥
यदि स्याज्जीवत्पितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितॄन् ।
येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदीयते ॥

---

१. D. reads पितृव्यस्यानुजस्य च. २. The text of Vishṇu Purâṇa reads काम्यं चान्यत् for काम्यानन्यान्; while I. reads through mistake कामानन्यान्. ३. I. reads भूभुज. ४. B. C. D. and F. omit मात्रादीन्. ५. मातामहादीन् is omitted by G. ६. D. reads -पत्नीं, and omits ज्येष्ठभ्रातृंस्तत्पत्नीः. ७. I. reads मातुलादीन्; while D. मातुलं तत्पत्नीं. ८. I. reads -ध्यायादीन्. ९. I. reads -पोषकारिणः, but probably this is a mistake. १०. B. C. and F. read कव्यवाडो ऽनलः and D. कोव्यवा-डनलः, but it seems to be a mistake.

एतांश्चैव प्रमीतांश्चा ऽप्रमीतपितृको द्विजः[1] ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः—

'पितृवंश्या मातृवंश्या[2] ये चान्ये मत्त उदक-
मर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिः' ।

(का. स्मृ. २. १२. २)

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

'यत्र[3] क्वचनसंस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम्[4] ।
तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥
ये मे[5] कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दार[6]विवर्जिताः ।
तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥

इति । मत्स्यपुराणे ऽपि—

'ये ऽबान्धवा बान्धवा वा ये ऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽम्बु वाञ्छति' ॥

([7]वि. पु. ३. ११. ३९)

इति । विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं वि-
ष्णुपुराणे—

---

१. Except A. B. C. and F. all others read प्रमीतांश्च प्रमीत-, but this is a mistake. २. The text of Kâtyâyana reads पितृवंश-मातृवंशौ; while I. reads through mistake as follows—

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये पितरो जनाः ।
मत्तस्तूदकमर्हन्ति ये तांस्तांस्तर्पयाम्यहम् ॥

इत्यवसानाञ्जलिरिति; but this is not found in the text of Kâtyâyana. ३. G. reads अत्र for यत्र. ४. All others except A. G. and H. -तृष्णोप- for -तृषोप-. ५. Except A. D. H. and I. all others एतत्कुले. ६. I. substitutes -पौत्र- for -दार-. ७. B. C. and F. read यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति, D. यश्च मत्तोम्बु वाञ्छति, I. reads through mistake ये वा मत्तोऽम्बुवाञ्छिताः, and the text of Vishṇu Purâṇa reads the whole line as—

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः ।

'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।
क्षिपेत् पयोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्' ॥

इति । यमतर्पणं तु वृद्धमनुनोक्तम्—

'दीपोत्सवचतुर्दश्यां[*] कार्यं तु यमतर्पणम् ।
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः' ॥

इति । नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः—

'दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।
दैवतीर्थेन देवत्वात्, तिलैः[†] प्रेताधिपो यतः ॥'

इति । एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

'यत्र क्वचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।
सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः' ॥

इति । माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यात् । तदाह व्यासः—

---

* दीपोत्सवचतुर्दशी आश्विनकृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशीति प्रसिद्धा । महाराष्ट्रेषु दीपावलीति च प्रसिद्धा ।

† यमस्य देवेष्वेवान्तर्भावात् देवतीर्थेन तर्पणं कर्तव्यम् । एवं सति देवकार्ये यवानामेव ग्राह्यत्वात् तिलग्रहणं किमर्थमिति चेत्तत्र हेतुमाह । यतः स प्रेताधिपः अतस्तिलैरेव तर्पणं कार्यमित्यर्थः ।

---

१. I. reads प्रेतोत्सव-, but this is a mistake. २. D. E. and H. read प्रेताधिपो यम-; while I. reads प्रेताधिपाय च.

'शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
वैयाघ्रपादगोत्राय[1] सांकृत्यप्रवराय च ।
गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ।
अपुत्राय ददाम्येतत् जलं[2] भीष्माय वर्मणे' ॥

इति । तर्पणप्रशंसा पुराणसारे दर्शिता—

'एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।
स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्त्तिमनामयम्' ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—

'देवतांश्च पितॄंश्चैव मुनीन्[3] यो वै न तर्पयेत् ।
देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो[4]ऽपि—

'नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयति वै पितॄन् ।
पिबन्ति देहनिःस्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः' ॥

इति । हारीतोऽपि—

'देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षन्ति सतिलाञ्जलिम्[5] ।
अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम्' ॥

(हा. स्मृ. १४. ७.)

इति । कात्यायनोऽपि—

---

१. I. reads वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च. २. I. reads सलिलं भीष्मवर्मणे. ३. D. reads मानवान् यो for मुनीन् यो वै. ४. I. reads याज्ञवल्क्योऽपि, but we do not find this verse in the text of Yâdnyavalkya. ५. B. C. and D. read सलिलाञ्जलिम्; while E. G. and H. read सरितां जलम्.

'छायां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः[१]
पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम्।
बालो जनित्रीं जननी च बालं
योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम्'॥
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदककाङ्क्षिणः[२]॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैनसा।
युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्बिभर्त्ति हि'॥
(का. स्मृ. २. १३. ३-५.)

इति। अत्र[३] पितृगाथाः—
'अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम्।
नदीषु बहुतोयासु[४] शीतलासु विशेषतः'॥
इति। तर्पणानन्तरं वस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यम्। तदाह योगियाज्ञवल्क्यः—
'यावद्देवानृषींश्चैव पितॄंश्चापि न तर्पयेत्[५]।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन हि स्नातो भवेत् द्विजः॥
निष्पीडयति यो विप्रः स्नानवस्त्रमतर्प्य च[६]।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्'॥
इति। निष्पीडनं तु स्थले कार्यम्। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. The text of Kâtyâyana reads -पार्त्तः परः for -पार्त्तः पयः, but this is a mistake. २. The text of Kâtyâyana reads सर्वाभ्युदकाङ्क्षिणः; while all others except A. and I. substitute हि for अपि. ३. G. substitutes अथ for अत्र. ४. A. reads पुण्यतोयासु. ५. H. reads पितॄंश्चैव प्रतर्पयेत्. ६. B. reads मानवस्तमतर्पिताः, C. and F. read मानवैरतर्पिताः, and D. E. G. H. अतर्पिते for अतर्प्य च.

'वस्त्रनिष्पीडितं* तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजिनाम् ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ' ॥

इति । विष्णुपुराणे—

'आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ' ॥

(वि. पु. ३. ११. ३७–३८)

इति ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

अथ देवार्चनम् । इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि कर्माणि निरूपितानि । अथ मूलवचनोक्तं क्रमप्राप्तं देवतार्चनं निरूप्यते । तथा च नृसिंहपुराणम्—

'जलदेवान् नमस्कृत्य ततो गच्छेद् गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ' ॥

(नृ. पु. ५८. १२–१३)

*श्राद्धे विप्राणामुच्छिष्टं 'यजमानकुले जाता दासा दास्यो ऽन्नकाङ्क्षिण' इत्यादिना देयं तस्य ये दासादयो ऽधिकारिणः त एव हि वस्त्रनिष्पीडनोदकस्याधिकारिण इत्यर्थः ।

१. D. reads भोजनम्. २ B. C. E. and F. read ऽमिततेजसे. The text of Nrisinha Purâṇa reads these two lines as follows:—
जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।
विधिना पुरुषसूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ॥.
४. All others except A. and I. substitute च for तु.

इति। आग्नेयपुराणे ऽपि—

'मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रैस्तु सावित्रैः शाक्तिकैस्तथा।
विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करं तथा॥
तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः'॥

इति। कूर्मपुराणे ऽपि—

'ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम्।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाऽक्रोधनो नरः॥
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः'।
(कू. पु. १. २. १८. १०–१२.)

इति। स्मृत्यन्तरे—

'आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्'।

इत्यादि। यद्यपि पूर्वं मूलवचनव्याख्याने पूजनीयो देव एक एव—इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं तथापि दर्शनभेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुध्यते दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः—

'शैवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा।
स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव हि'॥

---

१. H. and I. omit अपि. २. I. reads ऽस्वर. ३. The text of Kûrma Purâṇa reads -स्थाम्बुभिः. ४. All others except A. and I. omit the following portion—

स्मृत्यन्तरे—

'आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्' इत्यादि।

५. Except A. and I. all others read पूर्ववचन- for पूर्वं मूलवचन-. ६. B. C. and F. read this verse as follows:—

शैवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा।
वैष्णवं च तथा षष्ठं दर्शनानि षडेव हि॥

E. follows this reading, but differs in reading वैष्णवं चेति ज्ञेयानि for वैष्णवं च तथा षष्ठं. D. also follows this reading, but only in the first line.

इति । तत्र वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके निरूपितः–

'शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
अष्टाक्षरविधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयीत विचक्षणः ।
पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥
वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्ति प्रचक्षते ॥
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्त्तयः ।
विद्ध्यध्यात्मपरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः'॥

(वृ. गौ. स्मृ. ८. ८६-९१)

इति । आग्नेये अपि–

---

१. B. C. D. E. F. and G. read -कारी. २. D. and G. read अर्च्चना-, and the text of Vriddha Gautama अर्चनाक्रममुत्तमम्. ३. The text of V. G. reads स्वकं हितम्. ४. D. reads मन्त्रेण for सूक्तेन. ५. The text of V. G. reads जुहुयात. ६. Except A. all other manuscripts are mistaken here. B. reads विद्धयनर्थांतरा एव, C. F. G. H. and I. read विद्धयनर्थान्तरा एव, E. reads विद्धयन्वयर्थान्तरा एव, D. विद्धयनर्थंतराद्येव, and the text of V. G. read विद्धयनर्थान्तरायैव.

अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमाप्नुयुः ॥[१]
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम्।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥
तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम्।
ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमर्चितं गुह्यमुत्तमम् ॥[३]
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता[४]।
पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत्।
सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा।
एकादशीं कण्ठमध्ये[५] द्वादशीं वामबाहुके ॥
त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम्।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥
यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः।

१. I. reads निर्वाणमाप्नुयुः. २. I. reads शिवे for स्वे. This is correct, but all other manuscripts do not follow it. ३. This line is omitted in all others except A. and I. ४. Except A. and I. all others read त्रिष्टुबं; while D. त्रिष्टुभं, but probably this is a mistake. ५. D. and G read कण्ठदेशे.

न्यासेन तु भवेत् सो ऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
पूर्व्वया[1]ऽऽवाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।
पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
सप्तम्या तु ततो वासो ह्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
नवम्या गन्धलेपं[2] तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव च[3] ।
नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारं चतुर्दशी ॥
प्रदक्षिणे पञ्चदशी नमने[4] षोडशी तथा ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ।
पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ॥
तत्र सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
षण्मासात्[5] सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन्[6] ॥

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

---

१. B. C. D. F. and G. read पूर्वमावाहयेत्, but पूर्व्वया is more correct. २. All others except A. and I. read गन्धमेवं for गन्धलेपं; while E. reads गन्धमाल्ये, but this is a mistake. ३. All others except A. and I. substitute हि for च. ४. B. C. D. E. F. and G. read वर्जने, while H. व्रजने, I. व्यजने and in the marginal correction of D. it reads शयने. ५. I. reads अचिरात्. ६. D. and G. read समर्च्चयेत्, and I. समाचरन्.

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः' ॥

इति। बौधायनोऽपि-

'अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः। स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा अक्षत-पुष्पैर्यथालाभमर्चयेत्। सह पुष्पोदकेन महापुरुषमावाहयेत्। ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य आयातु भगवान् महापुरुष इति। अथ स्वागतेनाभिनन्दति, स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य। भगवते महापुरुषाय एतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्यतां भगवान् महापुरुष इति कूर्चं ददाति। भगवतोऽयं कूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति। अत्राधःस्थानानि कल्पयन्ति, अग्रतः शङ्खाय कल्पयामि। पश्चाच्चक्राय कल्पयामि। दक्षिणतो गदायै कल्पयामि। वामतो वनमालायै कल्पयामि। पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि।

१. I. reads कनक-. २. I. reads फल-पुष्पै.. ३. I. alone adds महा- before पुरुष-. ४. I. reads इत्येतेन. ५. B. C. D. E. and F. read स्वागतमधुना स्वागतं भगवते, and G. and H. स्वागतमनुस्वागतं भगवते. ६. B. C. and F. read -मुपक्लृप्तमत्रावास्यतां, E. -मुपक्लृप्तमत्रास्यतां, D. -मुपकल्प्यात्रास्यतां and G. and H.- मुपक्लृप्तमन्वास्यतां. ७. All others except A. and I. read इस्यत्र.

उत्तरतः श्रियै कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि, पुष्ट्यै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि। अथ सावित्र्या, पात्रमभिमन्त्र्य, प्रक्षाल्य, त्रिरपः परिषिच्य, अप आनीय, सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत् ओमिति। ऋतमिति स्नाप्स्यन्, 'त्रीणि पदा विचक्रमे' इति पाद्यं दद्यात्। प्रणवेनार्घ्यम्। अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतो विष्वक्सेनाय नम इति। अथैनं स्नापयति 'आपोहिष्ठामयो भुवः' इति तिसृभिः, 'अग्नआज्ञानं' वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः पञ्चभिः स्नापयित्वा अथाद्भिस्तर्पयति। केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा, अथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'इदं विष्णुर्विचक्रम' इति गन्धं दद्यात्। 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति पुष्पम्, 'इरावती' इत्यक्षतान्, सावित्र्या धूपम्, 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यम्। अथ केशवादिनामभिर्द्वादश पुष्पाणि

---

१. I. omits त्रिरपः। २. तिसृभिः is omitted in all others except A. D. and I., but D. omits the following portion -अग्नआज्ञानं वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः।

दद्यात् । शङ्खाय नमः, चक्राय नमः, वनमालायै नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुत्मते नमः, श्रियै नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्ट्यै नमः, तुष्ट्यै नमः इति । अवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलङ्कृत्य[1] अथैनं ऋग्यजुःसामाथर्वभिः[2] स्तुवन् ध्रुवसूक्तं जपित्वा पुरुषसूक्तं वाऽन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्येके । ॐ भूर्भुवः सुवरोम् भगवते महापुरुषाय चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्य । उद्वासनकाले ॐ भूः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ सुवः पुरुषमुद्वासयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासयामीत्युद्वास्य । प्रयातु भगवान् महापुरुषोऽनेन हविषा तृप्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् । महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षते महत्स्वस्त्ययनमित्याह भगवान् बौधायनः' ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'न विष्णवाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥

---

१. D. inserts अथ शिष्टैर्माल्यैरात्मानमलंकृत्य. २. II. and I. omit अथर्वभिः. ३. I. only adds महा- before पुरुष-. ४. D. omits अप्सु; while G. reads प्रतिमास्थाने च स्नानावाहन- etc.

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च[1] ।
नैताभ्यां[2] सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि[3]॥
(कू. पु. १. २. १८. ९४–९५)

इति । एवं वैष्णवदर्शनानुसारिपूजा ज्ञातव्या ।

'अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
आराधयेन्महादेवं भावपूतो[4] महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथ वा रुद्रैस्त्र्यम्बकेन समाहितः ॥
पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।
तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥
नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि[7] वा जपेत् ।
ध्यायीत देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम्' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ९७–१०१)

इति । बौधायनो ऽपि[8]—

'अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्या-
ख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-
लिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा ऽक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्च-
येत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ।

---

१. All others except I. substitute तु for च. २. The text of Kûrmā-purâṇa reads न ताभ्यां. ३. B. C. E. and F. read च त्रिष्वपि for चतुर्ष्वपि. ४. This line is omitted in all manuscripts except A. and I. ५. D. and G. read भावपूतं. ६. I. reads रौद्रैः. ७. I. reads ब्रह्माणि through mistake. ८. D. omits ऽपि.

ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भुवो महादेवमा-वाहयामि, ॐ सुवः महादेवमावाहयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः महादेवमावाहयामि-इत्यावाह्य आ-यातु भगवान्महादेव इति। अथ स्वागतेनाभिन-न्दति स्वागतमनुस्वागतं भगवते महादेवाय। अथ स्वासनमुपक्लृप्तमत्रास्यतां भगवान् महादेव इति। अत्र कूर्चं ददाति, भगवतो ऽयं कूर्चो दर्भमय-स्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति। अत्र स्थानानि कल्पयति। अग्रतो विष्णवे कल्पयामि, ब्रह्मणे कल्पयामि। दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि, विनायकाय कल्पयामि। पश्चिमतः शूलाय कल्पयामि, महाकालाय कल्पयामि। उत्तरतः उमायै कल्पयामि, नन्दिकेश्वराय कल्पयामि। इति कल्पयित्वा ऽथ सावित्र्या पात्रमभिमन्त्र्य प्रक्षाल्य त्रिरपः परिषिच्य पवित्रमपं आनीय सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति। ऋतमिति स्नापयिष्यन् त्वरितरुद्रेण पाद्यं दद्यात्। प्रणवेः

---

१. I. reads स्वागतमधुना, but repetition shows more respect. २. I. does not prefix सु to आसन. ३. All others except A. and I. read आस्तां भगवान् for अत्रास्यतां भगवान्; while I. reads भगवन्. ४ D. reads कल्पयामि. ५. B. C. and F. read ब्रह्मणे कल्पयामि first, and E. G. H. omit विष्णवे कल्पयामि. and D. omits अग्रतः and ब्रह्मणे कल्पयामि. ६. D. reads दुर्गायै, and omits नन्दिकेश्वराय कल्पयामि. ७. Except A. B. C. and F. others read त्रिरपः परिषिच्य for त्रिरपः परिषिच्य. ८. Through mistake I. reads here स्नानं पठिति रुद्रेण for ऋतमिति स्ना-पयिष्यन् त्वरितरुद्रेण.

नार्घ्यम्। अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतश्चण्डेशाय नम इति। अथैनं स्नापयित्वा 'आपोहिष्ठा मयोभुव' इति तिसृभिः, 'हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका' इति चतसृभिः, 'पवमानः सुवर्चन' इत्यनुवाकेन स्नापयित्वा अद्भिस्तर्पयति। भवं देवं तर्पयामि, शर्वं देवं तर्पयामि, ईशानं देवं तर्पयामि, पशुपतिं देवं तर्पयामि, रुद्रं देवं तर्पयामि, उग्रं देवं तर्पयामि, भीमं देवं तर्पयामि, महान्तं देवं तर्पयामि—इति तर्पयित्वा ऽथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्त्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति गन्धं दद्यात्। 'सहस्राणि सहस्रश' इति पुष्पं दद्यात्। 'ईशानं त्वां भुवनानामधिश्रियं' इत्यक्षतान् दद्यात्। सावित्र्या धूपम्। 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम्। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यम्। अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात्। भवाय देवाय नमः, शर्वाय देवाय नमः, ईशानाय देवाय नमः, पशुपतये देवाय नमः, रुद्राय देवाय नमः, उग्राय देवाय नमः,

१. All others except A. and I. read 'चण्डीय'. २. I. reads महादेवं तर्पयामि. ३. B. C. E. F. and G. omit भीमं देवं तर्पयामि through mistake.

भीमाय देवाय नमः, महते देवाय नमः। विष्णवे नमः, ब्रह्मणे नमः, स्कन्दाय नमः, विनायकाय नमः, शूलाय नमः, महाकालाय नमः, उमायै नमः, नन्दिकेश्वराय नम इति। चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति। भवाय देवाय स्वाहेत्यादिभिर्हुत्वाऽवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलंकृत्य अथैनं ऋग्यजुःसामभिः स्तुवन्ति। 'सहस्राणि सहस्रश' इत्यनुवाकं जपित्वाऽन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्ति जपित्वा ॐ भूर्भुवः सुवरोमिति महादेवाय चरुमुद्वासयामीत्यादिभिरुद्वास्य। उद्वासनकाले ॐ भूः महादेवमुद्वासयामीति प्रतिमन्त्रं रुद्रमुद्वास्य।

प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः।
अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च ॥'

पुनः सन्दर्शनाय वेति। प्रतिमास्थानेऽवप्स्वग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम्। महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान् बौधायनः'।

इति। शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः—

१. B. C. F. insert एकैकम् after यथाशक्ति. २ B. C. and F. read स्वर्महरोम्. ३. In the marginal correction of H. appears the following portion—चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्य अमृतापिधानमसीति प्रतिपदं कृत्वा त्र्यम्बकमित्याचमनीयं दद्यात. I. omits उद्वासयामीति. ४. B. C. and F. give detail and read ॐ भूर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ भुवर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ स्वर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ भूर्भुवःस्वर्महादेवमुद्वासयामि.

'यः प्रदद्यात्[1] गवां लक्षं दोग्ध्रीणां वेदपारगे ।
एकाहमर्चयेल्लिङ्गं तस्य पुण्यं ततो ऽधिकम् ॥
सकृत् पूज्यते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।
तस्याऽश्वमेधाद्[2]धिकं फलं भवति भूसुराः' ॥

इति ।[3] निर्माल्यगन्धो ऽपि धार्यः । 'देवानभ्यर्च्य गन्धेन' इत्यादि स्मृतिविधानात् । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणे ऽभिहितः—

यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते' ॥

इति । (कू. पु. १. २. १८. १२१)

॥ इति देवतापूजाप्रकरणम् ॥

अथ गुरुपूजाप्रकरणम् । इत्थं मूलवचनोक्तं देवता-पूजनं निरूपितम् । 'देवतानां च'— इति चकारेण गुरुं समुच्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अत एव श्रुतिः—

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥
(श्वे. उ. ६. २३)

इति । शैवपुराणे ऽपि—

---

१. D. reads संप्रदद्यात्. २. B. C. D. E. F. H. and I. read अस्याश्व-; while G. read अश्वमेधाद्प्यधिकं. ३. Except A. and I. all others omit the following portion–निर्माल्यगन्धोऽपि धार्यः । 'देवानभ्यर्च्य गन्धेन' इत्यादि-स्मृतिविधानात्. ४. I. reads -त्वापि. ५. I. reads एवम्. ६. I. reads -मूलोक्तदेवतापूजनम्. ७. G. and H. read देववत्. ८. This latter half is omitted in all others except A. and I. ९. अपि is omitted in I.

'यो गुरुः[1] स शिवः प्रोक्तो यो मन्त्रः स च शङ्करः ।
शिव-विद्या*-गुरूणां च भेदो नास्ति कथञ्चन ॥
शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।
भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्ध्रुवम् ॥
वस्त्राभरण-माल्यानि शयनान्यासनानि च ।
प्रियाणि चात्मनो यानि तानि देयानि वै गुरोः ।
तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा' ॥

(शि. पु. ५. १. ११९६–२०१)

इति । मनुरपि–

'इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं[2] ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥
सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु[3] यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
यावत् त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः' ॥

इति ।   (म. स्मृ. २. २३३–२३५)

॥ इति गुरुपूजाप्रकरणम् ॥

---

* विद्याशब्देनात्र मन्त्रो ग्राह्यः । अग्रेऽपि तथैवोक्तत्वात् ।

---

१. Except A. B. C. and F, others read यः शिवः for यो मन्त्रः, but the form reading is a mistake. २. The text of Manu substitutes त्वेवं for च. ३. The text of Manu substitutes तु for च.

अथ वैश्वदेवप्रकरणम् । तत्र पञ्चमभागकृत्यमाह दक्षः—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥
(द. स्मृ. २. ४२)

इति । यद्यपि 'आतिथ्यं वैश्वदेवं च'— इत्यातिथ्यस्य पूर्वभावित्वं मूलवचनोक्तं तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभावित्वं नृसिंहपुराणे ऽभिहितम्—

'पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं[१] समर्चयेत् ।
वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म तथैव च'[२] ॥
(नृ. पु. ५८. ९३)

इति । तत्र—'ततः'—इति पञ्चमीश्रुत्या क्रमः प्रतीयते । मूलवचने तु पाठमात्रेण । पाठात्[३]सन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्बलीयसी[४] —इति श्रुतिलिङ्गसूत्रे (पू. मी. ३. ३. १४) व्यवस्थापितम् । तस्माद्वैश्वदेवः प्रथमं कर्त्तव्यः । एवं च सति वेदपाठोऽप्यनुगृहीतो भवति ।

'देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः' ।
(आ. गृ. सू. ३. १. २)

इति—स्मार्त्ताच्च 'पाठाद्वैदिकः पाठो बलीयानिति विरोधाधिकरण- (पू. मी. १. ३. २) न्यायेनावगम्यते । तस्मादपि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र वैश्वदेवं विधत्ते व्यासः—

---

१. The text of Nrisinha Purâṇa reads this as follows:—
विधिना पुरुषसूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ।

२. The text of Nrisinha Purâṇa reads यथाविधि for तथैव च. ३. तत is omitted in all others except A. and I. ४. A. reads पाठान्तरनिरूपिका श्रुतिर्बलीयसी.

'वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।
संस्कृतान्नैर्हि विविधैर्हविष्यै-र्व्यञ्जनान्वितैः ॥
तैरेवाऽन्नैर्बलिं दद्याच्छेषमाप्लाव्य वारिणा ।
कृत्वाऽपसव्यः स्वधया कव्यं दक्षिणतो हरेत्' ॥

इति । ततो देवार्चनानन्तरमित्यर्थः । नारायणोऽपि—

'सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिना ऽचम्य वाग्यतः ।
प्रविश्य* सुसमिद्धेऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत्' ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'शालाग्नौ लौकिके वाऽथ जले भूम्यामथापि वा ।
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र हूयते ।
शालाग्नौ तु पचेदन्नं विधिरेष सनातनः' ॥
(कू॰ पु॰ १,२.१८.१०६-१०७)

इति । अङ्गिराऽपि—

'शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते' ॥

इति । शातातपोऽपि—

'लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूना अनुत्तये' ।

* 'प्रविश्य' गृहमग्न्यागारं वेत्यर्थः ।

१. D. हविर्भिर्व्यञ्जनान्वितैः. २. I. reads कृत्वाऽपसव्यं. ३. All others except A. B. C. and F. read सव्यं दक्षिणतः while I. सव्ये दक्षिणतः. ४. The text of Kûrma Purâṇa reads पक्वं for पाकः. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads तत्र देवान्नं, B. C. E. F. and G. read तत्पचेदन्नम्. H. तत्र चेदन्नम् and D. न त्यजेदन्नं. ६. D. omits the following विधिरेष सनातनः' ॥ इति । अङ्गिरा अपि—'शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः । यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं. ७. अपि is omitted by A. ८. शातातपो 'ऽपि' is omitted by D. ९. D. reads हुतो सृष्टे.

इति । सूनाः पञ्च दर्शयति यमः—

> 'पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तन्तेऽहरहः सदा ॥
> कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
> एतानि वाहयन् विप्रो बध्यते वै मुहुर्मुहुः ।
> एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकल्पिताः' ॥

इति । सूना हिंसास्थानानि । कण्डनी मुसलोलूखलादिः । पेषणी दृषदुपलादिः । चुल्ली पाकस्थानम् । जलकुम्भः उदकस्थानम् । उपस्करः शूर्पादिः । अवस्करः—इति पाठे मार्जन्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्ये प्रापयन् पापेन युज्यते इत्यर्थः । तत्र कालद्वयेऽपि वैश्वदेवः कर्त्तव्य इत्याह कात्यायनः—

> 'सायं-प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।
> अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्' ॥
> (का. स्मृ. २. १३. १०)

इति । होमप्रकारमाह आश्वलायनः—

> 'अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् । (१) अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नी-षोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावा-पृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे (२) स्वाहा' ।
> (आ. गृ. सू. १. २. १. ३)

इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्रदेवताभ्यः सूर्याग्नि-प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि—

---

१. A. D. E. and G. read खण्डनी. २. B. C. D. and G. read बध्यते. ३. B. C. and F. read एतेषां, but it seems to be incorrect. ४. I. reads प्रकीर्तिता. ५. A. B. C. D. E. F. and G. read खण्डनी. ६. D. reads तस्य; while I. reads तद्य.

'औपासने[1] पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं
हस्तेन जुहुयात्। (१६) उभयतः परिषेचनं
यथा पुरस्तात्' ।

(आ. ध. सू. २.२.३. १६.-१७).

इति [2]आद्यैरनुवाकादावुक्तैः 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः। उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः। पारस्करो[3]ऽपि—

'वैश्वदेवादन्नात्[4] पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्।
ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः[5] कश्यपाया[6]नुमतये' ।

(पा. गृ. सू. २. ९. २.)

इति। अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था। होतव्यान्नसंस्कारमाह व्यासः—

'जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं तैल-क्षारविवर्जितम्।
दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा' ॥

इति। द्रव्यानुकल्पश्चतुर्विंशतिमते दर्शितः—

'अलाभे येन केनापि फल-शाकोदकादिभिः ॥
पयो-दधि-घृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं स्रुवेण तु।
हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले' ॥

इति। यदद्यते तेनैव होतव्यम्। तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

---

१. Except A. and I. all others read उपासने, but it is incorrect. २. B. C. E. F. and G. read अग्नौ अनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः, D. reads अग्नौ अनुवाकानुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः; while H. reads आग्नैरनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः, all these for आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहा इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः। उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः। पारस्करोऽपि. ३. B. C. D. E. F. G. and I. read कात्यायनो. H. also reads the same, but there is a marginal correction. ४. I. reads वैश्वदेवाइन्नात् through mistake. ५. D. E. and G. read गृहेभ्यः, and H. I. read गृह्येभ्यः. ६. I. reads काश्यपाया-.

'शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद् यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि' ॥

इति । क्षार-लवणा-ऽवरान्नसंसृष्टेना ऽहविष्येण होमो ऽग्नौ न कार्यः । किन्तूष्णं भस्माग्न्यायतनादुत्तरतो ऽपोह्य तस्मिन् होतव्यम् । तदाहा ऽऽपस्तम्बः—

न क्षार-लवणहोमो विद्यते । तथा ऽवरान्न-संसृष्टस्य च । अहविष्यस्य होम उदीचीन-मुष्णं भस्मा ऽपोह्य तस्मिन् जुहुयात्तद्धुतम-हुतं चाग्नौ भवति' ।

(आ. ध. सू. २ ६. १५. १६–१७)

इति । परिशिष्टे ऽपि—

'उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः' ॥

इति । अनग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

'अनग्निकस्तु यो विप्रः सो ऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकबलिं हरेत्' ॥

इति । 'देवकृतस्यैनस' इत्याद्याः शाकलमन्त्राः । विष्णुरपि—

'अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।
प्रजापतेर्हविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः' ॥

इति । भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः—

१. B. C. D. E. F. G. H. and I. read परान्नसंसृष्टस्य. २. I. reads हविष्यस्य होमः, but this is a mistake. ३. All others except A. and I. omit 'देवकृतस्यैनस' इत्याद्या शाकलमन्त्राः. ४. D. substitutes स्वयं for हुत्वा.

'देवेभ्यस्तु[1] हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञः स[2] वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्' ॥
(कू. पु. १. अ. १८. १०८)

इति । हारीतो ऽपि—
'वास्तुपाल-भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः' ।
(हा. स्मृ. १९. ३.)

इति । कात्यायनो ऽपि—[3]
'उद्धृत्य हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।
स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्' ॥
(का. स्मृ. २. १३. ७)

इति । गौणकर्तॄनाहात्रिः—
'पुत्रो भ्राताऽथ वा ऋत्विक् शिष्य-श्वशुर-मातुलाः ।
पत्नी-श्रोत्रिय[4]-याज्याश्च दृष्टास्तु बलिकर्मणि' ॥

इति । गृहे कर्त्रन्तराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्तव्यमित्याह बौधायनः[5]—
'प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।
पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति' ॥

इति । बलिहरणप्रकारमाहाऽऽश्वलायनः[6]—

---

1. The text of Kûrma Purâṇa substitutes च for तु. 2. The text of Kûrma Purâṇa reads स विज्ञेयो. 3. This verse is not found in printed copy of Kâtyâyana Smṛiti, but it is found in our Telgu manuscript. 4. D. reads -आत्रीय-. 5. B. C. and F. read दक्षः; H. also reads the same, but the marginal correction is शौनकः. 6. D. and I. read शौनकः for आश्वलायनः.

'अथ बलिहरणम् । (३) एताभ्यश्चैव देवताभ्यो ऽद्भ्य ओषधि-वनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः । (४) इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यः-इति प्रतिदिशम् । (५) ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः—इति मध्ये । (६) विश्वेभ्यो देवेभ्यः । (७) सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्यः-इति दिवा । (८) नक्तंचारिभ्य—इति नक्तम् । (९) रक्षोभ्य—इति उत्तरतः । (१०) स्वधा पितृभ्यः—इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ।

(आ. गृ. सू. १. २. ३—११)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

'अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् । (२०) उदधानसन्निधौ नवमेन' । (२१) मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । (२२) उत्तरपूर्वदेशे ऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः । (२३।३) शय्यादेशे कामलिङ्गेन । (१) देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । (२) उत्तरेणापिधान्याम् । (३) उत्तरैर्ब्रह्मसदने । (४) दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीती । अवाचीनपाणिः कुर्यात् । (५)

---

१. A. reads दक्षिणायां. २. उदगपवर्गम is omitted by all others except A. I. and the text of Âpastamba. ३ 'लिङ्गेऽन्युत्तरापिधान्यामुत्तरब्रह्मसदने is the reading of B. C. F. E., and G. उत्तरे ब्रह्मसदने. ४. D omits the portion देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । उत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैर्ब्रह्मसदने । दक्षिणतः पितृलिङ्गेन.

रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यः। (६) तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात्। (७) नक्तमेवोत्तरेण वैहायसम्'। (८)

(आ. ध. सू. २. २. ३-४. २०-,८)

इति। मार्कण्डेयपुराणे ऽपि—

'एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः॥
आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्'।

(मा. पु. २९. २२-२३)

इति। कूर्मपुराणे च—

'श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च।
दद्याद्भूमौ बहिश्चान्नं पक्षिभ्यो ऽथ द्विजोत्तमाः॥

(कू. पु. १. २. १८. १०९)

इति। मनुरपि—

'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।
वयसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि॥

(म. स्मृ. ३. ९२)

इति। अन्नमिति शेषः। अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे दर्शितः—

१. The text of Âpastamba reads उत्तरो. २. I. adds तयो- before धर्म-. ३. The text reads -मेवोत्तमेन. ४. B. C. E. and F. read मार्कण्डेये ऽपि, H. and I. मार्कण्डेयो ऽपि. ५. The text of Kûrma Purâṇa reads पतितादिभ्य एव च. ६. The text of Kûrma Purâṇa reads पक्षिभ्यो द्विजसत्तमाः; while G. and H. द्विजोत्तमः. ७. D reads ऽभिहितः

'देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरग-दैत्यसङ्घाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चाऽन्नमिच्छन्ति मयाऽन्नं दत्तम् ॥
पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकाद्या
बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः ।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयाऽन्नं
तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धुर्
नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।
तत्तृप्तये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्
अहं च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।
तस्मादिदं भूतहिताय भूमौ
अन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशो लोकगणो य एष
तत्र स्थिता ये किल भूतसङ्घाः ।

---

१. D. substitutes च for स-. २. I. reads प्रदत्तम्. the text of Vishṇu Purâṇa follows the same reading. ३. The text of Vishṇu Purâṇa reads निसृष्टं. ४. B. C. and F. read ते यान्तु. ५. The text of Vishṇu Purâṇa reads यतो. ६. The text of Vishṇu Purâṇa reads -निकायभूतं for -हिताय भूमौ, and all others except D. substitute भूतम for भूमौ. ७. G. reads -म्यभवाय; while D. हिताय.

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥
इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।
भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः' ॥
(वि. पु. ३. ११. ४७–५३)

इति । पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः–

'यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यप-
स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते' ।

इति । कात्यायनोऽपि–

'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा' ।
(का. स्मृ. २. १३. ३–४)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । श्राद्धं चात्र नित्य-श्राद्धम् । तथा च कूर्मपुराणम्–

'एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम ।
नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः' ॥
(कू. पु. १. २. १८. १११)

इति । मार्कण्डेयेऽपि–

---

१. B. C. and F. read स्वधां for स्वधा-. २. I. reads पित्रो. ३. I. omits च. ४. The text of Kûrma Purâṇa reads सत्तमम्. ५. Except A. and D. all others read मार्कण्डेयोऽपि.

'कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा' ॥

(मा. पु. २९. २३)

इति । नित्यश्राद्धप्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः—

'नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्' ॥

(म. पु. १६. ५–६.)

इति । प्रचेताः—

'नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम्' ।

इति । व्यासोऽपि—

'नित्यश्राद्धेऽर्घ्य-गन्धाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तितः ।
सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥
आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥
नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।
एकमप्याशयेन्नित्यं षण्णामप्यन्वहं गृही' ॥

इति । कात्यायनस्तु तत्रानुकल्पमाह—

'एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।
अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

१. Here all others except A. and the text of Matsya Purâṇa have made a mistake. B. C. E. F. G. H. and I. read पार्वणं तद्धि कीर्तितम्; while D. reads पार्वणे न हि कीर्तितम् २. I. reads पिण्डं. ३. D. and G. read सर्वांस्ततगुणान्. ४. I. omits तु, and G. H. read अत्र for तत्र. ५. All others except A. read नित्यं for विप्रं.

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि।
पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ॥
पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत्।
हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्द्धे निनयेदपः ॥

(का. स्मृ. २. १३. ६८)

इति। उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात्। तदुक्तं कूर्मपुराणे—

'उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ११२)

इति। त एते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्त्रयोऽपि वैश्वदेवशब्देनोच्यन्ते। यत्र विश्वेदेवा इज्यन्ते तद्वैश्वदेविकं कर्म। देवयज्ञे च—

'विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा'।

(आ. गृ. सू. १. २. २–३.)

इति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम्। येषां तु शाखायां भूतयज्ञे ऽप्ययं मन्त्रो ऽस्ति तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम्। पितृयज्ञे

---

१. B. C. D. E. F. and G. read अभ्युद्धृत्य, also the text of Kâtyâyana reads the same. २. Except A. and the text of Kâtyâyana all others omit this line. ३. The text reads उदीरयेत् for उदाहरेत्. ४. This line is omitted by all except A. D. and the text of Kâtyâyana. ५. After this line D. adds—

तथास्मै ब्राह्मणायेति दत्त्वा भुञ्जीत वाग्यतः।

६. After this word I. adds—

'दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयो-मूल-फलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्' ॥

This is a repetition of a verse of Mârkandeya Purâṇa.

तु छत्रिन्यायेन तन्नामप्रवृत्तिः । अथवा मूलवचने 'वैश्वदेवं च'—इति चकारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुच्चीयते । यद्यपि—

'सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारता प्रतीयते तथापि पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम् ।

'तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत' ।

(आ. गृ. सू. ३. १. ४)

इति वाक्यशेषे तदवगमात् । न चोभयार्थत्वं शङ्कनीयम् । परस्परविरोधात् । अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यम् । वैश्वदेवस्य गुणता । पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा च सति एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विरुद्ध्येयाताम् । तर्ह्यस्त्वन्नसंस्कारतैव । मा भूत् पुरुषार्थत्वं—इति चेत् । तन्न ।

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' ।

(म. स्मृ. २. २८)

इति मनुना पुरुषार्थत्वस्मरणात् । यत्तु—

'सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इत्युदाहृतं तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र जुहुयादित्युत्पत्तिविधिः[4] । सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः । तानेतानहरहः कुर्वीतेत्यधिकारः[3] । किञ्च अन्नसंस्कारपक्षे प्रतिपाकमावृत्तिः प्रसज्येत ।

---

१. D. reads छत्रिन्यायेन. २. II. omits च. ३. D. reads कुरुते. ४. I. reads विनियोगविधिः.

'प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः' ।

इति न्यायात् । तस्मात् पुरुषार्थत्वमेव न्याय्यम् ।
अत एव गृह्यपरिशिष्टेऽभिहितम्—

'प्रोषितोऽप्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाऽविचारयन्' ।

इति । गोभिलोऽपि—

'यद्येकस्मिन् काले व्रीहि-यवौ पच्येयातां अन्यतरस्य हुत्वा कृतं मन्येत । यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेव बलिं कुर्वीत । यद्येकस्मिन् काले बहुधाऽन्नं पच्येत गृहपतिमहानसादेवैकं बलिं कुर्वीत' ।

इति । अयमर्थः — नानाद्रव्यकान्नपाके पुनः पुनरन्नपाके ऽपि बहूनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक् पाके ऽपि एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृहपतिपाकादेव होतव्यमिति ।

॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

अथातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते । आतिथ्यस्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्—

'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' ।
(का. स्मृ. २. १३. ३

इति । श्रुतिरपि—

'यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते' ।

इति । बौधायनोऽपि—

१. All others except A. and I. read सकृदेकं. २. D. reads बहुविधाऽन्नं.
३. I. reads देवैकं. ४. Except A. and I. all others add ऽपि after पाके.
५. All others except A. and the text of Kâtyâyana read बलिर्भौतो.

'अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूल-फलशा-
केभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति' ।

(बौ. स्मृ. २. ६. ११. ६)

इति । कार्ष्णाजिनिरपि—

'भिक्षां वा पुष्कलां वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।
असम्भवे तथा दद्यादुदपात्रमथापि वा' ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्येत परमेश्वरम्' ॥

(कू. पु. १. २. १८. १४४)

इति । भिक्षादिलक्षणं मनुराह—

'ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते' ॥

(मा. पु. २९. ६३.)

इति । अतिथिनिरीक्षणाय गृहांगणे कंचित्कालं तिष्ठे-
दित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

---

१. All others except A. and H. read पुष्कलं, but it does not give any meaning. २. A. and D. read सदा for तथा; while B. C. E. F. and G. read असम्भवेन वा for असम्भवे तथा. ३. D. reads उपपात्रं for उदपात्रं. ४. All manuscripts read मनुराह; but the following quotation does not appear in the text of Manu. It is found in Mârkandeya Purâṇa and also in Kûrma Purâṇa. The latter reads as follows:—

'भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं तस्याश्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारं तु तच्चतुर्गुणमिष्यते' ॥

५. D. omits the following portion—

'आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ।
मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्' ॥

इति । विष्णुपुराणे

'आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ॥
मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्'।

('मा. पु. २९, २४-२५)

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे।
अतिथिग्रहणार्थाय तदर्धं वा यथेच्छया'॥

(वि. पु. ३. ११. ५५)

इति।

॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

तदेवं 'सन्ध्या स्नानम्'— इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादीन्यातिथ्यान्तानि षट् कर्माणि निरूपितानि।

न चात्र सप्तत्वप्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयम्। सम्मार्गन्यायेनोद्देश्यगतायाः संख्याया अविवक्षितत्वात्। यानि कर्माणि उद्देश्यगतानि तानि दिनेदिने कर्त्तव्यानीति तेषां नित्यत्वविधानात्। सम्मार्गन्यायश्च तृतीयाध्याये प्रतिपादितः। ज्योतिष्टोमे— 'दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि'— इति श्रूयते। तत्र संशयः—किमेकस्य सम्मार्गः किंवा सर्वेषां? इति। तदर्थं चिन्ता— किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उताऽविवक्षिता? इति। यथा—'पशुना यजेत'— इत्यत्र एकवचनश्रुतिबलादुपादे-

१. I. reads here and in some of the following lines सन्मार्ग instead of सम्मार्ग-, but it is a mistake. २. All others except A. and I. read यानि कर्माणीत्युद्दिश्य तानि दिनेदिने, but it seems to be incorrect. ३. D. reads निरूपितः. ४. B. C. and F. read दशापवित्रेण. ५. All others except A. and I. read तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति for तदर्थं चिन्ता किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उताऽविवक्षितेति.

यपशुगता संख्या विवक्षिता । तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुति-त्वादुद्देश्यगता ऽपि संख्या विवक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्गे प्राप्ते ब्रूमः । पशोरनेनैव वचनेन यागसम्बन्धावगमात् यागंप्रति पशोर्गुणीभूतत्वात् यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या सम्बद्ध्यते — इत्युपादेयगतायाः संख्यायाः विवक्षितत्वं युक्तम् । ग्रहाणां तु वाक्यान्तरेण यागसम्बन्धावगमात् सम्मार्गवाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्गंप्रति ग्रहस्य प्राधान्यावगमात् प्रतिप्रधानं गुणस्य सम्मार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः सम्मार्जनीया-इत्याकाङ्क्षायां अनुदयात् उद्देश्यग्रहगता संख्या न विवक्षिता । तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः । प्रकृते ऽप्युद्देश्यसन्ध्यादिगता षट्त्वसंख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत—अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादीनां निरूढ्यभावादनेनैव वाक्येन नित्यत्वविशिष्टानां तेषामुत्पादनादुपादेयगतत्वेन पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव संख्याया युक्तं—इति । एवं तर्हि सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति समासे सति अङ्गेन स्नानेन सहिताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्संख्या विरुध्यते—इति गमयितव्यम् ।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवत् यावज्जीवकर्त्तव्यतयाऽवगम्यते । जीवनवदधिकारत्वं च 'दिने दिने' — इति वी-

१. D. reads तद्ग्रहस्य. २. All others except A. I. read -गुणभूतत्वात्. ३. H. reads पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायां तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या; while all others except A. and I. read त्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां. ४. B. C. and F. read निरूढ्यभावात्; while D. reads निरूप्याभावात्. ५ I. reads -रित्वं.

प्सया ऽवगम्यते । यथा–'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'–इत्यत्र वीप्सया तदवगमस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

'आतिथ्यं वैश्वदेवं च' इत्युक्तं तत्र कीदृशो ऽतिथिरित्याकाङ्क्षायामाह–

*इष्टो[1] वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।
सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते[2] सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः[3] ॥४०॥

इष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्–

'भोजयेच्चागतान् काले सखि-सम्बन्धि-बान्धवान्' ।
(या. स्मृ. १. १०८)

इति । द्वेष्यस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्–

'काममभ्यर्चयेन्मित्रं[4] नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्' ॥
(म. स्मृ. ३. १४४)

इति । एवं सख्यरि-मित्रविवेको यथा क्रियते तथैवातिथावपि तत्प्रसक्तौ तन्निराकरणाय 'इष्टो वा यदि वा द्वेष्यः'-इत्युक्तम् । मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्–

'नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
दीयमानं[5] रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्' ॥
(व्या. स्मृ. ४. ६२)

इति । पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनुना प्रशंसितम्[6]–

* धरणीधरस्तु–'सर्वसङ्क्रमः' अमुमेव पाठमाश्रित्य 'सर्वे सङ्क्रमाः सत्सङ्गादयो यस्मात्' इति व्याचख्यौ ।

१. M. reads प्रियो for इष्टो. २. J. K. L. and M. read वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः. ३. K. and L. read सर्वसङ्क्रमः. ४. The text of Manu reads कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं; while all others except A. and I. substitute the word नित्यं for मित्रं. ५. G. reads जीवमानं. ६. H. and I. read दर्शितम् for प्रशंसितम्.

'श्रोत्रियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्' ॥

(म. स्मृ. ३. १२८)

इति । एवं सति श्राद्धादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-मूर्खविवेकप्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं 'मूर्खः पण्डित एव वा'-इति । वैश्वदेवान्तशब्देन देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञानामुपरि घटिका-पादमात्रपरिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मार्कण्डेयपुराणवचनमुदाहृतम्—

'मुहूर्त्तस्याऽष्टमं भागम्' ।

(मा. पु. २९. २९)

इति । अत एव तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं नेतरद्विद्यादि । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमः स्वर्गस्य संक्रमः स्वर्गसंक्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत् । तथा चाऽऽश्वमेधिके—

'क्षुत्पिपासाश्रमार्त्ताय देश-कालागताय च ।
सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ३. ७६)

इति ॥ ४० ॥

तमेवातिथिं विशिनष्टि—

'दूराध्वोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।
अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥४१॥

---

१. I. omits -पितृयज्ञ-, and reads भूतयज्ञादानामुपरि. २. D. omits च. ३. B. C. and F. read पुराणे. ४. B. C. E. F. and G. read अत एतस्मिन् काले. ५. B. C. and F. read विप्रत्यादि. ६. The text of Vriddha Gautama reads -कालगताय. ७. D. G. and H. read दूराध्वोपगतं; while M. reads दूराध्वानं पथि श्रान्तं. ८. B. C. and F. read नातिथिं पूर्वमागतम्.

दूराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । श्रान्तं क्षुत्-तृष्णापरिपीडितम् । अत एव व्यासः–

'अतिदूरागतः श्रान्तः क्षुत्-तृष्णा-श्रमकर्शितः ।
यः पूज्यते ऽतिथिः सम्यगपूर्वः क्रतुरेव सः' ॥

इति । 'नातिथिः पूर्वमागत' इति तस्मिन्नेव दिने ऽतिथिर्नोत्तरेद्युरित्यर्थः । तथा च मनुः –

'एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः' ।

(म. स्मृ. ३. १०२)

इति । 'वैश्वदेव उपस्थितम्'– इति दिवसाभिप्रायम् । सायं तु वैश्वदेवकाले कालान्तरे वा प्राप्तो ऽतिथिरेव । तथा च मनुः –

'अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्' ॥

(म. स्मृ. ३. १०५)

इति । सूर्योढ इति अस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमनाशक्तिमुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यो ऽपि–

'अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायमपि वाग्-भू-तृणोदकैः' ।

(या. स्मृ. १. १०७)

इति । प्रचेता अपि–

---

१. D. G. and H. here also read दूराद्यापगतं. २. Except A, all others read आदूराद्दाश्रमं प्राप्तः or आदूराद्दाश्रमप्राप्तः. ३. A. reads यः पूज्यश्चातिथिः. ४. A. reads अयूपः; while D. reads अपशुः. Both are correct. ५. The text of Manu substitutes तु for हि. ६. D. omits सायं तु. ७. I. reads सूर्योढो, but it is incorrect. सूर्योढो is the correct form. ८. I. reads गृहमेधिनाम्. ९. The text of Manu reads वसन्, but the commentators do not follow the reading.

'यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।
देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्योढः[1] सोऽतिथिः स्मृतः'॥

इति ॥ ४१ ॥

दूराध्वपदव्यावर्त्यमाह—

नैकग्रामीणमतिथिं संगृह्णीत[2] कदाचन ।
अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिः । तथा च यमः—

'तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना[3] ।
सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः' ॥

इति । मन्वादि-युगादिप्रभृतिषु तिथिविशेषेषु द्रव्यलाभमुद्दिश्य येऽभ्यागच्छन्ति तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथिविशेषमनपेक्ष्य यदाकदाचित् क्षुत्तृष्णादिपीडया वा समागतोऽतिथिः । एवं च सति एकग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु च समागच्छति, नासावतिथिः । यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्क्रान्तितो[4] बुभुक्षुः सन्नागच्छति सोऽनित्यमागतः । तमेवातिथित्वेन संगृह्णीत नेतरम्[5] । तथा च विष्णुपुराणम्—

'अज्ञातकुल-नामानमन्यतः समुपागतम्[6] ।
पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकग्रामनिवासिनम् ॥
अकिञ्चनमसम्बन्धमन्यदेशादुपागतम्' ।

(वि. पु. ३. ११. ५८–५९)

---

१. I. reads सूर्योढः. २. I. reads न गृण्हीत for संगृण्हीत. ३. D. reads महात्मनः. ४. B. C. and F. read आपतितो for असङ्क्रान्तितो. ५. I. स एवातिथित्वेन संगृह्यते नेतरः for तमेवातिथित्वेन संगृण्हीत नेतरम्. ६. A. reads समुपस्थितम्. ७. The text of Vishnu Purâṇa reads -संबद्ध- instead of -संबन्ध-.

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

'न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम्[१]।
अज्ञातकुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥
बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम् ।
ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः' ॥
(मा. पु. २९. २६–२७)

इति । मनुरपि—

'नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृह विद्याद्भार्या यत्राग्नयो ऽपि वा' ॥
(म. स्मृ. ३. १०३)

इति । एकग्रामवासी अतिथिधर्मेणागतो ऽप्यतिथिर्न भवति । तथा साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः सङ्गतपूर्वो दृष्टपूर्वः—इति यावत् । नापि यत्र क्वचन देशे अतिथिधर्मेणागतो ऽतिथिः । किन्तु यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्या ऽग्नयो वा भवन्ति तत्रैवोपस्थितो ऽतिथिर्भवति ॥ ४२ ॥

अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्कर्तव्यं तदाह—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
अर्घ्यासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ४३ ॥

---

१. D. reads संपूज्यं; while B. C. E. and F. read संपूज्यः. २. D. omits अतिथिधर्मेणागतोऽपि. ३. I. omits वा. ४. M. omits this verse. ५. All others except A. and I. read तथाऽऽसनप्रदानेन.

अद्रुयद चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।
गच्छन्तं चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥ ४४ ॥

विगदर्थ्यो व्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मणविषयम् ।

'यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति' ।

इति ।

'अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात्

(बौ. स्मृ. २. ५. १०. ९)

इति श्रुति-स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात् । क्षत्रियादयस्तु न ब्राह्मणगृहे ऽतिथिसत्कारमर्हन्ति । किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः—

"न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्य-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रकल्पयन् ॥

१. J. K. L. and M. omit this verse. २. B. C. D. and F. read गच्छन्तश्चानुपश्चतेन; while G. and H. read चानुयानेन. ३. D. E. G. and H. read व्याख्यानं. ४. D. and G. omit इति. ५. I. reads ददाति. ६. B. C. E. F. G. and H. read स्मृत्योः. ७. All others except A. read ब्राह्मणस्य त्वनतिथिः. ८. The text of Manu (Bombay Edition, 1887) read भुक्तवत्सु-त्वविप्रेषु, but the commentators do not follow this. ९. B. C. and F. read -नौ- for -वा-. १०. I. reads प्रकल्पयेत्; while the text of Manu reads प्रयोजयन्.

इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान्।
प्रकृत्यान्नं* यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया'॥
(म. स्मृ. ३. ११० -११३)

इति। आसनादिदाने विशेषमाह स एव—
'आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम्।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम्'॥
(म. स्मृ. ३. १०७)

इति॥ ४३-४४॥

अतिथिसत्कारकरणे प्रत्यवायमाह—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च॥४५॥

---

* 'प्रकृत्य प्रकर्षेण अन्नं कृत्वा संस्कृत्य'—इति मेधातिथिः। 'प्रकृत्य संपाद्य'—इति राघवानन्दः। 'प्रकृत्य प्राधान्यं प्रकाश्य इति यावत्'—इति नन्दनः। 'प्रकृत्यान्नं प्रकर्षेणान्नं कृत्वा'—इति रामचन्द्रः। 'प्रकृष्टमन्नं कृत्वा'—इति कुल्लूकभट्टः। सर्वज्ञनारायण-गोविन्दराजौ तु 'संस्कृत्य' इति पाठमाश्रितवन्तौ।

---

१. D. C. F. and I. read सत्कृत्यान्नं. २. Except A. and the text of Manu all others read आसनावसथे. ३. The text of Manu reads उपासनाम्. ४. This verse is found in J. K. and L., the texts of Parâśara. The commentators Nandapaṇḍita and Dharaṇîdhara have made commentaries on it; but Mâdhavâchârya quotes this verse from Manu, and it appears in the same. ५. These two verses appear in J. K. and L. as the 55th and 58th Ślokas, but M. omits the whole of the first of these.

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

अहमस्य गृहे भोक्ष्ये इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजनमप्राप्य तद्गृहान्निवर्त्तेत तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं निष्फलं स्यात् । तथा दैविकमपि विहितद्रव्याद्यङ्गसम्पन्नमपि निष्फलं भवेत् । तथा च मनुः—

'शिलतोऽप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन्' ॥
(म. स्मृ. ३. १००)

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

'साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।
न चाऽतिथिं पूजयति वृथा स पठति द्विजः ॥
पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ।
तेषां यशोऽभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।
वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतया हतम्' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ६. ६७-६९)

इति । अत्र सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः—

---

१. I. reads वैदिकोऽपि. २. D. reads शिलानप्युञ्छतो, and G. II. and the text of Manu read शिलानप्युञ्छतः; while I. शिलोञ्छौ चरतः. ३. The text of Vriddha Gautama reads -स्तु यो वेदान्. ४. The text of Vriddha Gautama reads नित्यमग्नौ पाकयज्ञैः for पाकयज्ञैर्महायज्ञैः. ५. The text of Vriddha Gautama reads चाऽश्नन्ति. ६. The text of Vriddha Gautama reads ऽयुतया.

'अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति'॥

इति। आश्वमेधिके ऽपि—

'वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत्।
स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः॥
निर्वासयति यो क्षिप्रं देश-कालागतं[1] गृहात्।
पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः'॥

इति॥ ४५-४६॥

अतिथिसत्कारं प्रशंसति—

सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपात्रे निक्षिपेद्धनम्।[2]
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्युप्तं दत्तं[3] न नश्यति॥ ४७॥

यथा सुक्षेत्रोप्तबीजं न विनश्यति किन्तु महते फलाय क-ल्पते। तथा सुपात्रे ऽतिथौ दत्तमन्नादिकमक्षय्यफलमित्यर्थः।[4] तदाह मनुः—

'नैवं[5] स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत्।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चाऽतिथिपूजनम्'॥
(म. स्मृ. ३. १०६)

---

१. All others except A. and I. read देश-कालातिथिं for देश-कालागतं. २. M. reads the whole verse as follows:—

सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपुत्रे दापयेद्धनम्।
सुक्षेत्रे च सुपुत्रे च यत्क्षिप्तं नैव नश्यति॥

This verse appears also in J. K. and L. under number 57. ३. Except A. and H. all others read यत्क्षिप्तं विनश्यति for दत्तं न नश्यति. ४. Except A. and I. others read -कं महाफलप्रदमित्यर्थः; while H. reads -कं महाफलमित्यर्थः. ५. The text of Manu reads न वै, and substitutes वातिथि- for चातिथि-.

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

'पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु यो ऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ६. ५७)

इति[1] । शातातपो ऽपि—

'स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नाऽवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्' ॥

इति ॥ ४७ ॥

आतिथ्यकर्तुर्नियममाह—

**न पृच्छेद्गोत्र-चरणे[2] न स्वाध्यायं श्रुतं तथा[3] ।
हृदये कल्पयेद्देवं[4] सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥**

इति । श्राद्धे ह्यादावेव ब्राह्मणः परीक्षणीय इति मनुना दर्शितम्—

'दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्य-कव्यानां प्रदाने[5] सो ऽतिथिः स्मृतः' ॥
(म. स्मृ. ३. १३०)

इति । यमेनाऽपि—

'पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान्' ॥

इति । अतः श्राद्धन्यायेनाऽतिथ्ये ऽपि कर्मणि गोत्रादिपरी-

---

१. B. C. and F. read पादाभ्यङ्गाम्बु-पानैस्तु, and D. E. G. and H. पादाभ्यङ्गाम्बु-पानैस्तु; while the text of Vriddha Gautama पादाभ्यङ्गोऽन्नपानैस्तु. २. M. reads ऽचरणं. ३. J K. and L. read स्वाध्यायं च व्रतानि च for न स्वाध्यायं श्रुतं तथा, and for the same M. reads न स्वाध्याय-व्रतानि च. ४. J. K. L. and M. read हृदयं कल्पयेत्तस्मिन् for हृदये कल्पयेद्देवं. ५. B. C. D. E. F. and G. read प्राशने for प्रदाने.

क्षाप्राप्तौ तन्निवार्यते। गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहर्षिसम्बन्धः। चरणमाचारः। शाखाविशेषः स्वाध्यायः। श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि। एतद्देश-नामादीनामुपलक्षणम्। अत एव यमः—

'न पृच्छेद्गोत्र-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम्।
अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्'॥

इति। न केवलं गोत्रप्रश्नादिवर्जनं किं तर्हि देवताबुद्धिरपि कर्त्तव्या। तदुक्तं शातातपेन—

'चित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः'[1]।

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'स्वाध्याय-गोत्र-चरणमपृष्ट्वा[2] च तथा कुलम्।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताऽभ्यागतं गृही'॥

(वि. पु. ३. ११. ६०)

इति। देवता-बुद्धिविषयत्वे हेतुः सर्वदेवमयत्वम्। तच्च पुराणान्तरे दर्शितम्—

'धाता प्रजापतिः शक्रो[3] वह्निर्वसुगणो यमः।
प्रविश्याऽतिथिमेते[4] वै भुञ्जते ऽन्नं द्विजोत्तम'॥

इति। गोत्रादिप्रश्ने बाधो यमेन दर्शितः[5]—

'देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा यो ऽन्नं प्रयच्छति।
न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति'॥

इति। यथाऽऽतिथ्यकर्त्ता गोत्रादीन् न पृच्छेत् तथाऽतिथिरपि

---

१. D. and G. read व्यासं स्वयमुपागतम्. २. B. C. D. E. F. G. and H. read अपृष्ट्वाऽपि. ३. All others, except A. and I. read शुक्रो for शक्रो, but it seems to be a mistake. ४. A. reads -मेवैते. ५. I. reads गोत्रादिप्रश्ने फलाभावो बौधायनेन दर्शितः, but the following quotation is not found in the text of Baudhâyana.

न ब्रूयात् । तदाह मनुः—

'न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।
भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः' ॥

(म. स्मृ. ३,१०९)

इति ॥ ४८ ॥

अतिथिदृष्टान्तेन भिक्षुकयोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह-

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिर्यथा ।
वेदाभ्यासरतो नित्यं तावपूर्वौ दिने दिने ॥ ४९ ॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः सोऽस्यास्तीति सुव्रती यतिः । वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी । तदर्थत्वात् तस्याऽऽश्रमस्य । तावुभौ प्रतिदिनमपूर्वातिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च' ।

(या. स्मृ. १.१०८)

इति । नृसिंहपुराणे—

---

१. G. reads यो for स्वे. २. D. reads पूजामाह. ३. M. reads सुव्रतो विप्रो अपूर्वो श्चाऽतिथिस्तथा; while D. E. G. H. I. J. K. and L. read अपूर्वश्चातिथिस्तथा. ४. D. reads त्रयोऽपूर्वं दिनेदिने, E. G. and H. read त्रयोऽपूर्वे दिनेदिने, I. reads त्रयः पूज्या दिनेदिने and J. K. L. and M. read त्रयोऽपूर्वा दिनेदिने. The commentators follow none of these readings. ५. G. reads आश्रमस्य for आश्रमस्य. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read -मपूर्वा वातिथिवत्. ७. I. adds ऽपि to नृसिंहपुराणे.

'भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राट्-ब्रह्मचारिणे।
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्'॥
(नृ. पु. ५८. ९८-९९; ल. हा. स्मृ. ४. ५९)

इति। मनुरपि—

'भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे। (९४)
यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः।
तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही'॥
(म. स्मृ. ३. ९४-९५)

इति। यमः—

'सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः।
गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः'॥

इति। ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्धस्ते जलं प्रदाय भिक्षाप्रदानं कार्यम्। तदाह गौतमः—

'स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमप्पूर्वम्'।
(गौ. स्मृ. ५. ७)

इति॥ ४९॥

---

१. I. has made a mistake here. It omits the following:—
'भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राट्-ब्रह्मचारिणे।
अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्'॥
इति। मनुरपि. २. B. C. and F. read यतिवद् ब्रह्मचारिणे. ३. D. omits this whole line through mistake. ४. The text of Nrisinha Purâṇa reads आकल्पितान्नादु-; while H. reads कल्पितान्नात्समु-. ५. D. substitutes -सत्कृतम् for -संयुताम्, and B., C. H. read सर्वव्यंजनसंयुतम्. ६. D. reads पुण्यं. ७. D. reads भिक्षादानपूर्वम्; while all others, except A. and E. read भिक्षादानमपूर्वम्. We have compared here five different manuscripts of the text of Gautama. Three of them follow our reading.

यति-ब्रह्मचारिणौ यदा वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्त्वेवं यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्यत आह–

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥५०॥

सम्प्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंहपुराणे–

'अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।
अवश्यमेव दातव्यं स्वर्गसोपानकारकम् ।
उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत्' ॥
(नृ॰ पु॰ ५८. १००; ल. हा. स्मृ. ४. ६०)

यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं तावत् पृथक् कृत्वा ऽवशिष्टादन्नाद्भिक्षां दत्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह–

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥५१॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्तप्रकरणे । प्राय-

१. Except A. and E. all othors read यति; while H. omits यदा. २. I. reads कथमित्याह. ३. L. reads वैश्वदेवेति for वैश्वदेवे तु. ४. M. reads भिक्षां दत्वा विसर्जयेत्; while J. K. and L. read भिक्षुकं तु विसर्जयेत्. ५. The text of Nrisimha Purâṇa reads भिक्षौ भिक्षार्थमागते. ६. Except A. and the text of N. P. all others omit this line. ७. I. omits उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं through mistake, and B. C. D. E. F. G. and H. read वैश्वदेवार्थं. ८. M. substitutes च, for तु. ९. Except A. and E. all others omit प्रायश्चित्तप्रकरणे.

श्चित्तविधानात् प्रत्यवायो ऽवगम्यते । तयोः पंक्तान्नस्वामित्वाद-न्नादाने प्रत्यवाय उपपन्नः । अत एव पुराणे ऽपि—

'अहुत्वाऽग्निमसन्तर्प्य तपस्विनमुपस्थितम् ।
अशित्वा तु परे लोके स्वानि मांसानि खादयेत्' ॥

इति ॥ ५१ ॥

बहुषु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह—

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्-ब्रह्मचारिणाम् ।
इच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ५२ ॥

निगदव्याख्यानमेतत् । यथाविभवं भिक्षादानं कूर्मपुराणे दर्शितम्—

'भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लोभवर्जितः' ॥
(कू. पु. १. २. १८. ११७)

इति ॥ ५२ ॥

यतिभिक्षाप्रदाने नियममाह—

यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् ।
तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

---

१. I. reads ऽग्नीन्. २. B. C. D. E. F. and H. read खादति, and G. खादते. ३. M. omits the whole verse. ४. J. K. and L. read -चारिणोः. ५. D. substitutes वा for च. ६. A. reads ततो विद्वान्विभवे for ततो दद्याद्विभवे. ७. H. and I. read व्याख्यात-, ८. Some manuscripts read भैक्षं. ९. D. omits the following portion:—

तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम ॥ ५३ ॥
स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम् ।

स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

> 'यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।
> विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात्' ॥

इति ॥ ५३ ॥

अथ, भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं तद्वदैश्वर्योपेतस्यापि स्वगृहे समागतस्यातिथ्यमभ्युदयकामिना कर्त्तव्यमित्याह—

> यस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।
> ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तं न विचारयेत् ॥ ५४ ॥

यस्य छत्र-हयौ विद्येते तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नुयात् । एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तरवचनयोरातिथ्यविषयत्वात् तत्प्रकरणान्तःपातित्वेनास्मिन् वचने ऽनुक्तमपि 'आतिथ्यं कुर्वन्'—इति पदद्वयं सन्दंशन्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जरस्यारोहो यस्मिन्नैन्द्रे पदे तत्कुञ्जरारोहम् । ऋद्धिरमृतपानाप्सरःसेवादिरस्मिन्नस्तीत्यृद्धिमत् । छत्रादिमान् क्षत्रियादिरतिथिर्जाति-कुलाचारैर्यद्यपि हीनः तथापि तत्पूजायाः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तमतिथिं हीनत्वबुद्ध्या—पूज्यो ऽयं न वा?— इति न विचारयेत् न सन्दिह्यात् । किन्त्वीश्वरबुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी तथाप्यतीते

१. This verse is omitted by J. K. L. and M. २. H. reads गृही तस्य-मुत्तमा.

जन्मन्यनेन तपोऽनुष्ठितम्। अन्यथेदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्त्यसम्भवात्। अत एव विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्—

'यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्'॥
(भ. गी. १०. ४१)

इति। तस्मादुक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम्॥ ५४॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दातव्येति तत्रोपपत्तिमाह—

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम्।
न हि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपोहति॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात्करणेन प्रसक्तो यो दोषः स भिक्षादानेन निवर्त्तते। भिक्षापरिहारेण तु यो दोषः नासौ पूर्वकृतेनापि वैश्वदेवेन निवर्त्तते। अत्र भिक्षुशब्दो विद्यार्थ्यादीनामुपलक्षकः। तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्—

'यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः'॥

इति। पुराणेऽपि—

'व्याधितस्यार्थहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च।
अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते'॥

इति॥ ५५॥

---

१. G. and H. read सर्वं. २. B. C. D. E. and H. read भिक्षुत्वं. ३. D. reads कुलात्स्वात् for कुटुम्बात्. ४. B. C. E. F. G. and H. read प्रपन्नस्य for प्रतिपन्नस्य.

वैश्वदेवकृतमित्युक्त्वा बुद्धिस्थत्वाद्वैश्वदेवस्याऽकरणे प्रत्यवायमाह—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।
सर्वे ते निष्फला ज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥५६॥

निष्फला यथोक्तफलरहिताः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभावः किन्त्वनिष्टप्राप्तिरपि दर्शिता 'पतन्ति नरकेऽशुचौ' इति ॥५६॥

वैश्वदेवदृष्टान्तेनातिथ्याकरणेऽपि प्रत्यवायमाह—

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।
सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥५७॥

नरको रौरवादिः । तमनुभूय पश्चात्काकयोनिं व्रजन्ति ॥५७॥

अतिथित्वेन स्तुवन्नन्यानपि भोजनीयानाह—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥५८॥

पापो गोवधाद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव । न तु अश्राद्धातिथ्यसत्कारार्हत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽश्वमेधिके वर्णितम्-

---

१. B. reads वैश्वदेवं कृतमित्युक्त्वा; while A. reads वैश्वदेवं कर्तव्यमित्युक्त्वा. २. J. K. and L. omit this verse. ३. M. reads द्विजातयः. ४. M. omits this verse. ५. J. K. and L. read विवर्जिताः. ६. J. K. and L. substitute ते for च. ७ A. reads अतिथित्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्याऽपि भोजनीयतामाह. ८. K. and L. read this as follows;—

चौरो वा यदि चण्डालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

९. D. reads सम्प्राप्ते. १०. J. reads तदेवाभिप्रेत्य.

'चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयश्च परत्र हितमिच्छता' ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

'चण्डालो वाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः ।
देश-कालाभ्युपगतो भरणीयो मतो मम' ॥

इति । उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः—

'देवानृषीन् पितॄंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।
तर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते' ॥

(हा. स्मृ. ४. २२)

इति । पुराणे ऽपि—

'यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक् पञ्च महायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयात्' ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः—

'पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः' ॥

इति ॥ ५८ ॥

पञ्चमहायज्ञानन्तरं भोजनविधिमभिप्रेत्य तदनुवादेन तत्र वर्जनीयानाह—

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
वामपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५९ ॥

---

१. B. C. and F. read भोजनीयश्च. २. B. C. E. F. G. and H. read -कालेऽभ्युपगतो. ३. B. C. E. G. and H. read तर्पयेत्. ४. The text reads ब्रह्मलोकाय. ५. G. reads पानेन. ६. D. and I. omit -महा-. ७. I. omits विधि. ८. B. C. E. F. G. and I. read वामपाद-करः स्थित्वा, D. reads वामपादकरे स्थित्वा, H. वामपादे करं कृत्वा, J. and L. वामपादे करं न्यस्तं and K. वामपादकरं न्यस्तं.

भोजनविधिश्च मनुना दर्शितः—
'भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती' ॥
(म. स्मृ. ३. ११६)

इति । विष्णुपुराणे—
'ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।
भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं तु परं गृही ॥
अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।
मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग् जायते नृप' ॥
(वि. पु. ३. ११. ६८-६९)

इति । मार्कण्डेयपुराणे ऽपि—
'पूजयित्वाऽतिथीनिष्टान् ज्ञातीन् बन्धूंस्तथाऽर्थिनः ।
विकलान् बाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥
वाञ्छेत् क्षुत्तृट्परीतात्मा येश्चान्योऽन्नमाकिञ्चनः' ।
(मा. पु. २९. ३७-३८)

इति । भोजने इतिकर्त्तव्यतामाह बौधायनः—
'उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णाऽऽसनान्विते ।
चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

१. B. C. D. E. F. G. and H. insert इति । before भोजन-. २. The text of Manu reads भुक्तवत्स्वथ, and I. reads भुक्तवत्सु च. ३. The text of Vishṇu Purâṇa reads चरमं for तु परं. ४. The text of Vishṇu Purâṇa reads ऽति- for सु-. ५. The text of V. P. reads नरः for नृप. ६. I. omits अपि. ७. B. C. D. E. F. G. H. and I. read ऽतिथीन नि.स्वान्. ८. The text of Mârkaṇḍeya Purâṇa inserts च after भोजयेत्. ९. The text of M. P. वाञ्छते क्षुत्परीतात्मा. १० All others except A. and the text of M. P. read यश्चान्नं रससंयुतम्. ११. I. reads through mistake श्लक्ष्ण-समन्विते.

'कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्'॥

इति। शङ्खो ऽपि—

'आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम्' ॥
(ल. आ. स्मृ. ६. २)

इति। कूर्मपुराणे ऽपि—

'उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ।
आचम्यार्द्राननो ऽक्रोधः पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत्' ॥
(कू. पु. १. २. १९. ४)

इति। व्यासो ऽपि—

'पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः।
हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता' ॥
(ल. व्या. २. ७२)

इति। आश्वमेधिके ऽपि—

'आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ।
पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. ४)

इति। तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम्। तदुक्तं कूर्म-पुराणे—

---

१. D. omits इति. २. This verse appears in the text of Laghu Vyāsa Smriti as follows:—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् भूम्यां पात्रं निधाय च।
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ॥

३. B. C. D. E. F. G. and H. read तत्र for तच्च.

'प्रशस्त-शुद्धपात्रेषु भुञ्जीताऽकुपितो द्विजः' ॥

इति । प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि—

'सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्र-पलाशयोः ।
भाजने, भोजने चैवाऽतिरात्रफलमश्नुते ॥
एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्' ॥

इति । तत्र पद्मपत्र-पलाशपत्रभोजनं गृहिव्यतिरिक्त-विषयम् ।

'पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।
ब्रह्मचारि-यतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत्' ॥
(व्या. स्मृ. ३. ६३)

इति व्यासस्मरणात् । कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषयम् । यत्यादीनां तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः—

'ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्' ॥

इति । तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे—

---

१. This line is not found in the text of Kûrma Purâṇa. २. I. reads ऽकुत्सितो. ३. A. reads पात्रे ताम्रे पद्म-पलाशयो; while I. reads ताम्रे यम-पत्र-पलाशयोः for ताम्रे पद्मपत्र-पलाशयोः. ४. H. reads भोजने भाजने; while D. and I. read through mistake भोजने भोजने. ५. I. reads -यम- instead of -पद्म-. ६. The text reads this verse as follows:—

पलाश-पद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव श्रेयो यज्ञोक्तुमर्हति ॥

७. I. reads भवेत्. ८. I. reads यत्यादीनां तु निषेधात्. ९. H. substitutes तत्र for तच्च.

'पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय[१] तु ।
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः' ॥

(कू. पु. १. अ. १८. ३)

इति । तच्च स्थापनं प्राणाहुतिपर्यन्तम् । पश्चात्तु यन्निकामारोप्य भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः—

'[२]न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।
शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
विप्रुषां [३]पादसंस्पर्शः पाद-चेलरजस्तथा ।
[४]सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पित्र्यर्थं तु न [५]लुप्यते' ॥

इति । पैतृकभोजने भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न लोपनीयमित्यर्थः । उक्तपात्रनिहितमन्नं नमस्कुर्यात् तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

'अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या ऽथ वन्दयेत्' ॥

इति । वन्दनानन्तरकृत्यमाह गोभिलः—

'अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या-
ऽभिमन्त्र्य 'ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि' इति
सायं, 'सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि' इति प्रातः।
'अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां [६]विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसो ऽमृतम्' ॥

---

१. The text of K. P. substitutes च for तु. २. B. C. and F. read न्यस्तपात्रं तु, and D. G. H. न्यस्तपात्रं तु. ३. All others except A. and I. read दोषसंस्पर्शः for पादसंस्पर्शः. ४. G. reads सुखेन भुङ्क्ते विप्रोऽपि; while H. reads सुखे भुंक्ते तु विप्रोऽपि. ५. D. and G. read चरति. ६. In the marginal reading of H. there appears विश्वमूर्तिषु for विश्वतोमुखः.

त्वं ब्रह्मा[1] त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोप-
स्तरणमसि'—इत्यपः पीत्वा दश होतारं मनसा-
नुद्रुत्य[2] त्वरन् पञ्च ग्रासान् गृह्णीयात् । प्राणा-
य स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपा-
नाय 'स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव तेन जुहोति ।
व्यानाय स्वाहेत्याऽऽहवनीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव[3] तेन जुहोति ।
समानाय स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोति' ।

इति । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथा च शौनकः—

'स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवाः[4] ।
जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत्' ॥

इति । जिह्वाग्रसने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः—

'यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतन्द्रितः' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. ९-१०)

इति । प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियममाह शौनकः—

'तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठलग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् ॥
मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्याने तु[5] जुहुयाद्धविः ।
तर्जनीं तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥
समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्' ।

१. All others except A. and I. omit त्वं ब्रह्मा. २. I. reads -नुद्रुत्यै-महद्रम्. ३. D. and I. read सत्यमेव. ४. Except A. all others read वायवः. ५. B. C. E. F. G. and H. read व्यानेन for व्याने तु.

इति। परिषेचनानन्तरभाविविशेषो भविष्यपुराणे दर्शितः—

'भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम्।
दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत्—॥
यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम्।
प्रेतानां तृप्तयेऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम्'॥

इति। कूर्मपुराणेऽपि—

'महाव्याहृतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु।
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशानक्रियां चरेत्'॥

(कू. पु. १. ३. १९. २)

इति। बौधायनस्तु सर्वमेतत् संगृह्याह—

'सर्वावश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादोऽप आचम्य। शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उपविश्य उद्धृतमाह्रियमाणं भूर्भुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत्। (२) न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्चन् अमृतोपस्तरणमसि—

१. D. reads दत्वा सचित्रगुप्ताय; while G. दत्वा च चित्रगुप्ताय. २. B. C. and F. read मृतानां. ३. H. reads यथासुखम्. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read आपोशान-. ५. D. reads सर्वमतात्. ६. The text of Baudhâyana सर्वावश्यकाऽवसाने सम्मृष्टोपलिप्ते देशे for सर्वावश्यकाऽवसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे. ७. The text of Baudhâyana reads तद्भूत-माह्रियमाणं. ८. I. reads अन्यत् समानं for न्यस्तमन्नं. B. C. E. F. G. H. and I. drop the word अन्नं here, and insert it before उदकं.

इति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणाहुती-र्जुहोति । श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो मा विशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहेति । (३)अपाने व्याने उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्गमनुषङ्गः । एवं पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं मनसा ध्यायन् नान्तरा वाचं विसृजेत् । (४)

अथाप्युदाहरन्ति—

'आसीनः प्राङ्मुखोऽश्नीयात 'वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत्' ॥ (७)

इति । सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानि दन्तैर्नावद्येत् । (८) नातिसुहितः । (९) अमृतापिधानमसि-इत्युपरिष्टादपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनान्नेनाऽऽप्यायस्वेति ।

१. पुरस्तात् is omitted by all except A. and the text of Bandhâyana. २. From स्वरामित्यु- (P. 419, L. 13) to पञ्चान्नेन the intermediate portion is omitted by E. ३. G. reads प्राणाहुतिभिः. ४. All others except A. and I. omit श्रद्धायां, also the text omits this word. ५. The text omits अपाने व्याने उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्गमनुषङ्गः. All the manuscripts show that this line belongs to Baudhâyana, but most probably this line belongs to Madhavâcharya. ६. All others except A. and the text of Baudhâyana omit प्राणाहुतीर्हुत्वा. ७. I. reads वर्त्तयेत. Probably this is a mistake. ८. D. reads भुक्त्वा स-; while I. भुक्त्वान्नं. ९. B. E. and F. read -मांसानां दन्तैर्न विच्छिन्द्यात्, D reads मांसानां दन्तैर्नाद्यात्, E. and H. मांसानां दन्तैर्नाऽवच्छेद्यात्, G. मांसानां दन्तैर्न छेद्यात and H. मांसानां दन्तैर्नावर्जयेत. १०. H. omits अन्नेन.

(१०) पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं
निःस्रावयति—
'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्'[१] ॥ (११)
इति । हुतान्नानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत् । श्र-
द्धायां प्राणे निविश्यामृतं[२] हुतं प्राणमन्त्रे-
नाप्यायस्वेति पञ्च । (१२) ब्रह्मणि म आ-
त्मा ऽमृतत्वायेत्यात्मानमक्षरेण[३] योजयेत् ।
(१४) सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशि-
ष्यते' । (१५)
(बौ. स्मृ. २, ७. १२. २–१५)
इति । विष्णुपुराणे—
'अश्नीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः ॥
प्राग् द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये[४] न मुञ्चति' ॥
(वि. पु. ३. ११. ८३–८४)
इति । भोजने कवलसंख्यामाहाऽऽपस्तम्बः—
'अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः

---

१ G. reads प्रीणातु. २. B. C. E. F. G. and H. omit इति पञ्च, and read प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व । श्रद्धायामपाने श्रद्धायां व्याने श्रद्धायामुदाने श्रद्धायां समाने निविश्येत्यादिर्यथालिङ्गमनुषङ्गः; while D. reads श्रद्धायामपाने निविश्यामृतं हुतं अपानमन्त्रेनाप्यायस्व । श्रद्धायां व्याने निविश्यामृतं हुतं व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व । श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतं हुतं उदानमन्त्रेनाप्यायस्व । श्रद्धायां समाने निविश्यामृतं हुतं समानमन्त्रेनाप्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः. ३. I. omits अक्षरेण. ४. D. reads बलारोग्यं.

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः' ॥
(आ. ध. सू. २.४.९.१३. बौ. स्मृ. २.७.१३.७.)

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

'वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः पुनः । (१२)
वक्त्राधिकं तु यत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ।
पिण्डावशिष्टमन्नं च वक्त्रनिःसृतमेव च ॥ (१३)
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । (१४)
सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिहीनं च कर्हिचित् ।
यथा ऽन्नेन व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यशः' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १२–१६)

इति । वृद्धमनुः—

'पीत्वा ऽपो ऽशनमश्नीयात् पात्रदत्तमगर्हितम् ।
भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः' ॥

इति । उच्छिष्टशेषणं तु घृतादिव्यतिरिक्तविषयम् ।
तदाह पुलस्त्यः—

'भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दधि-सक्त्वाज्य-पलल-क्षीर-मध्वपः' ॥

इति । एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं मनुना—

---

१. This verse appears both in the text of Âpastamba and Baudhâyana. They read द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः. २. The text reads पिण्डानि ग्रसेदेकेन वा for पिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः. ३. B. C. E. F. G. and H. substitute यः for यत्. ४. The text reads दृष्टा- for पिण्डा-. ५. B. C. E. F. G. and H. read अन्यच्च for अन्नं च. ६. B. C. and F. read पीत्वा वा ऽऽसनमश्नीयात्. ७. I. reads -फलं क्षीरं च.

'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः' ॥
(म. स्मृ. २.५३. मू. फु. ५८.१०७)

इति । गौतमः–

'सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत' ।
(गौ. स्मृ. ९.४)

इति । उदाहृतवचनसमूहेन प्रसिद्धं साङ्गभोजनं मूलवचने 'यो भुङ्क्ते'–इत्यनूद्य वेष्टितशिरस्त्वादिकं प्रत्यवायाभिधानेन निषेधयति । एतच्च वर्ज्यान्तराणामप्युपलक्षणम् । तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि–

'यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः ॥
हस्त्यश्व-रथ-यानोष्ट्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।
श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽथ वा ॥
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।
नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चाऽयज्ञोपवीतवान् ॥
न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
न बाहुसक्थिसंस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

---

१. This verse is inserted between verses 52 and 53 in the commentaries by Râmchandra. The oldest commentator Medhâtithi and others do not make commentaries on this verse. २. The text of Nrisinha Purâṇa reads -समन्वितः for -समो विधिः. ३. A. reads फूत्कारवायुना; while B. reads फूत्कारसंमितम्. ४. B. C. F. and I. read अश्व. ५. I. reads कल्पानि for कुर्यान्नाति-. ६. I. reads न बाहुसक्थसंस्थश्च through mistake.

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः[1] ।
नैकवस्त्रो दुष्टमध्यो नोपानत्कः सपादुकः ।
न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मावेष्टितपार्श्ववान् ॥
ग्रासशेषं न चाश्नीयात् पीतशेषं पिबेन्न च ।
शाक-मूल-फलेक्षूणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्नीयात्त्वरान्वितः ।
वृथा न विसृजेदन्नं[2] नोच्छिष्टः[3] कुत्रचिद्व्रजेत्' ॥

इति । बृहस्पतिः—

'न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो बस्तिं[4] न पदा भाजनं स्पृशेत्' ॥

इति । उशनाः[5]—

'नाऽदत्त्वा[6] मिष्टमश्नीयाद्[7] बहूनां चैव पश्यताम् ।
नाश्नीयुर्बहवश्चैव तथा नैकस्य[8] पश्यतः' ॥

इति । आदित्यपुराणे—

'नोच्छिष्टो[9] ग्राहयेदाज्यं यज्ञोच्छिष्टं[10] च सन्त्यजेत् ।
शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्भाण्डास्थितं त्वपि' ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि[11]—

---

१. I. reads वृषन्मध्ये नोपानत्कृतपादुक ; while G. and H. read the same, but substitute दृष्टमध्यो for वृषन्मध्ये and D. reads दृष्टमध्यसोपानत्कः सपादुकः. २. B. C. E. F. G. and H. read विकिरेत् for विसृजेत्. ३. I. reads नोच्छिष्टं. ४. I. omits this word. ५. B. C. and F. omit उशनाः. ६. H. reads नाऽदत्त्वा. ७. A. and D. read मृष्टमश्नीयात्. ८. I. reads through mistake. ऽनैकस्य for नैकस्य. ९. I. reads नोच्छिष्टं. १०. B. C. and F. read यच्च शिष्टं न सन्त्यजेत्, D. reads यथोच्छिष्टं तु नं त्यजेत्, E. and I. जग्धशिष्टं च सन्त्यजेत् and H. जग्धशिष्टं न सन्त्यजेत्. ११ I. omits अपि.

'नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक्।
न भिन्नभाजने चैवं न भूम्यां न च पाणिषु ॥
नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशन्नपि।
न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥
नोऽन्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयादिषु' ॥
(कू. पु. १. २. १९: २०-२२)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि-
'न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः' ॥
(या. स्मृ. १. १३१)

इति। यत्तु-
'ब्राह्मण्या सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन।
न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ॥
उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्नीयाद् ब्राह्मणः क्वचित्।
प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः' ॥

इति। न तत्सर्वथा दोषाभावप्रतिपादनपरम्। कदाचनेति वचनात्। अत एवाऽऽदित्यपुराणम्-
'ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनि।
असवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्' ॥

इति। वृद्धमनुरपि-

---

१. I. reads चाध्वान्. २. B. C. and H. read कीर्त्तयित्वाऽपि. and the text of K. P. reads कीर्त्तयेद्वाऽपि. ३. B. C. E. F. and H. read नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे, D. and G. नाऽगारे च न चाऽऽकाशे and I. reads नाऽन्यागारे न चाऽऽकाशे. ४. D. inserts अपि after मनीषिणः. ५. D. omits न. ६. D. reads प्रतिपादने and omits परम्. ७. B. C. and F. read आदिपुराणम्. ८. All others except A. D. E. and I. read अधोवर्ण-. ९. A. reads मनुरपि for वृद्धमनुरपि.

न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणाऽऽवर्जितं पिबेत् ॥
पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥
'[1]पीतावशेषितं तोयं [2]ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् ।
पिबेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥

इति । अत्रिः—

'तोयं पाणि[3]नखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत् क्वचित् ।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत्' ॥

इति । शातातपः—

'उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः' ॥

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

'पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं [4]द्विजसत्तमः ।
अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निःक्षिपेत्' ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १९.)

इति । शङ्खः—

'नानियुक्तोऽभ्यासनस्थः प्रथममश्नीयात् ।'
'आधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्' ।

इति । शातातपोऽपि—

'अभ्यासनोपविष्टस्तु यो भुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।
बहूनां पश्यतां [5]सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम्' ॥

---

१. Only I. reads शुक्ती. २. E. G. and I. read ब्राह्मणः पुनरापिबेत्. ३. B. C. D. E. F. and G. read -नखाग्रेषु; while H. reads -नखाग्रेण. ४. G. and H. read द्विजसत्तम. From this to बहूनां पश्यतां the intermediate portion is omitted by D. ५. D. reads योऽज्ञः, and I. प्राज्ञः.

इति। गोभिलः—

'एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्नीयुरितरे[1] पुनः।
मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तत्र[2] सान्तपनं चरेत्॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत्।
भोजने विघ्नकर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते'॥

इति। वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे—

'स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत्।
भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्'॥

इति। यत्त्वत्रिणोक्तम्—

'मौनव्रतं महाकष्टं हुंकारेणाऽपि नश्यति।
तथा सति महान् दोषः तस्मात्तन्नियतश्चरेत्'॥

इति। तदेतत् काष्ठ[3]मौनाभिप्रायम्। एतच्च पञ्चग्रासाद-र्वाग्विषयम्[4]। तथा च वृद्धमनुः—

'अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्।
पञ्च ग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत्'॥

इति। आश्वमेधिकेऽपि—

'मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्वयेत्'[5]॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. ११.)

इति। शातातपोऽपि—

१. I. reads -रितरे पुनः. २. I. reads स सान्तपनमाचरेत्. ३. II. reads काष्ठा- for काष्ठ-. ४. I. reads -प्रायेण. ५. B. C. and F. read वापयेत् for चर्वयेत्; while G. reads चावयेत् for the same.

'हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा।
मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम्' ॥

इति। पैठीनसिरपि—

'लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च।
लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत्।
दर्व्या[1] देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि च॥
उदकं यच्च पक्वान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति।
स भ्रूणहा सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः[2]' ॥

इति। आश्वमेधिके—

'उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च।
भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत्॥
'केश-कीटावपन्नं च[3] मुखमारुतवीजितम्।
[4]अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १६–१७)

इति। कात्यायनः—

'चण्डाल-पतितोदक्या वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः।
भुञ्जीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम्' ॥

इति।[5] गौतमोऽपि—

---

१. B. C. and F. read दर्व्याऽऽदेयं भृतान्नं तु; while D. reads दर्व्या देयं घृतानां तु. २. B. C. D. E. F. G. and H. read स स्तेनो गुरुतल्पगः for स्तेयी च गुरुतल्पगः. ३. G. reads केश-कीटादिदूषितं च. ४. Except A. and the text all others substitute for this line अन्नं तु राक्षसं विद्यात्तस्मात्तत् परिवर्जयेत्, but in the text this line is the latter half of the 18th verse. All others except A. and G. substitute तत् for तु. ५. D. reads this quotation with गौतमोऽपि after the next quotation from बृहस्पति.

'काहल-भ्रमण-घ्राणां चक्रस्योलूखलस्य च ।
एतेषां निनदं यावत्तावत्कालमभोजनम्' ॥
(श्वो. गौ. स्मृ. ९. ३१)

इति । बृहस्पतिरपि—

'¹अप्येकपङ्क्त्यां नाश्नीयाद्ब्राह्मणैः स्वजनैरपि ।
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥
एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते' ॥

²इति । पङ्क्तिभेदप्रकारमपि स एवाह—

'अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।
द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः' ॥

इति । यमोऽपि—

'उदकं च तृणं भस्म द्वारं पन्थास्तथैव च ।
एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते' ॥

इति । तदेवं मूलवचनोक्तवेष्टितशिरस्त्वादिवर्जनोपल-³क्षिता नियमविशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखत्वनिषेधो नित्यभोजनविषयः । काम्ये तद्विधानात् । तथा च मनुः—

'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
⁴श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते⁶ उदङ्मुखः' ॥
(म. स्मृ. २. ५२; वृ. अ. ५. २५; अ. पु. १५३. ४१)

१. B. C. E. F. and H. read पङ्क्त्या नोऽश्नीयात्; while G. and I. read पङ्क्त्या नाऽश्नीयात्. २. D. reads पङ्क्तिभेदप्रकारमाह बृहस्पतिः. ३. G. reads -लक्षितो नियमविशेषो दर्शितः. ४. The text of Vriddha Atri reads श्रियः. ५. H. reads ऽमृतं. ६. The text of Manu adds हि before उदङ्मुखः.

इति । गोभिलस्तु दक्षिणामुखत्वं प्रतिषेधति—

‘प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।
उत्तरे पितृकार्ये तु दक्षिणां तु विवर्जयेत्’ ॥

इति । ‘वामपादकरः’ वामपादे करो यस्यासौ वामपादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते तैः सर्वैर्यद्भुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते । न स्वयं प्राणाग्निहोत्रादिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्य राक्षसगामित्वं कूर्मपुराणे ऽपि दर्शितम्—

‘यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।
सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्’ ॥
(कू. पु. १.२.१९.१९; ल. व्या. स्मृ. २. ८१)

इति । अभिप्रेतस्य भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिष्टोदकदानादीनि कर्त्तव्यानि । तत्र देवलः—

‘भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदाचमन् ।
उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि’ ॥

इति । तत्र मन्त्रः—

‘रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।
प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्’ ॥

इति । गद्यव्यासो ऽपि—

---

१. B. C. E. F. G. H. and I. read गोभिलोऽपि. २. I. reads निषेधयति. ३. I. reads स्थितो भुङ्क्ते while D. omits यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते. ४. The text of K. P. reads यत्र for यो. ५. All others except A. and I. omit उच्छिष्टोदकदानादीनि, but this appears in the marginal reading of H. ६. D. reads -दागमान्. ७. D. omits तत्र मन्त्रः. ८. B. C. D. F. and I. read पुण्यनिलये, but it is a mistake. ९. D. omits गद्य-.

'ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य
तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत्'[१] ।

इति । स चाचमनप्रकारो देवलेन दर्शितः—

'भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरपि' ॥

इति । तत्र घर्षणं तर्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः—

'गण्डूषस्याथ समये तर्जन्या वक्त्रशोधनम्[२] ।
कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्'[३] ॥

(श्रो. गौ. स्म. ९. २९)

इति । व्यासः—

'हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।
स देवांश्च पितॄंश्चैव ह्यात्मानं चैव पातयेत्'[४] ॥
तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डेऽथ भुक्तवान् ।
यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ॥
स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्' ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

'अमृतापिधानमसीत्यु[५]परिष्टादपः पिबेत् ।
आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः ॥
द्रुपदां वा त्रिरावृत्त्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेत् हृदयं[६] ततः ॥

---

१. H. and I. read पीत्वा for प्राश्य. २. B. C. D. E. F. G. and H. read -चालनम्. ३. A. reads रौरवं नरकं व्रजेत्. ४. All others except A. and I. read घातयेत् for पातयेत्. ५. Except A. and the text of K. P. all others omit उपरिष्टात् and read अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत्, but it is a mistake. ६. The text of K. P. reads उदरं for हृदयं.

आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे।
निःस्रावयेद्धस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥
हुताशमन्त्रणं कुर्यात् श्रद्धायामिति मन्त्रतः ।
अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयागः परः स्मृतः ।
योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम्' ॥

(कू. पु. १. ३. १९. ९–१३)

इति । अत्रिः—

'आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।
उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥
भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ।
आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम्' ॥

(वृ. अ. स्मृ. ५. १९–२०)

इति । शातातपोऽपि—

'आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्चिदार्द्रेण पाणिना ।
मुख्यान् प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ॥

---

१. All others except A. read अङ्गुष्ठमानीय for अङ्गुष्ठमात्रेण; while A. reads अङ्गुष्ठपानीयं. २. The text of K. P. reads—

अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद् ब्राह्मणेति हि ;

while I. reads—

'अष्टाक्षरेण ह्यात्मानं योजयेद् ब्रह्मणीति हि ।.

३. The text of K. P. reads योगानामात्मयोगः; while I. reads सर्वेषामेवमङ्गानामात्मयागः. ४. D. reads क्षयम्. ५. This quotation appears in Vriddhâtri, but not in Atri. ६. D. reads नो मृज्यते मही, and I. reads नो लिप्यते मही. For the same the text of Vriddhâtri reads मण्डलशोधनम्. ७. This verse is found neither in the text of Atri nor Vriddhâtri. ८. D. and G. read मही for महीम्.

भुक्त्वा नैवं प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना।
पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं समाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः'।

इति। विष्णुपुराणेऽपि—

'स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः।
अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं नरः॥
अग्निराप्याययत्वन्नं पार्थिवं पवनेरितः।
दत्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम्॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च।
भवत्वेतत् परिणतं ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥
प्राणापान-समानानामुदान-व्यानयोस्तथा।
अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम्॥
अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम्।
सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहः॥
विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः।

१. D. and G. read चैव. २. D. reads -परिग्रहम्. ३. E. reads ततः. ४. All others except A. and the text of Vishṇu Purâṇa read आप्याययेद्धातुं. ५. The text of Vishṇu Purâṇa reads जरयन्तु. ६. B. C. E. and F. read अरोगं मम चास्तु देहः, D. and G. read अरोगं मम चास्तु देहम्, H. and I. read अरोगं मम चास्तु देहे and for the same the text of V. P. reads अरोगो मम चास्तु देहे. ७. D. G. H. and I. read -देही.

'[1]सत्येन तेनान्नमशेषमेतत्
आरोग्यदं मे[2] परिणाममेतु ॥
विष्णुरत्ता[3] तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य[4] तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः'॥

(वि. पु. ३. ११. ८७-९४)

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

'भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्' ।

(मा. पु. २९. ३९)

इति । अत्र वसिष्ठः—

'[6]सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन[7] च समन्वितम्[8] ।
अदत्वा द्विजदेवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ॥
एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥
पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
शीर्णपर्णं[9] हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।
[10]शीर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः' ॥

---

१. B. C. E. F. G. H. and I. read -मशेषमन्नम्; while D. reads -मशेषमन्यम्. २. I. reads स्यात् for मे. ३. A. reads विष्णुरात्मा; while I. reads विष्णुर्यथा. ४. B. C. E. F. and G. read परिमृज्यात. ५. I. reads तत्र. ६. D. reads सपूगं च सपत्रं च; while I. reads सुपूगं च सुपर्णं च. ७. H. and I. read सुचूर्णेन. ८. A. reads सुसंयुतम्. ९. All others except A. substitute चूर्ण- for शीर्ण-. १०. Here also all others except A. and I. read चूर्ण- for शीर्ण; but I. substitutes जीर्ण- for the same.

इति । यदिदं भोजनं निरूपितं तत् ग्रहणकाले प्रतिषिद्धम् । तदाह मनुः—

'चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।
अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परे ऽहनि' ॥

(म. स्मृ. ४. २२४; वृ. अ. स्मृ. ९. ६७)

इति । ग्रहे ग्रहणकाले । स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यन्तो ग्रहकालः । तस्मिन् काले न भुञ्जीत । किन्तु राहुणा चन्द्र-सूर्ययोः मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत । यदा तु ग्रस्तास्तमयस्तदा परेद्युः विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः—

'नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ।
ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाऽश्नीयाच्च मुक्तयोः ॥
मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।
अमुक्तयोरस्तगयोरथ दृष्ट्वा परे ऽहनि' ॥

(ल. व्या. स्मृ. २. ७७–७८)

इति । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

'ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।
भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥
रविस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः ।
चतुर्थे प्रहरे चेत् स्यात् चतुर्थप्रहरादधः' ॥

इति । रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत् आवर्त्तनान्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रिपश्चिमयामे चेत् रात्रि-

१. This verse is found in Râmchandrâ's commentary on Manu between verses No. 223 and 224. All other commentators except Râmchandra do not make remarks on this verse. २. E. C. and H. read प्रथमे प्रथमादधः; while I. reads पश्चिमे प्रहरादधः.

प्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत । अह्नश्चतुर्थप्रहरे रविग्रहश्चेत् रात्रेश्चतुर्थप्रहरादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मध्याह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः । शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितम् । सूर्यग्रहे तु यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथा च वृद्धगौतमः—

'सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना' ॥

इति । बाल-वृद्धातुरविषये विशेषो मत्स्यपुराणे—

'अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेन्न सङ्गवे ।
भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनं चरेत्' ॥

इति । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन

'चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति' ॥

इति । शशिग्रहणे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः—

'ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्' ॥

इति । ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः—

'ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।
तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः' ॥

इति । वृद्धगार्ग्योऽपि—

---

१. All others except A. and I. omit the following portion मध्याह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः. २. All others except A. and I. omit पुराणे and read मत्स्यः only. ३. Except A. and I. all others read न तु for चेन्न. ४. I. reads सङ्गवे ग्रहणं for भुञ्जीत सङ्गवे. ५. All others except A. and I. read भुञ्जिमाचरेत. ६. A. reads याज्ञवल्क्येन; but we find this verse neither in Kâtyâyana nor Yâjnavalkya. ७. D. and G. read शशिग्रहे.

'सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशि-भास्करौ।
तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन' ॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

'अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्' ॥

इति। ननु—मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवति—इति चेत्। न। दर्शनशब्देन शास्त्रविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। तदाह वृद्धगौतमः—

'चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः।
राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्' ॥

इति। एवं तर्हि—परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रविज्ञान-सम्भवाद् ग्रस्तास्तमयेऽपि[1] तथैव[2] भोजनं प्रसज्येत। तन्न[3]।

'तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः'।
'अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा'।

इति। वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः। यत्तु स्कन्दपुराणे—

'यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात् परतो भवेत्।
भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन॥
पूर्वं निशीथात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत्।
तदा दिवा न कर्तव्यं भोजनं शिखिवाहन[4]' ॥

इति। तदिदं यामत्रयाभिप्रायम्[5]। चन्द्रग्रहे तु 'यामांस्त्रीन्'—

---

१. All others except A. and I. omit ग्रस्तास्तमये ऽपि. २. B. C. E. F. G. and H. read तदैव; while D. reads तदेवं. ३. B. C. E. F. G. H. and I. read तत्त for तन्न. ४. D. reads शशिवाहन. ५. I. reads प्रायकम्.

इति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् । पापक्षयकामो ग्रहणदिनमुपवसेत् । तदाह दक्षः—

'अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥

इति । पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः—

'संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे ।
चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही' ॥

इति । ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव । 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्'—इति भोजनप्रतिषेधात् । क्वचित्तु ग्रहणविशेषे स्नानादिकं न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

'सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।
तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित्' ॥

इति । एतच्च भूभागविशेषव्यवस्थितानां ग्रास-मोक्षदर्शनयोग्यत्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥ इति भोजनप्रकरणम् ॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाह्नः पञ्चमभागमतिवाहयेत् । एतेन भागपञ्चककृत्याभिधानेनावशिष्टदिवसकर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्—

'भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
इतिहास-पुराणाद्यैः षष्ठ-सप्तमकौ[1] नयेत् ॥
अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या[2] ततः पुनः' ।
(दे. स्मृ. २. ६२-६३)

---

१. The text of Daksha reads षष्ठं च सप्तमं नयेत्. २. I. reads सन्ध्यां.

इति । अत्रिः—

‘ दिवास्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव परित्यजेत् ।
आयुःक्षीणा[1] दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥
इतिहास-पुराणानि धर्मशास्त्राणि चाऽभ्यसेत् ।
वृथा विवादवाक्यानि परीवादं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

‘ अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ।
सच्छास्त्रादिविनोदेन[2] सन्मार्गाद्यविरोधिना[3] ॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः’ ।
(वि. पु. ३. ११. १४-१६)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ (११३)
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तो[4]ऽथ संविशेत्’ ॥
(या. स्मृ. १. ११३-११४)

इति । ‘उपास्य च’ इति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति । सायंसन्ध्या-होमौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो विष्णुपुराणे दर्शितः—

‘पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत्[5] ॥(१०१).

---

१. All others except A. and I. read आयुःक्षीणं for आयुःक्षीणा.
२. A. reads this line as follows:—
नाऽसच्छास्त्रविनोदेन सन्मार्गार्थविरोधिना ॥
३. B. C. F. and I. read सन्मार्गादविरोधिना. ४. The text of Yâjnavalkya reads -तृप्याऽथ for -तृप्तोऽथ. ५. The text of Vishṇu Purâṇa reads पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्.

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नं विसर्जयेत् ।[1]
अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ (१०२)[2]
दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।[3]
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योढे विमुखे गते ॥ (१०४)[4]
तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योढमतिथिं नरः ।[5]
पूजयेत् पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः॥ (१०५)
कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥ (१०७)[6]
(वि. पु. ३. ११. १०१-१०७)

इति ।

॥ इति अहःशेषादिकृत्यम् ॥

अथ शयनप्रकारमाह हारीतः—

'सुप्रक्षालितचरणतलो रक्षां कृत्वा उदकपूर्णघटादिमङ्गलोपेत आत्माभिरुचितामनुप्रहतां[7] सुत्रामाणमिति पठन्[8] शय्यामधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य 'सर्पाऽपसर्प भद्रं

---

१. The text of V. P. reads तथैवान्नापवर्जनम् ; while B. C. D. E. F. G. and H. read तथैवान्नविसर्जनम्. २. After this verse D. and the text of V. P. add one verse more, which is—

'पादशौचाऽसन-प्रह्व-स्वागतोक्त्या च पूजनम् ।
ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव' ॥

३ The text of V. P. reads दिनाऽतिथौ for दिवा ऽतिथौ. ४. I. reads सूर्योढे. ५. I. reads सूर्योढम्. ६. All others except A. and the text of V. P. read as follows:—

गच्छेच्छय्यामस्फुटितां ततो दारुमयीं नृप ।

७. B. C. and F. read आत्माभिरूपां. ८. I. reads through mistake सुत्रामां पठन्.

ते'—इति श्लोकं जपित्वा इष्टदेवतास्मरणं कृत्वा समाधिमास्थाय अन्यांश्च वैदिकान् मन्त्रान् सावित्रीं च जपित्वा मङ्गल्यं श्रुतं शङ्खं च शृण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत्' ।

(हा॰ स्मृ. ७. ३)

इति । दक्षिणाशिराः—इति प्रदर्शनार्थम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

'प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम्' ॥

(वि॰ पु. ३. ११. १०९)

इति । गार्ग्यो ऽपि—

'स्वगृहे प्राक्शिराः शेते ह्यायुष्यं दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

'रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा सर्वांश्च सुखशायिनः' ।
नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि' ॥

इति । सुखशायिनो ऽपि गोभिलेन दर्शिताः—

'अगस्तिर्माधवश्चैव मुचकुन्दो महामुनिः ।
कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः' ॥

इति । शयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः—

---

१. I. reads -श्चैव. २. Except A. and I. all others read मङ्गल्यश्रुतं.
३. H. and I. read this line as follows :—

स्वगेहे प्राक्शिराः शेते आयुर्ये दक्षिणाशिराः ।

D. omits the whole verse. ४. A. reads विष्णुपुराणे ऽपि; but we do not find the following verse in the said Purâṇa; while D. omitting पुराणे-ऽपि, and the preceding verse, shows that the verse belongs to Gârgya.
५. H. and I. read गालवेन. ६. I. reads through mistake मुचुकुन्दो

'शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे[1] ।
महादेवगृहे वाऽपि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥
न यक्ष-नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
कूलच्छायासु च तथा शर्करा-लोष्ट-पांसुषु ॥
न स्वपेच्च तथा गर्त्ते विना वीक्षां कथञ्चन ।
धान्य[2]-गो-विप्र-देवानां गुरूणां च तथोपरि ॥
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ॥
नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा' ।

इति । विष्णुरपि[4]–

'नार्द्रपादः[5] स्वपेत् । नोत्तरापरा-ऽवाक्शिराः[6]* ।
न नग्नः । नार्द्रकेशे । नाकाशे । न[7] पलाश-
शयने । न पञ्चदारुकृते । न गजभग्नकृते[8] ।

---

* प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन वाक्येन । गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युद्भिन्नेनाऽपि अग्निना दग्धे । घटैः आ सर्वदा सिक्तस्य तरोः काष्ठेन कृते । चपलो दुर्व्यसनी हस्त-पादादिविक्षेप्ता । गवादिशब्देन तच्छाला उच्यन्ते । धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनासम्भवात् । उच्छिष्ट ऊर्ध्वाऽग्रोच्छिष्टवान् । अशुचौ मूत्रविष्ठाद्युपहते देशे । इति व्याचकार नन्दपण्डितः ।

१. A. reads न स्वपेच्च तटाकाऽन्ते. २. D. reads ध्यायन् for धान्य-. ३. D. and I. read -स्थित[3]. ४. G. omits विष्णुरपि; while D. reads विष्णुपुराणे. ५. B C. D. F. G. H. and I. read नार्द्रवासाः for नार्द्रपादः. the text of Vishnu Smriti reads सुप्यात् for स्वपेत् and elsewhere स्वप्यात्. ६. The text omits अवाक् and reads नोत्तरापरशिराः, but this is a mistake. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit नोत्तरापराऽवाक्शिराः । न नग्नः । नार्द्रकेशे नाकाशे । . ७. The text reads न पालाशे शयने. ८. I. reads न भग्नशयने in the place of न गजभग्नकृते.

न विद्युद्दग्धकृते । न भिन्ने । नाग्निप्लुष्टे । न
घंटासिक्तद्रुमजे । न श्मशान-शून्यालय-
देवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये ।
न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-सुराणामुपरि ।
नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मनि ।
देशे न चाऽशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ' ॥
(वि. स्मृ. ७०. १–१७)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

' नाऽविशालां न वै भग्नां नाऽसमां मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ' ॥
(वि. पु. ३. ११. १०८)

इति । उशनाः—

' न चैं तैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णकर्मणि' ।

इति । दक्षः—

१. All others except A. and the text omit -कृते and read -दग्धे. २. Except A. and the text all others omit न भिन्ने. ३. In other places the text reads नाग्निप्लुष्टे. ४. All others except A. and the text omit न घटासिक्तद्रुमजे । न श्मशान-शून्यालय-देवतायतनेषु. ५. All others except A. and the text read न बालमध्ये; but the commentator does not follow this reading. ६. B. C. D. and F. read नारिमध्ये; while E. G. H. and I. read न चारिमध्ये. ७. B. C. D. and F. omit धान्य-, and read न गोगेहे । न हुताश-, E. and G. read न धान्ये । न गोगेहे । न हुताश- and H. reads न धान्ये । न गो-गुरु-हुताशन-. All these readings are for न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-. ८. B. C. D. E. F. G. and H. omit the latter portion of this verse and read नोच्छिष्टो न दिवा इति; while I. reads नोच्छिष्टं न दिवे इति, but this is a mistake. ९. D. and G. read न समां. १०. E. and G. read न वज्रं भ्रमरीं for न च जन्तुमयीं. ११. Except A. and D. all others omit च.

'प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते' ॥
(द. स्मृ. २.५४)

इति । 'सन्ध्या स्नानम्'–इत्यारभ्य 'यो वेष्टितशिराः'–इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संक्षिप्य निरूपितम् । एतस्य करणे श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः । तदुक्तं कूर्मपुराणे–

'इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ।
ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥
नास्तिक्यादथ वाऽऽलस्याद् ब्राह्मणो न करोति यः ।
स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ प्रजायते ॥
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम् ।
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः' ॥
(कू. पु. १. २. १९. ३०–३२)

इति ॥ ५९ ॥

इत्थं च 'षट्कर्माभिरतः'–इत्यनेन ब्राह्मणस्याऽसाधारणधर्मान्निरूप्य तत्रत्याध्ययनादिसाधारणधर्मप्रसङ्गागतमाह्निकं परिसमाप्येदानीं प्रकृतानेव क्रमप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मानाह–

१. The text of Daksha reads वेदाभ्यासेन तौ. २. The text of Daksha reads शयानो हि for शायनस्तु. ३. I. reads इत्थं तदखिलं; while the text of K. P. reads इत्येतदखिलेनोक्तं. ४. E. and G. read कालयोनौ; while B. C. and F. read व्याघ्रयोनौ. ५. B. C. D. E. F. and G. omit च. ६. H. and I. substitute स्वकर्माभिरतः for षट्कर्माभिरतः. ७. F. reads स्य साधारण-. ८. . reads तत्राध्ययनादि-. ९. I. reads क्षत्रियस्य साधारण-.

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोर-भक्तप्रदो हि सः ॥ ६० ॥
क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥
पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

इति । द्विविधो हि राजधर्मः दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च । तत्राद्येन श्लोकेन दुष्टशिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्वादिवर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः 'व्रतमपीडयन्' (या. स्मृ. १. ३) इत्युक्त्वा विवक्षितं तद्व्रतं स्पष्टीचकार—

'मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लील-परिवादादि वर्जयेत्' ॥
(या. स्मृ. १. ३३)

इति । यद्वा स्वगृह्यप्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यत्र व्रतशब्दाभिधेयानि । तदुभयविधव्रतरहिताः स्वाध्यायमप्यनधीयाना ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति तं

१. M. reads अनृता. २. M. reads प्रचण्डवत्. ३. M. reads विजित्य. ४. G. H. I. K. and M. read पालयन्. ५. J. and K. read पुष्पं फलं; while I. reads पुष्पमात्रं. ६. M. reads इवोद्याने. ७. B. C. and F. read -शुल्क-; while G. reads -शुक्र-. ८. All others except A. and the text of Yâjnavalkya read -वादांश्च, but the commentator of the text does not follow the reading.

ग्रामं दण्डयेत्। यतः स ग्रामश्चौरसदृशेभ्यो भक्तमन्नं प्रयच्छति। अनेन वचनेन विहितमननुतिष्ठतां प्रतिषिद्धमनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञां दण्डनीयत्वमुपलक्ष्यते। अत एव नारदः—

'यो यो वर्णो ऽपहीयेत यो यं उद्रेकमाप्नुयात्[1]।[2]
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥
[3]अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु।
प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्' ॥

(ना. स्मृ. १७. ६७)

इति। याज्ञवल्क्यः—

'कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि।
स्वधर्माच्चलितान्[4] राजा विनीय स्थापयेत्पथि' ॥

(या. स्मृ. १. ३६१)

इति। मनुरपि—

'पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वधर्मेण[5] तिष्ठति' ॥

(म. भा. शां. रा. १२१. ६०)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

---

१. I. reads ऽवहीयेत. २. All others except A. and the text of Nārada read यश्चोद्रेकमनुव्रजेत्. ३ I. inserts this verse in the quotation from Yâjnavalkya, but it is a mistake. ४. D. reads चरितान्, and I. reads चक्रितान्. ५. B. C. F. and G. read यः स्वधर्मेण while D. omits the following—

..........यस्स्वधर्मेण तिष्ठति' ॥
इति। याज्ञवल्क्योऽपि—
"अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति..................... ॥

'अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा।
नाऽदण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्'॥
(या. स्मृ. १. ३५८)

इति। दण्डयदण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः—

'यो दण्डयान् दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत्।
इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः'॥
(या. स्मृ. १. ३५९)

इति।[2] अदण्डयदण्डनं निषेधयति मनुः—

'अदण्डयान् दण्डयन् राजा दण्डयांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति'॥
(म. स्मृ. ८. १२८)

इति। दण्डश्च द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति। यथाऽऽह नारदः—

'शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डश्च द्विविधः स्मृतः। (५३)
[4]शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्त्तितः॥ (५४)
[5]काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च'॥
(ना. स्मृ. २१. ५३-५५)

इति। राज्ञो दण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः—

'अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात्।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः॥
इन्द्रा-ऽनिल-यमा-ऽर्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः॥

---

१. I. reads भार्या for अर्घ्यो वा. २. G. reads अदण्ड्यान् दण्डयेन्न निषेधति. ३. I. reads शारीर आर्थिकश्चेति, while all others except B. C. and F. omit इति. ४. The text reads—शारीरः सन्निरोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च. ५. A. reads कणादिस्त्वर्थदण्डस्तु. ६. A. reads लोकस्य.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशु-द्रव्यसञ्चयम् ॥
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
यस्तु तं द्वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

१. D. reads चैनं; while A. reads च तं. २. G. reads नरेन्द्रुरुपसर्पिणम्. ३. All others except A. and I. read तस्य प्रसादे पद्मा श्रीः; while G. reads तस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते. ४. The text of Manu reads तं यस्तु. ५. B. C. E. F. H. and I. read तस्माद्धर्ममभीष्टेषु; while G. reads तस्माद्धर्मपथीष्टेषु. ६. I reads तस्यं पश्येत् through mistake. ७. I. reads तद्धर्मं.

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः॥ (१९.४)
तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते'। (२७)
(म. स्मृ. ७. ३-२७)

इति। महाभारते—
'परोक्षा देवताः सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता।
प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य दृश्यते॥
राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम्।
राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम्॥
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम्।
इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम्॥
राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लभ्यते।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम्'॥
(म. भा. शां. रा. ६९. ७९.)

इति। ननु—'दण्डयेद्राजा'—इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्वमुक्तम्। तत्कथं क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मः? मैवम्। राजशब्दस्य क्षत्रियविषयत्वेनावेष्ट्यधिकरणे निर्णीतत्वात्। तथा हि—

द्वितीयाध्याये अवेष्ट्यधिकरणे श्रूयते—'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा'— इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये

१. D. reads तस्यांगे. २. All others except A. D. and the text of Manu read धर्मात्मनः. ३. All others except A. and the text of Manu substitute दण्डं for सम्यक्. ४. G. reads धर्मतः ५. A. reads यत्र. ६. H. reads राजमूलो राजधर्मो. ७. I. reads रक्ष्यते. ८. B. C. D. E. and F. read नन्दन्ति च for न खादन्ति. ९. From तथा हि to (P. 451, L. 17) एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः (both including) the intermediate portion is omitted by all others except A. and I.

अवेष्टिनामकेष्टिं प्रकृत्य—'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्'—इति ।

तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राजसूये[1] ऽधिकारः ? उत क्षत्रियस्यैव?—इति । तदर्थं च किं राजशब्दः त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः ? किंवा क्षत्रियस्यैव ?—इति । ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम् । किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः? क्षत्रियत्वनिमित्तो वा ?—इति । तत्र राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त एव । आर्यप्रसिद्धेः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्वनिमित्तः । अनार्यप्रसिद्धेरार्यप्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । द्रविडेषु विगानात् । तदन्येष्वप्रसिद्धेश्च । तत्र स्यात् राज्ययोगात् राजानस्त्रयोऽपि भवन्ति । राज्यपदं तु रूढ्या जनपदरक्षणे वर्त्तते । न राजयोगमपेक्षते ।

ननु— 'कर्मणि '— इत्यधिकृत्य—

'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् '।

(पा. सू. ५. १. १२८)

इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्बलीयस्त्वात् राजयोग एव राज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं—इति चेत् । लोकप्रयोगस्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि स एव मूलं नान्यत् । प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तत्वं च राजशब्दस्यावगम्यते । ततस्तदनुसारेण स्मरणं शब्दापशब्द-

---

१. Here I. gives the reading अत्र तस्मात्. २. I. reads पत्यंश- through mistake.

विभागमात्रपरं व्याख्येयम्। अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि[१]। 'यदि' शब्दोऽपि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम्। अन्यथा प्राप्त्यभावात् 'यदि' शब्दोऽनुपपन्नः स्यात्। वैदिकश्च निर्देशः स्मृतेरपि बलीयान्। तस्मात् निमित्तार्थानि श्रवणानि—इति प्राप्ते ब्रूमः।

न तावद्वैदिकान्निर्देशादत्र निर्णयः शक्यते। अन्यथाऽपि तत्सद्भावात्। 'राजानमभिषेचयेत्'—इति ह्यभिषेकविधौ प्रागेव राज्ययोगाद्राजशब्दस्य क्षत्रियमात्र एव प्रयुक्तत्वात्। तेन रूढमेव राजपदं निर्णीयते। 'यदि' शब्दस्तु निपातत्वाद् 'यथा कथञ्चिदपि नियमे न दुष्यति'—इति स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम्। न च तस्य निर्मूलत्वम्। द्रविडप्रयोगस्यैव मूलस्य सम्भवात्। अतो न यथार्थत्वे[२] स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति[३]। तेनैवाभियुक्तप्रणीतेनाचारस्य सम्भवात्। गौण-भ्रान्त्यादिप्रयोगप्रसृतस्य बाधात् राज्ययोगेन राजशब्दः। स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः क्षत्रियवचनः—इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्त्यभावात् प्रापकाणि वचनानि—इति। एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः।

ननु—जनरञ्जनाद्राजत्वं[४] महाभारतेऽभिहितम्—

'रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि'।

इति। बाढम्। सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वम्। 'क्षत्रियो हि' इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपरिपालनरूपो[५] धर्मो

१. I. reads प्रयुक्त. २. I. reads नयने. ३. I. gives the correct reading नायथार्थत्वे. ४. B. C. and F. read ननु च- for ननु -जन-. ५. I. omits -परि-.

ऽभिधीयते। राजधर्मेषु प्रजारक्षणस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम्। अत एव याज्ञवल्क्यः–

'प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्'।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति। मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति–

'प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत्'॥

(म. स्मृ. १. ८९)

इति। शान्तिपर्वण्यपि–

नृपाणां परमो धर्मः प्रजानामेव पालनम्।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते॥
वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः।
स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम्॥
यजते यदधीते च यद्ददाति यदर्चति।
राजा षड्भागभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन्॥
सर्वथैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत्।
उत्थानेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान्॥

---

१. A. reads निरूप्यते, and I. विधीयते. २. A. reads प्रजारञ्जनस्य. ३. I. reads प्रधानः क्षत्रिये धर्मः, but all other manuscripts, as well as the text, do not follow this reading. ४. The text of Manu reads अप्रसक्तिश्च. ५. I. reads प्रजानां परिपालनम्. ६. B. C. D. E. and F. read राजधर्मेण for राजा धर्मेण. ७. After this word B. C. D. E. F. G. and H. add इति. ८. D. reads प्रदानेन.

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद् यदा ऽऽचरते राजा तत् प्रजानां स्म रोचते ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

'वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम्' ॥
(मा. पु. २७. ४–३१.)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे—

'यदन्हा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्' ॥
(म. भा. शां. रा. ७१. २९)

इति । मनुरपि—

'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः ॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।
यजते ऽहरहर्यज्ञैः सहस्र-शतदक्षिणैः ॥
यो ऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रीतिं भोगं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्' ॥

इति । रक्षणीयाश्च प्रजा भयमापन्नाः । भयं च तासां द्वेधा सम्पद्यते । चोर-व्याघ्रादिभ्यः परसैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभयं-

१. I. reads च. २. The text of Mârkaṇḍeya Purâṇa reads राज्ये ऽभिषिक्तेन च. ३. D. reads महीभृतः. ४. The text reads यत्नतः. ५. B. C. and F. read भागं च.

निवारणाय 'प्रदण्डवान्'—इति 'परसैन्यानि निर्जित्य'—इति चोक्तम्। एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतो ऽसाधारणमित्याशङ्क्य तद्धेतुत्वेन[1] शस्त्रपाणित्वं वर्णितम्। तच्च क्षत्रियस्यैव। तथा च मनुः—

'शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषि[2]र्विशः।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः[3]'॥
(म. स्मृ. १०. ७९)

इति। आनुशासनिकेऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पठ्यते—

'उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः'।

इति। शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते। तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि—

'यष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः।
फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्यनेकशः'॥

इति। 'प्रदण्डवान्' इत्यनेन चौरादिशिक्षा विवक्षिता। यद्यप्येषा पूर्ववचन एवोक्ता तथापि तत्र सा[4] प्राधान्येन प्रतिपादिता। अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम्। दण्डप्रकारमाह मनुः—

'अनुबन्धं परीक्ष्यार्थं[5] देशकालौ च तत्त्वतः।
सापराधमथालोच्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्'॥
(म. स्मृ. ८. १२६)

इति। विष्णुः—

---

१. From तद्धेतुत्वेन to च युद्धोपकरणानि the intermediate portion is omitted by E. We do not think that this omission is a mistake of the writer. २. B. C. D. E. F. G. and H. read -कृषी. ३. I. reads जगुः; while D. reads यजुः through mistake. ४. I. omits सा. ५. The text of Manu reads परिज्ञाय for परीक्ष्यार्थ.

'आगःस्वपि[1] तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः।
दण्डं[2] प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्त्र्य[3] ब्राह्मणैः सह'॥

(वि. स्मृ. ५. १९४)

इति।[4] बृहस्पतिरपि–

'वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः।
पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत्॥
गुरून् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्।
विवादिनो नरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत्॥
महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत्'।

इति। तथा च[5] कात्यायनः–

'मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम्।
यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम्॥
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च'॥

इति। मनुः–

'दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु तानि[6] स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ[7] च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च॥

---

१. B. C. D. and F. read आगेस्वपि for आगःस्वपि. The text of Vishṇu reads अपराधिषु चाऽन्येषु for आगःस्वपि तथाऽन्येषु. २. I. reads दण्डं तु प्रणयेद्राजा. ३. Except A. and the text of Vishṇu all others read सामन्त- for सम्मन्त्र्य. ४. B. C. E. F. and G. omit इति। बृहस्पतिरपि. H. also omits this, but these words appear in the marginal correction. ५. I. omits च. ६. The text of Manu reads यानि. ७. B. C. and F. read पादं.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥
(मृ. स्मृ. ८. १२४–१२५)

इति । बृहस्पतिरपि—

'जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।
यद्याद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ।[1]
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्' ॥

इति । यमोऽपि[2]—

'एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः' ॥

इति । परसैन्यनिर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'चैत्रे[3] वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते । (१०)
पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा[4] ॥
नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति[5] भारत । (११)
तस्मात्तदा[6] योजयीत परेषां व्यसनेषु वा ॥
एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने । (१२)
जलवांस्तृणवान्[7]मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥
चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः । (१३)

---

१. यद्यद्धि कुशलं यत्नात् for यद्याद्विप्रेषु कुशलं. २. All others except I. omit यमोऽपि. ३. The text of Mahâbhârata reads चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा. ४. I. reads तथा. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read गच्छति. ६. The text reads तथा योजयेत. ७. H. reads जनवान्.

संप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्ध्येयुरचला इव । (१९)
यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । (२०)
अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम्[१]
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः[२] ॥
समा निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ।
नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥
बहुदुर्गा महावृक्षा वेणु-वेत्रतिरस्कृता ।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च[३] ॥
पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
रथाऽश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥
पदाति-नागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
गुणानेतान् प्रसङ्ख्याय युद्धे शत्रुषु योजयेत्[५] ॥
(म. भा. शां. रा. १००. १०–२५)

इति । मनुरपि–

'यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रम्प्रति प्रभुः ।
तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
'मार्गशीर्षे शुभे मासे[६] यायाद्यात्रां महीपतिः ।'
फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा[७] मासौ प्रति यथाबलम् ॥'
अन्येष्वपि तु[८] कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥

---

१. The text reads सपङ्कगर्तरहिता. २. The text reads–समाकुलाः. ३. B. C. E. F. and H. read सर्वतोपवनानि च; while I. reads सर्वतो न वनानि च. ४. I. reads तथाऽश्व-. ५. The text reads देश-कालौ प्रयोजयेत्. ६. The text of Manu reads मासि. ७. B. C. and F. read फाल्गुने वाऽथ चैत्रे वा. ८. I. reads अन्येष्वप्यृतु-.

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ।
साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥'

(म. स्मृ. ७. १८४–१८५)

इति । बलस्य षड्विधता उशनसा दर्शिता—

'मूलबलं श्रेणीबलं मित्रबलं
धृतकबलं शत्रुबलमाटविकबलं च' ।

इति । युद्धार्थं सैन्यसन्नाहरचनामाह मनुः—

'दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराह-मकाराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥
सेनापति-बलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ॥
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥

---

१. B. C. E. F. G. and H. read चारः. २. B. C. E. and F. read मदालसादर्शिता for उशनसा दर्शिता. ३. I. reads तथा; while the text reads सर्वं. ४. I. reads सेनापतीन् बलाध्यक्षान्. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read दीप्तान् for आप्तान्. ६. B. C. D. E. F. and G. read स्थानयुद्धे. ७. A. reads विभजेरथान्.

स्यन्दनाश्वैः समे युद्ध्येदनूपे नौ-द्विपैस्तथा ।
वृक्ष-गुल्मावृते चापैरसि-चर्मायुधैः स्थले ॥
कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।
दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
उपरुद्ध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकार-परिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥
उपजप्यानुपजपेद्बुद्ध्येच्चैव हि तत्कृतम् ।
युक्ते च दैवे युद्ध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक् ।

---

१. B. C. E. and F. read—

युद्धयेरन् स्यन्दनाश्वैश्च समे ऽनूपे च नौ-द्विपैः ।

and D. and G.—

युद्धयेरन् स्यन्दनाश्चैव समेऽनूपे च नौ द्विपै ।

२. I. and the text of Manu read कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit—

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ।

४. B. C. D. E. F. and G. omit the following three lines —

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥
उपजप्यानुपजपेद्बुद्ध्येच्चैव हि तत्कृतम् ।

H. also omits these lines, but they appear in the marginal correction of the manuscript. ५. I. reads तटाकानि. ६. I. reads अपि for तथा. ७. I. reads उपजाप्या-. ८. The text of Manu reads बुद्ध्येतैव च.

त्रिजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥
अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्ध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥
त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युद्ध्येत सम्पन्नो विजयेत रिपुं यथा ॥
जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥
सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत् तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान्' ।

(म. स्मृ. ७. १८७–२०३)

इति । उक्तप्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य जितामेतां पूर्वां च स्वकीयां भुवं राजधर्मेण पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं 'पुष्पं पुष्पं' (६२)—इति *तृतीयश्लोकेन विशदीक्रियते । यथा मालाकार आरामे यदा यदा यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा तं-तद्विचिनोति । न तु पुष्पलतामुन्मूलयति । तथा प्रजाभ्यः करमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं गृह्णीयात् । अंगारका-

* तृतीयश्लोकेन पूर्वमुदाहृते मूलस्थश्लोकत्रये अन्त्येन द्विषष्टितमेनेति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. and H. read युद्ध्येत. २. G. reads संक्रामे. ३. B. C. E. and G. read सम्पत्ती; while I. reads संयत्तो. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read रिपुंस्तथा; while H. and the text of Manu read रिपून्यथा. ५. B. C. D. E. F. and G. read परिहारार्थं. ६. D. reads पक्षयेत. ७. The text of Manu reads धर्म्यान्. ८. I. reads पुष्पमार्गं. ९. I. reads तद्विचिनोति.

रकस्तु वृक्षमुन्मूल्य सर्वात्मना दहति । न तु तथा प्रजाः पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्—

'मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरान्न प्रवासयेत् ।
वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्चैव न कुट्टयेत् ॥
जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।
व्याघ्रीवद्दुद्धरेत् पुत्रं न दशेन्न च पीडयेत् ॥
यथा च लेखकः पर्णमाखुः पादत्वचं यथा ।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ॥
अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः क्रमाद्वृद्धिं समाचरेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ८८. ४–७)

इति । मनुरपि—

'क्रय-विक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योग-क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
यथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥

---

१. The text of Mahâbhârata reads भ्रमर इव पादपम. २. All except A. and the text read न चक्षुवत्पीडयेत्. ३. I. reads स्तनांश्चैव विकुट्टयेत् through mistake. ४. A. D. and G. read जलूकावत्. ५. B. C. D. F. and G. read व्याघ्री चापहरेत्, E. and H. read व्याघ्रीवापहरेत, A. reads व्याघ्रीवदाहरेत् and the text व्याघ्रीव च हरेत्. ६. The text reads यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा । ७. Except A. and the text all read अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन वर्धमानं प्रदापयेत omitting तथा राष्ट्रं समापिबेत् ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन. ८. I. reads क्रमाद्वृद्धिं. ९. I. reads योगं. १०. D. reads फले च युञ्जीत, and B. C. E. F. and G. read फलेन भुञ्जीत.

'यथाऽल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योको-वत्स-षट्पदाः ।
तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाऽऽब्दिकः करः' ॥
(म. स्मृ. ७. १२७-१२९; म. भा. रा. ८७. १३)

इति । मार्कण्डेयोऽपि–

'मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः' ॥
(मा. पु. २७. २३)

इति । एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादितमितरेषामपि सर्वेषां राजधर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञवल्क्येन दर्शिताः–

'महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।
विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रो ऽपरुषस्तथा ।
धार्मिको ऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः' ॥
(या. स्मृ. १. ३०९-३११)

इति । ये एतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः । एत एव राजगुणा इत्यप्युच्यन्ते । अत एव–

'षट्त्रिंशद्गुणोपेतो राजा'–

---

१. This verse appears in the marginal correction of H. २. D. omits मार्कण्डेयोऽपि and the following verse. ३. I. reads अक्षुभो for अक्षुद्रो. ४. I. reads य एते.

इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महोत्साहादयः उशनसा पठिताः। बहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

'सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन्।
तैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्' ॥

(या. स्मृ. १. ३१२)

इति। मनुरपि—

'मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्ष्यान् कुलोद्गतान्।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ (५४)
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहम्।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्ध-प्रशमनानि च ॥ (५६)
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्।
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥
सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥
नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत्।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्' ॥

(म. स्मृ. ७. ५४-५९)

इति। आरम्भणीयं च कर्म देशविशेषेषु दुर्गसम्पादनम्। तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

---

१. All others except A. and I. read सन्मन्त्रिणः and the text of Yâjnavalkya reads स मन्त्रिणः. २. D. reads शास्त्रविदः. ३. G. reads बद्ध-लक्षान्. ४. D. reads कुलागतान्. ५. D. E. H. and I. read -विग्रहान्. ६. I. reads सम्मान्य-.

'रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जन-कोशात्मगुप्तये' ॥

(या. स्मृ. १. ३२१)

इति[1]। दुर्गभेदा मनुना दर्शिताः[2]—

'धन्वदुर्गं[3] महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्' ।

(म. स्मृ. ७. ७०–७१)

इति । दुर्गसंनिधानप्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'दृढप्राकार-परिखं हस्त्यश्व-रथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनर-नागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
शूराढ्यं[4] प्राज्ञसम्पूर्णं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वश्यामात्य-बलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत्' ॥

(मृ. भा. शां. रा. ८६. ६–७)

इति । मनुरपि—

---

१. I. reads यशस्यम् for पशव्यम्. २. D. reads दुर्गभेदो मनुना दर्शितः, and omits the following four lines, up to शान्तिपर्वणि दर्शितः. ३. The text धनुर्दुर्गं. The text समाश्रित्य. ४. The text reads शूराढ्यजनसम्पन्नं. Here except A. D. and the text of Mahâbhârata all others are mistaken. They omit the following portion—

.... ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वश्यामात्यबलो राजा.................. ॥

and read शूराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्.

'तत्स्यादायुधसम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥
तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जल-वृक्षसमन्वितम्' ॥

(म. स्मृ. ७. ७५–७६)

इति । दुर्गसंविधानमुक्त्वा यागादिधर्मानपि स एवाह–

'तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपसमन्विताम् ॥
पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः ।
तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥
यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु' ॥

(म. स्मृ. ७. ७७–८०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–

'पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

---

१. The text of Manu reads तं स्यात्. २. The text reads सु- for तु. ३. All except I. and the text read सार्वर्तुकं. ४. I. reads शुभ्रं. ५. The text reads -गुणान्विताम्. ६. I. and the text read चर्त्विजम्. ७. All others except A. I. and the text read तस्य. ८. The text reads धर्मार्थं. ९. B. C. E. F. and G. omit this whole line. १०. All except A. and the text read पुरोहितं च कुर्वीत. ११. I. reads दैवज्ञमपि धार्मिकम्, and G. omits the following portion:—

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥
भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
सदान-मान-सत्कारैर्वासयेत् श्रोत्रियान् सदा[1] ॥
(या. स्मृ. १. ३१३-३१५)

इति । मनुरपि—
'म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव[2] सीदति ॥
श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्वतश्चैनं[3] पिता पुत्रमिवौरसम्' ॥
(म. स्मृ. ७. १३३-१३५)

इति । आनुशासनिकेऽपि—
'शाला-प्रपा-तडागानि[4] देवताऽऽयतनानि च ।
ब्राह्मणावसथांश्चैव[5] कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥

.... दैवज्ञमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥
श्रौत-स्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयातेव चर्त्विजः ।
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत.......................... ॥

and reads पुरोहितं च कुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥. १. B. C. E. F. and G. read प्रदान-मान-; while D. reads सदाऽन्न-मान-, but this whole line is not found in the text, which substitutes—

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

for it. २. The text reads अचिरेणैव. ३. B. C. D. E. F. and G. read सर्वतश्चैव. ४. D. reads -प्रपात-शाकानि. ५. B. C. D. E. F. H. and I. read आवसथं.

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
कुलमुत्पाटयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम्[१]' ।

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

'बालातुरेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह ।
शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥
भरणं सर्वभूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ।
यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ॥
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम्[२] ।
आश्रमेषु यथाकालं चेलं भोजनभाजनम् ॥
स्वयं तूपहरेद्राजा सत्कृत्य[३] विधिपूर्वकम् ।
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव[४] च ॥
निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रह्वश्च नित्यशः[५] ।
विक्रमेण[६] महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ।
आहवे च महीं लब्ध्वा श्रोत्रियायोपपादयेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ८६. २९–२६)

इति । मनुः[७]—

१. This and the following two lines do not appear in our edition of Mahâbhârata Ś. (Canto 86); but they may be found elsewhere in this book. २. The text reads धर्मबाधकम्. ३. The text reads सत्कृत्याऽभ्यर्च्य मान्यं च. ४. The text reads राष्ट्र-. ५. The text reads सर्वदा. ६. D. reads व्युत्क्रमेण. This and the following two lines are not found in the 86th Canto of Mahâbhârata Ś. ७. D. omits इति । मनुः—.

'मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्' ॥

(म. स्मृ. ७. १११–११२)

इति । दिनचर्या तु मनुना दर्शिता—

'उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुत्वाऽग्निं ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्' ॥[1]

(म. स्मृ. ७. १४५)

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् ।
स्नानशालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
अर्घ्यं दत्वा तु[2] देवाय भास्कराय समाहितः ।
ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् वक्त्रमालोक्य मन्त्रवत्[3] ॥
घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः' ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'ऋत्विक्-पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः । (३ ३२)
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्गाः[4] काञ्चनं महीम् ।
नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो[5] गृहाणि च' ॥

(या. स्मृ. १. ३३२–३३३)

---

१. The text of Manu reads हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम ॥. २. B. C. D. E. F. and G. substitute स for तु. ३. I. reads मन्त्रवित्. ४. D. and the text reads दद्याद्गां. ५. B. C. and F. read तथा श्रोत्रियाय; while D. E. G. H. and I. read तथा श्रोत्रियाणां.

इति। नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्यालङ्कारादीनि। दानानन्तरकृत्यं मनुराह—

'तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत्।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ (१४६)
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेताऽविभावितः ॥ (१४७)
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः।
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥(१५१)
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥(१५२)
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ (१५३)
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ (१५४)
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ (१५८)
तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ (१५९)
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ (१६०)

१. H. reads स्थिता:. २. The text of Manu reads मंत्रयेदविभावितः. ३. All others except A. and the text substitute च for वा. ४. B. C. D. E. F. and G. read -प्रसारं च; while I. reads -प्रजानां च. ५. B. C. E. F. G. and I. omit this line. ६. B. C. E. F. and G. omit this and the following three lines.

आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ (१६१)
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ' ॥ (२१५)
(म. स्मृ. ७. १४६-२१५)

इति । अष्टविधत्वं तु कर्मण उशनसा प्रदर्शितम्—
'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैष-निषेधयोः ।
पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
दण्ड-शुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः' ।
इति । 'शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु कार्पटिक-दाम्भि-

---

१. B. C. E. F. G. and H. read सन्धाय च विगृह्य च for सन्धिं विग्रहमेव च; while D. adds the following verses:—

सन्धिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे यानाऽऽसने चैव द्वैधं संश्रयमेव च ॥
समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदा त्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥
स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
एकाकिनःस्यात्त्यात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
मित्रस्य वाऽनुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥
अर्थसम्पादनार्थाय पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
साधुषु व्यपदेशेषु द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥
(म. स्मृ. ७. १६२-१६८)

All these verses are found in the text of Manu with slight changes in reading. २. D. reads उपायं च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit the portion from अष्टविधत्वं तु to कार्यसिद्धिरिति, वा पञ्चवर्गः (P. 471, L. 3). ४. I. reads कापटिक-.

क-गृहपति-वैदेहक-तापसव्यञ्जनाश्वराः। कर्मणामारम्भोपायः, पुरुष-द्रव्यसम्पत्, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति व्याप्य पञ्चवर्गः।

'एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः।
व्यायम्याऽऽप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत्॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः॥
विषघ्नैरगदैश्चाऽस्य सर्वद्रव्याणि योजयेत्।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यान-शय्याऽऽसना-ऽशने।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत्॥
अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम्।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च॥
सन्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत्।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम्॥

१. H. reads व्यञ्जका-. २. From शुद्धिः प्रायश्चित्तम् (P. 471, L. 10) to this A. omits the intermediate portion. ३. The text of Manu reads विशेत्. ४. B. C. E. F. G. and H. read रक्षार्थैः. ५. D. reads उदकैश्चैव, and B. C. E. F. G. read उदकैश्चास्य. ६. B. C. E. F. G. H. and I. read वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः for वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सु-; while D. substitutes विषाभरण- for वेषाभरण-. ७. All except A. and the text read च यथाकामं.

गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः
संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत् ॥

(म. स्मृ. ७. २१६–२२६)

इति । धर्मान्तरमाह मनुः—

'सङ्ग्रामष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥(८८)
अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेच्च यत्नतः ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ (९९)
अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
बुद्ध्येतारिप्रयुक्तां तु मायां नित्यं सुसंवृतः॥ (१०४)

(म. स्मृ. ७. ८८–१०४)

इति । शान्तिपर्वण्यापि—

'व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
लोकसङ्ग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्' ॥

इति । तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि—

१. The text of Manu reads समन्यत्; while D. reads यावत. २. All others, except A. I. and the text, read स्त्रीभिरन्तःपुरं. ३. The text of Manu reads तु for च. ४. All except A. I. and the text of Manu read विगतक्लमः for च गतक्लमः. ५. All, except A. I. and the text read एतद्विधानमातिष्ठेत्. ६. The text of Manu reads सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत्. ७. H. and I. read राज्ञः. ८. The text reads च for तु. ९. The text substitutes स्वसंवृतः for सुसंवृतः.

'दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च । (४५)
मृगयाऽक्षा दिवा स्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथा ऽटाट्या कामजो दशको गणः ॥ (४७)
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्या ऽसूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजो ऽपि गणोऽष्टकः ॥ (४८)
कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु ॥ (४६)
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतौ गणावुभौ ॥ (४९)
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ (५०)
दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ (५१)
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधो हि व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः' ॥ (५३)
(म. स्मृ. ७. ४५–५३)

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

१. I. reads ऽक्षाः. २. All others except A. I. and the text read दमः. for मदः. ३. B. C. E. F. read वृथाऽटचाद्या, G. reads वृथा आद्या, I. वृथाऽडाढ्या and the text reads वृथा ऽट्या च. ४. All except A. H. I. and the text read द्रोहं. ५. D. reads वाग्दण्डो दण्डपारुष्यं ६. D. and G. read गुणोऽष्टकः. ७. B. C. and F. read वियुज्यतेऽर्थ-कामाभ्यां; while D. E. G. and H. read वियुज्यते ऽर्थ-कामाभ्यां. ८. I. reads क्रोधजे स्वात्मनैव तु; while D. reads क्रोधजेष्वात्मजेन तु. ९. I. reads त्यजेल्लोभं स्याज्यौ ह्येतौ, and the text reads जयेल्लोभं तज्जावेतौ. १०. B. C. F. read पानं मत्ताः, D. reads पानमात्राः; while G. reads पानमत्ता. All are probably incorrect. ११. The text reads अधो ऽधो व्रजति.

'व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि वै।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ (८)
स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-षाड्गुण्यविजितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना ॥ (९)
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुद्ध्येत ततोऽरिभिः ॥ (१०)
यस्त्वेतानविनिर्जित्य वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्माऽजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते' ॥ (११)
(मा. पु. २७. ८–११)

इति । तदेवमुक्तधर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं मनुना—

'एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः' ॥
(म. स्मृ. ७. १४२)

इति । प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयोविशेष ऐहिक आमुष्मिकश्च शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'स्त्रियश्चाऽपुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥

१. The text substitutes वै for च. २. D. reads संरक्षन्. ३. The text reads -ज्ञेनषाड्गुण्यगुणिनाऽत्मना. ४. Our reading follows A. and the text of Mârkandeya, but all others read ज्ञेयाः. ५. B. C. and F. read -न्यविनिर्जित्य; while the text reads -न विजित्यैव. ६. All except A. and the text read स्त्रियश्च पुरुषा. ७. I. reads अनुयुञ्जयन्ति through mistake, and corrects अनुरुन्धयन्ति.

यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः[1] ।
युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥
यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति'[2] ॥
(म. भा. शां. रा. ६८. ३२–३६)

इति । रामायणेऽपि–

'यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
स लोके लभते वीर[3] यशः प्रेत्येह चैव हि[4]' ॥

इति । अपालने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः–

'यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥
एतद्बहुविधं शस्त्रं[5] बहुधा धर्मचारिषु ।
अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् यदि राजा न पालयेत्' ॥
(म. भा. शां. रा. ६८. १६–१७)

इति ।

॥ इति राजधर्मप्रकरणम् ॥

---

१. The text reads विधाः. २. Except A. and the text all others read this verse as follows :—

यदा राजाऽऽधुर्यं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकान् समश्नुते ॥.

३. I. reads वीर्ये for वीर. ४. H. and I. read प्रेत्य च सद्गतिम्. ५. Except A. and the text (Calcutta edition of the text reads एतद्बहुविधं शास्त्रं) all others read this verse as follows :—

एतद्बहुविधं शास्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः ।
मज्जेत् धर्मस्त्रयी न स्यात् यदि राजा न पालयेत् ॥;

while I. reads एतद्बहुविधं शास्त्रं.

अथ वैश्यधर्मप्रकरणम् । क्रमप्राप्तान् वैश्यस्याऽसाधारणधर्मानाह—

लाभकर्म[1] तथा रत्नं गवां[2] च परिपालनम् ।
कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥ ६२ ॥

लाभार्थं कर्म लाभकर्म कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं मणि-मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलक्ष्यन्ते । गवां पालनं तृणोदकप्रदान-बन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषिकर्म भूमिकर्षण-बीजवापनादि । वाणिज्यं क्रमुक-धान्यादि-क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां वैश्यधर्मत्वमाह याज्ञवल्क्यः—

'कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्' ।
(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि—

'पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च' ॥
(म. स्मृ. १. ९०)

इति । समादिशादिति शेषः । वराहपुराणेऽपि—

'स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।
गोरक्षां कृषि-वाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि' ॥

इति । पशुपालनं अजाश्वादिपालनम् । गोशब्दस्य पृथगुपात्तत्वात् । आनुशासनिके विक्रेयद्रव्याण्यपि निदर्शितानि—

---

१. M. reads लोहकर्म, and L. reads लाभकार- for लाभकर्म. The former seems to be more correct. २. K. and L. read रत्न-गवां. ३. All others except A. and I. read कुसीदवृद्ध्युपजीवनम्. ४. I. reads क्रयिक- for क्रमुक- through mistake. ५. The text reads -वाणिज्य-. ६. All except A. and D. omit अपि, and read निर्दिष्टानि for निदर्शितानि

'तिल-चर्म-रसाश्चैव विक्रेयाः पशु-वाजिनः ।
वणिक्पथमुपासीनैर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः' ॥
(म. भा. आ. १४१. ९६)

इति । शान्तिपर्वणि जाजल्युपाख्यानप्रसङ्गेन वैश्यधर्मास्तुलाधारेणोदिताः—

यद्ददामि न तन्न्यूनं यद्गृह्णामि न चाधिकम् ।
विक्रीणामि रसांश्चाहं मद्यवर्ज्यममायया ॥
क्रीत्वा चैव 'प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु ।
(म. भा. शां. मो. २६१. ७-८)

इति । पशुपालने विशेषमाहतुः शङ्ख-लिखितौ—

'गा रक्षेत् । तास्वपीतासु न पिबेत् । न तिष्ठत्सूपविशेत् । न स्वयमुत्थापयेत् । शनैरार्द्रशाखया सपलाशया पृष्ठतोऽभिहन्यात् । न तीर्थे न विषमे नाल्पोदके ऽवतारयेत् । बाल-वृद्ध-शोगार्तानां शक्तितः प्रतीकारं कुर्यात् । अन्यथा विप्लवः' ।

---

१. H. reads पशवस्तथा. २. I. reads जाबाल्युपाख्यान-, but neither the other manuscripts nor the text follows Jābāli. ३. From तुलाधारेणोदिताः to लाभकर्मादीनि (P. 478, L. 1) the intermediate portion is omitted by I., but this is a mistake. ४. This line is not found in the text. ५. The text reads this verse as follows :—

रसांश्च तांस्तान् विप्रर्षे मद्यवर्ज्यान् बहूनहम् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥

६. D. reads—

क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्ताद्धनं बहु ।.

G. reads—

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्ताद्धनवर्द्धिभिः ।;

while H. reads—

क्रीत्वा चैवं प्रविक्रीणे परतस्तद्धनं बहु ।.

इति । यानि लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि तानि सर्वाणि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुरित्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये–

'दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च कृषिश्चैवास्य जीविका' ॥
(मा. पु. २८. ६)

इति । अर्घविज्ञानादयोऽपि वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अतएव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः–

'वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैव रक्षणे ॥ (३२६)
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । (३२७)
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ॥
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । (३२८)
मणि-मुक्ता-प्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ॥
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् । (३२९)
बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोष-गुणस्य च ॥
मानयोगांश्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वतः । (३३०)
सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां चैव विवर्धनम् ॥ (३३१)

---

१. D. reads मार्कण्डेयेन. २. D. reads सा. ३. All others except A. and I, read अर्थ- for अर्घ-. ४. ऽपि is omitted by all except A. ५. This and the following two lines appear in Mahâbhârata Sântiparva Rajadharma, Canto 60. ६. I. reads लोहानां. ७. All others except A. and I. read अर्थ-. ८. B. C. F. E. D. and G. read क्षेत्र-बीज-गुणस्य while H. reads क्षेत्रवृद्धि-गुणस्य. ९. The text reads -योगं च for -योगांश्च, and सर्वशः for सर्वतः. १०. All others except A. and the text read गुणागुणम्. ११. The text reads पशूनां परिवर्धनम्.

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥ (३३२)
धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः' ॥ (३३३)
(म० स्मृ० ९. ३२६–३३३)

इति । कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते । मानयोगा अञ्जलि-प्रस्थादिसाध्याः । मूलवचने 'लाभकर्म'—इत्यत्र 'लोहकर्म'—इति केचित् पठन्ति । लोहस्य सुवर्णरजतादेरर्घपरिज्ञानक्रयादिकं तत्कर्मेति व्याख्येयम् । 'लोहानां' चेति मनुपाठितत्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्वमेधिके वर्णितम्—

'वणिग्धर्ममनुञ्चन् वै देव-ब्राह्मणपूजकः ।
स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः' ॥

इति । वैपरीत्ये दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'यः करोति जनान् साधून् वणिक्कर्मणि वञ्चितान् ।
स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते' ॥

इति ॥ ६३ ॥

॥ इति वैश्यधर्मप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तान् शूद्रस्याऽसाधारणधर्मानाह—

---

१. B. C. F. G. and H. read भाषां च विविधां. २. B. C. D. E. F. G. and H. read द्रव्यशुद्धौ. ३. B. C. E. F. G. and H. read वणिक् कर्मणि वञ्चनम्; while I. reads वणिक्कर्मणि वञ्चनम्.

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।
अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥६४॥

अत्र द्विजशब्दो ब्राह्मणपरः । तच्छुश्रूषायाः परमत्वम् । निःश्रेयसहेतुत्वात् । तदाह मनुः—

'विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥
शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः[२] ।
ब्राह्मणाद्याश्रयो[३] नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते' ॥
(म॰ स्मृ॰ ९. ३३४–३३५)

इति । विष्णुपुराणेऽपि[४]—

'द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।
निजान् जयति वै लोकान् शूद्रो धन्यतरः स्मृतः' ॥

इति । आनुशासनिकेऽपि—

"रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता । (७)
शाठ्यं च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ॥
अनृतं चातिवादं[५] च पैशुन्यमतिलोभता । (८)
निकृतिश्चाप्यविज्ञानं जघने शूद्रमाविशत् ॥ (१०)
दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।
द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां च प्रयुक्तवान् ॥ (११)

---

१. K. L. and M. read this line as follows:—

शूद्राणां द्विजशुश्रूषा परधर्मः प्रकीर्त्तितः ।

२. I. reads मृदुःशान्तोऽनहंकृतः. ३. The text reads ब्राह्मणाद्याश्रयो; while B. C. D. E. F. G. and H. read ब्राह्मणापाश्रयो. ४. विष्णुपुराणेऽपि and the following verse is omitted by D. This verse is not found in the text of Vishnu Purāna. ५. I. reads चातिवादश्च

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः । (१२)
द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति' ॥ (६)
(वृ. गौ. स्मृ. २२. ६-१२)

इति । 'परम्'— इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्माः सन्तीति गम्यते । ते च देवलेन दर्शिताः—

'शूद्रधर्मास्त्रिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं कर्षण-पशुपालन-भारोद्वहन-पण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मुरज-मृदङ्गवादनानि' ।

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

'दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।
पित्र्यादिकं च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै' ॥
(वि. पु. ३. ८. ३३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'भार्यारतः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १२१)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

'स्वाहाकार-नमस्कारमन्त्रः शूद्रे विधीयते । (३६)
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेतान्व्रतवान् स्वयम् ॥ (३७)

---

१. The text reads वा for च. २. The text reads -रतिः. ३. The text reads स्वाहाकार-वषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते; while I. substitutes मन्त्रं for मन्त्रः. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read -त अनुवान्स्वयम्; while I. reads -त ब्राह्मणान् स्वयम्.

सञ्चयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन । (२८
सेवया हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ॥
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः' । (२९)
('म. भा. शां. रा. ६०, २८–३७)

इति । आनुशासनिकेऽपि–

'अहिंसकः शुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते'. ॥
(म. भा. आ. १४१. ६९.)

इति । न केवलं विप्रशुश्रूषा निःश्रेयसार्था अपि तु वृत्त्यर्थाऽपि । अत एव तस्य प्रकल्प्यमाना वृत्तिर्मनुना दर्शिता–

'प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः' ॥
(म. स्मृ. १०. १२४–१२५)

इति । शान्तिपर्वण्यपि–

'यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ (३२)
छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे' ॥ (३३)
(म. भा. शां. रा. ६०. ३१–३३)

---

१. I. reads राज्ञा वाभिमनुज्ञातः for राज्ञा वा समनुज्ञातः. २. I. omits तस्य. ३. B. C. D. E. F. and I. read वै वृत्तिः. ४. B. C. D. E. F. and G. read भक्तिं for दाक्ष्यं. ५. Except A. all other manuscripts as well as the text are mistaken here. ६. I. reads छत्र-वेष्टनपुञ्जानि; while B. C. and F. substitute क्षेत्रं for छत्रम्.

इति । अन्यथा द्विजशुश्रूषामन्तरेण यदि किञ्चित् पाकयज्ञादिकं कुर्यात् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । तदुक्तं मनुना—

'विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कथ्यते ।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम्' ॥
(म. स्मृ. १०. १२३)

इति । तस्मात् द्विजशुश्रूषैव तस्य परमो धर्मः । क्षत्रियवैश्यशुश्रूषा तु केवलवृत्त्यर्थत्वादपरमो धर्मः । अत एव मनुना विप्रशुश्रूषाया उभयार्थत्वमितरशुश्रूषायाः केवलवृत्त्यर्थत्वं च दर्शितम्—

'शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता' ॥
(म. स्मृ. १०. १२१–१२२)

इति ॥ ६४ ॥

---

१. The text reads कीर्त्यते. २. The text reads तद्भवत्यस्य. ३. Except A. and I. all others omit च. ४. I. reads वै for वा, and B. C. D. E. F. read ब्राह्मणानेव धारयेत् for विप्रानाराधयेत्तु सः, for the same G. and H. read ब्राह्मणानेव राधयेत्. ५. A. reads this whole line as follows :—

जातब्राह्मणशब्दस्य न ह्यस्य कृतकृत्यता ।

For the same G. reads जातिब्राह्मणकृत्यस्य etc., H. जातिब्राह्मणशब्दः स्यात् etc. and in the marginal correction appears -कृत्यः for -शब्दः, B. C. E. and F. read—

जातब्राह्मणकृत्यस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

E. corrects the marginal reading and स्यात्तस्य appears for सा ह्यस्य. D reads—

जातब्राह्मणवृत्तस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

यदा द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा किं कुर्यादित्यत आह—

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।
न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥ ६५ ॥

शुश्रूषया जीवितुमशक्तो जीवनाथ लवणादिषु सर्वेषु विक्रयं कुर्यात्[1] । ननु—लवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्दोषमात्र-हन्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'फलोपल-क्षौम-सोम-मनुष्यापूप-वीरुधः ।
तिलौदन[2]-रस-क्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥
शस्त्रासव[3]-मधूच्छिष्ट-मधु-लाक्षाः[4] सबर्हिषः[5] ।
मृच्चर्म-पुष्प-कुतुप[6]-केश-तक्र-विष-क्षितीः ॥
कौशेय-नीलि[7]-लवण-मांसैकशफ-सीसकान् ।
शाकार्द्रौषधि-पिण्याक-पशु-गन्धांस्तथैव च[8] ॥
वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।
लाक्षा-लवण-मांसानि पतनीयानि[9] विक्रये ॥
पयो[10] दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि च[11]' ।
(या. स्मृ. ३. ३६–४०)

---

१. M. reads सर्वेषु. २. All others except A. I. and the text read तिलौदन-. ३. B. C. E. F. G. and H. read रसासव-; while I. reads वसारस- for शस्त्रासव-. ४. I. reads लाक्षा. ५. The text substitutes च for स-. ६. All others except A. and the text read -कुसप-. ७. I. reads -नील- for -नीलि-. ८. B. C. E. and F. read अम्बु-गन्धान् for -पशु-गन्धान्. ९. I. reads वर्जनीयानि. १०. This line does not appear anywhere except in A. I. and the text. ११. The text substitutes तु for च.

इति। हीनवर्णः शूद्रः[1] नैवम्। अस्य ब्राह्मणविषयत्वात्। अत एव मनुः—

'सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च।
त्र्यहेण शूद्रीभवति[2] ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्'[3]॥

(म. स्मृ. १०. ९२)

इति। शूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्नपि न दुष्येत्। 'विक्रीणन्'—इति पदं वक्ष्यमाणश्लोकादनुषज्य योजनीयम्। याज्ञवल्क्योऽपि शुश्रूषया जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य वाणिज्यादिकमाह—

'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन् वणिग्भवेत्।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्'॥

(या. स्मृ. १. १२०)

इति। यैः कर्मभिर्द्विजातयः शुश्रूष्यन्ते तैरित्यर्थः। मनुरपि—

'अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम्।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्मभिः॥
यैः कर्मभिः सुचरितैः[4] शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः।
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च'॥

(म. स्मृ. १०. ९९-१००)

इति॥ ६९॥

---

१. हीनवर्णः शूद्रः appears only in A. and I. The other manuscripts omit these words. २. All others except A. and the text read शूद्रो भवति, but this is a grammatical mistake. ३. A. reads क्षीरविक्रयी. ४. The text reads प्रचरितैः.

शूद्रस्यापि वर्ज्यानाह—

विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम्[१] ।
कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्[२] ॥६६॥

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्[३] ॥६७॥

इति श्रीपराशरसंहितायां चातुर्वर्ण्याचारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥[४]

मद्यं च बहुविधं ताल-पानस-द्राक्ष-माधूक-खार्जूरादिकम् । अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगिन्यादयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६६–६७ ॥

॥ इति शूद्रधर्मप्रकरणम् ॥

प्रख्याता हि[५] पराशरस्मृतिरिह[६] स्मृत्यागमख्यापनं
धर्मौ वर्णचतुष्टयीबहुमतौ साधारणाऽन्याभिधौ[७] ।

---

१. M. reads अविक्रेयं मद्य-मांसं. २. M. reads—

अगम्यागमनं चैव शूद्रोऽपि नरकं व्रजेत्.

३. I. reads शूद्रः पतति तत्क्षणात्, K. L. and M. read शूद्रस्य नरकं ध्रुवम्. ४. All other Manuscripts except A. omit this portion up to ऽध्यायः ॥१॥. ५. D. G. and H. read प्रख्याताऽऽदि-. ६. B. C. E. and F. read स्मृतिरिति. ७. I. reads धर्मौ वर्णचतुष्टयी बहुमता साधारणा ख्याभिधा ।, this is a mistake.

आद्यस्त्वाह्निकशिष्टनामविहितः षट्कर्मपूतो[2]ऽपरः
पूर्वाध्यायनिरूपितं तदखिलं व्याख्यत्[3] सुधीर्माधवः ॥ ९॥

इति श्रीम[4]हाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य
कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां[5] प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

१. D. G. and H. read आद्यस्थाह्निक-. २. Except A. and I. all others read -पूर्वापरः. ३. B. C. D. E. and F. read व्याख्यात्. ४. I. omits महा-. ५. I. omits माधवीयायां.

The names occurring in the Parâs'ara Saṁhitâ.

ADHYAYA I.

The names of authors and works, etc., occurring in the introduction of Mâdhavâchârya's Commentary.

A list of the names of authors, works, etc., occurring in Mâdhavâchârya's Commentary on the Parâs'ar Sâmhitâ, Adhyâya I.

* Possibly a conversation between Umâ and Mahêśvara, Adhyâya, 140–146. Bk. XIII. Mahâbhâratam.

Index of Quotations,
Vol. I. Part I.

3. *आग्नेयपुराणम्—

4. आचार्याः—

* The titles Âgneyapurâṇam and Vanhipurâṇam are given to one and the same work.

५. आदित्यपुराणम्—

६. आपस्तम्बः—

७. आश्वलायनः—

* The author does not mention this name, but the quotation is found in this work.

† The author does not mention the name ऐतरेयोपनिषत्; but the quotations that have come under this heading, appear in this Upanishat.

१२. कार्ष्णाजिनिः—

१३. कूर्मपुराणे—

१४. कैवल्योपनिषद्—

१५. कौशिकः—

२५. गौतमः—

* The author does not mention the name छान्दोग्योपनिषद्. He makes the quotations under the names छन्दोगब्राह्मण and छन्दोगाः.

* The author has made the quotations under the name तैत्तिरीयकम्.

† The author has not given the name of the work from which the quotations given here have been made, but they are found in तैत्तिरीयसंहिता.

३६.* तैत्तिरीयोपनिषद्—

* The author makes these quotations under the names तैत्तिरीयम् and तैत्तिरीयशाखा; but they are found in this Upanishad.

३७. दक्षः—

३८. देवलः—

३९. *धर्मशास्त्रसमुच्चयप्रमाणकाः—

* This is not a title of a particular work. The quotations are generally taken from different Purâṇas.

४०. नन्दिकेश्वरः—

४१. नारदः—

४२. नारायणः—

* These lines, coming under the head, Purâṇam, appear in Nrisinhapurâṇam and Laghuhârita Smṛiti.

The quotations given under this heading are anonymous in the text, but they appear in a work of this name.

† Under this name there appear several verses in various Purâṇas and Smṛitis.

‡ The quotations given under this common name may be found in various Purâṇas.

५६. पैठीनसिः—

५७. प्रचेताः—

५८. प्रजापतिः—

* The author does not mention these names.

६४. बौधायनः—

६५. ब्रह्मपुराणम्—

६६. ब्रह्मा—

६७. ब्रह्माण्डपुराणम्—

६८. *भगवद्गीता—

* The author has made the quotations given here under the name भगवान्. But all of them are found in भगवद्गीता, which is a portion of the sixth Book of the Mahâbhâratam. They therefore properly speaking, ought to have a place under the name of the latter work. But the Bhagvatgitâ being wellknown and popular they are given here under that name.

* The author quotes the fourth and the seventeenth line under the name भारद्वाज.

† Though the author does not say from what work these lines are taken, it is possible they may be found in the text of Bharadvâja.

* The author does not use the name भविष्यपुराणम् throughout. The first two lines are found under the name भविष्यत्पुराणम्. However both the titles are given to one and the same work.

७७. मनुः—

* The lines 2nd and 25th under the heading of Manu do not appear in any of the procured copies of this Smriti.

* This does not appear to be a name of any particular work. The quotations may perhaps be found in Parâśara-purâṇam.

† The author does not mention this name.

---

* The author in some places mentions the name महाभारतम्, and in others the names of its Parvas (Books) only. The quotations taken from the thirteenth Book (Asvamedhik Parva) do not appear in the copies procured (Bombay and Calcutta Editions). They are found elsewhere (Vriddha Gautama Samhitâ.)

८२. मार्कण्डेयपुराणम्—

८३. मार्कण्डेयः—

८८. याज्ञवल्क्यः—

८९.* योगियाज्ञवल्क्यः.—

* The quotations under this heading the author quotes as belonging to Yogiyâjnavalkya; but after search they are found in the work named Brihat-Yogiyâjnavalkya of which he does not make any mention.

* Possibly this Purāṇa and the Agnipurāṇam are the same.

९४. वंशब्राह्मणम्—

९५. वाजसनेयिसंहिता—

९६. वामनपुराणम्—

९७. वायवीयसंहिता—

(Siva mahâpurânam Bk. V.)—

९८. वायुपुराणम्—

९९. वार्तिकम्*—

१००. विवस्वान्—

१०१. विश्वरूपाचार्यः—

---

* This work belongs to Brihadâranyakopanishadbhâshyam.

१०९. वृद्धमनुः—

११०. वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

१११. वृद्धवसिष्ठः—

११२. वृद्धशङ्खः—

११३. वैयासिकं योग-भाष्यम्—

११४. व्याघ्रपादः—

११५. व्यासः—

१२४. श्रुतिः—

१३१. सुमन्तुः—

१३२. स्कन्दपुराणम्—

* The quotations under स्कन्दपुराणम् marked with stars appear in the Sûta Samhitâ, Part I., Chap. VIII.

१३३. स्मृतिः—

१३४. स्मृत्यन्तरम्—

१३५. हारीतः—

* This line appears in the Gautama Smṛiti.

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the Superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhândârkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler	0	4	0
No. II.—Nâgojibhatta's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler.	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	7	0
No. V.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1	0	0
No. VI.—Mâlavikâgnimitra: a Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A. ...	2	8	[illegible]
No. VII.—Nâgojibhatta's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvaṁśa of Kalidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0	12	0
No. IX.—Nâgojibhatta's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX. ...	0	8	0
No. X.—The Daśakumâracharita of Dandin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Bühler	0	8	0
No. XI.—The Nîtiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kâśhinâth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nâgojibhatta's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs LXX.—CXXII.	0	8	0

	Rs.	a.	p.
No. XIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of King Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa, composed by his Vidyâpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)			
No. XV.—Mâlatî-Mâdhava: a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)			
No. XVI.—Vikramorvaśî: a Drama by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	1	4	0
No. XVII.—Hemachandra's Deśînâmamâlâ. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel.	1	0	0
No. XVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts. I, II. and III.	9	0	0
No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II. ...	1	0	0
No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III. ...	1	0	0
No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ...	1	0	0
No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ...	1	0	0
No. XXIII. Vâsishṭhadharmaśâstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0	8	0
No. XXIV.—Kâdambarî, by Bâṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson	1	0	0
Ditto Vol. II. Introduction and Notes, by do. ...	2	0	0
No. XXV.—Kîrti-Kaumudî. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kathavate (Copies not available.)			
No. XXVI.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III.	1	0	0
No. XXVII.—Mudrârâkshasa, by Viśâkhadatta, with the Commentary of Ḍhuṇḍhirâja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copyright restored to the author.)			
No. XXVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I.... ...	1	0	0

	Rs.	a.	p.
No. XXIX.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. III, Part II.	1	0	0
No. XXX.—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part III.	1	0	0
No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasâd	2	8	0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi	0	12	0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nârâyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson	0	14	0
No. XXXIV.—The Gauḍavaho, by Vakpati. Edited by S. P. Pandit	3	0	0
No. XXXV.—Mahânârâyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0	7	0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson	4	0	0
No. XXXVII.—Sârṅgadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I....	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagvadgîtâ, by the same author	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with dîpikâs, by the same author	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part II. (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sâyaṇa...	5	[illegible]	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sutras and the various Readings of the Hiranyakeshi-Dharmasutra, by Dr. G. Buhler	2	12	0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durgaprasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas	3	0	0
No. XLVI.—Patanjali's Yogasutras. Edited with the Scholium of Vyâsa and the Commentary of Vachaspati, by Rajaram Shastri Boda	3	4	0

